

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

УДК 378.091.12.-051:373.3]:159.942.5

САКАЛЮК ОЛЕНА ПЕТРІВНА

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ
ЗАЗНАЛИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
доктор педагогічних наук,
професор О. П. Хижна

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
-------------	---

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА¹ ;

1.1.	Гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи як соціально-педагогічна проблема	13
1.2.	Стан запобігання і протидії сімейному насильству в Україні та країнах пострадянського простору	36
1.3.	Тенденції світової політики попередження і протидії сімейному насильству на сучасному етапі	49
1.4.	Зміст професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства	70
Висновки до першого розділу		93

РОЗДІЛ ІІ.

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1.	Проблема запобігання насильству в сім'ї та шляхи її вирішення в соціально-педагогічній практиці	97
2.2.	Педагогічний потенціал емпатійної культури у формуванні професійної готовності майбутніх учителів початкової школи	120
2.3.	Зміст і структура професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства	130
Висновки до другого розділу		146

РОЗДІЛ ІІІ.

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

3.1.	Діагностика сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства	148
------	---	-----

3.2.	Організаційно-педагогічна модель сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства	172
3.3.	Результати дослідно-експериментальної роботи	199
	Висновки до третього розділу	206
	ВИСНОВКИ	210
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	214
	ДОДАТКИ	241

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із найважливіших викликів, що постали перед українським суспільством, є вдосконалення національної системи освіти, підвищення її дієвості та ефективності. Осмислення суперечливого досвіду освітніх реформ дозволяє на сьогодні повніше усвідомити роль професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Системне вивчення сучасного світового досвіду організації освітнього процесу на сьогодні особливо актуальне у світлі підписання Україною Державної Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020”, програмних документів Ради Європи, ЮНЕСКО, Закону України “Про вищу освіту”, “Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір”, Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років, які посилюють увагу до проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців.

Гуманітаризацію професійної підготовки студентів ми розглядаємо як можливість для формування духовно цілісної особистості майбутнього вчителя та відтворення культури народу через систему цінностей і життєвих сенсів людини, розуміємо її як найважливішу передумову духовної безпеки суспільства.

Сьогодні, коли в незалежній демократичній Україні відбувається розуміння громадськістю важливості дотримання людських прав і свобод, вчинення насильства над дітьми стає соціально усвідомленою проблемою. Адже, це не особиста справа кривдника, а ганебне явище, що потребує загальної уваги й конкретної державної політики для його викорінення.

Виявлення насильства в сім’ї, психопрофілактична та психокорекційна робота є прерогативою спеціалістів юридично-правових та соціально-психологічних служб. Але реалії вказують на те, що фахівці далеко не завжди можуть бути залучені до вирішення цієї проблеми, оскільки наше суспільство характеризується надзвичайно низьким рівнем правової та

психологічної культури. Часто першими, хто стикається з наслідками травматичних насильницьких дій над дитиною і може вжити невідкладних заходів з їх попередження, це саме вчителі початкової школи. Тому формування їхньої готовності до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, стає соціально необхідною запорукою допомоги цій найуразливішій категорії суспільства та є надзвичайно актуальним для професійної підготовки майбутнього вчителя.

Визначаючись у дослідницьких підходах, ми враховували результати наукових розробок, в яких розкриваються основні положення методології педагогіки (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, Г. Щедровицький та ін.), дидактичні основи оновлення змісту освіти (В. Бондар, Н. Бібік, В. Краєвський, І. Лернер, О. Савченко та ін.), модернізації національного виховання й освіти (І. Бех, Н. Ничкало, Ю. Руденко, Г. Філіпчук та ін.), теоретичні положення про формування змісту вищої освіти в педагогічному університеті (В. Беспалько, Г. Падалка, М. Скаткін, О. Шевнюк, М. Шеремет та ін.), теоретико-методичних основ професійної підготовки (Л. Вовк, Н. Дем'яненко, Л. Коваль, О. Комар, В. Паламарчук, Н. Протасова, В. Сиротюк, О. Сухомлинська, Л. Сущенко, І. Шапошнікова, Б. Шліверські, Ф. Шльосек та ін.).

Теоретичні положення проблеми жорстокого поводження з дітьми розглядають А. Асмолов, Н. Левітова, Н. Максимова, Н. Михайлова, Е. Міллер, М. Страус, З. Фрейд, Е. Фромм; проблему знущання над дітьми в контексті міждисциплінарного підходу вивчають І. Бех, Л. Нечепоренко, Н. Опухова, В. Радул; соціологічні аспекти проблеми висвітлюють Р. Арон, К. Вільсон, Р. Коллінз, Г. Моргентау, Р. Нібур, Г. Патерсон, Д. Стей та ін.

Правові аспекти жорстокого поводження з дітьми визначають Н. Агарова, Н. Асанова, Н. Гайдаренко, В. Квашиш, К. Левченко, І. Лисенко, Г. Лактіонова, Е. Скакунов, І. Трубавіна, В. Туляков та ін.

Питання насильства над дитиною у сім'ї висвітлюються у роботах таких науковців і педагогів-практиків, як Л. Алексєєва, К. Бабенко,

Л. Долинська, Н. Дячук, Я. Волавка, Н. Дмитренко, А. Капська, І. Ковчина, А. Когаловська, С. Максименко, Н. Максимова, Р. Мансудов, М. Московка, Н. Чепелева, Н. Щербак та ін.

Визначення ефективного психодіагностичного інструментарію виявлення постраждалих учнів розглядають Т. Журавльова, Є. Забадикіна, Т. Сафонова, Є. Цимбал.

Сучасні погляди суспільства на виховання, нетерпимість до насильства над дітьми і занедбаності батьками сформувались не так давно. Насильство над дітьми існувало в усі часи і виникало значно частіше в попередніх поколіннях, ніж сьогодні. Соціальна і психологічна незрілість дітей ставить їх у повну залежність від дорослих. Ця залежність, а також нездатність захистити себе, робить їх особливо уразливими перед різними проявами насильства. Не можна говорити про насильство над дитиною і відсутність батьківського піклування без урахування сімейного контексту.

У період скрути в державі особлива увага має приділятися дітям, які зазнали сімейного насильства, дітям-сиротам усіх категорій, безпритульним дітям, біженцям та мігрантам, тимчасово переміщеним, сім'ям військовослужбовців, загиблим в АТО тощо. Поглиблення змісту соціально-правового аспекту професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи сприятиме успішному соціальному регулюванню, допомагатиме молодому поколінню досягти успіхів у побудові власного життя.

Не дивлячись на те, що ця тема вже досить активно розробляється протягом останніх десятиліть, чіткого визначення поняття сімейного насильства немає. Загалом, під насильством розуміють суспільні відносини, у ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що представляє загрозу життю, підкоряють собі інших, їх можливості, продуктивні сили, власність, волю.

Домашнє насильство має глибокі корені застарілого гніту, що виявлявся у міжстатевому, економічному або фізичному домінуванні у

сімейних відносинах. Таке насильство вчинюється з протиправним наміром завдати прямого чи непрямого впливу на поведінку залежного члена сім'ї та пов'язане із завданням матеріальної чи моральної шкоди.

Насильство розглядають у чотирьох площинах: правовій, моральній, суспільно-політичній та психолого-педагогічній. У правовій площині більшість випадків насильства карається законом, але проблема полягає в тому, що жертви насильства не завжди звертаються по допомогу до правоохоронних органів.

Більш розширене тлумачення поняття сімейного насильства та його видів можна прослідкувати у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Відповідно до норм Конвенції, “сімейне насильство” – це всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються у сім'ї чи в межах місця проживання, між колишнім або теперішнім подружжям чи партнерами незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва – чи ні. Поряд з категорією “домашнє насильство”, використовуються і такі тотожні правові категорії, як “сімейне насильство”, “насильство у сім'ї”, “гендерне насильство”.

Враховуючи потреби суспільства, професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали жорстокого поводження у сім'ї, має відповідати вимогам національного оновлення. Створюються умови для вияву широкого діапазону емоційних та моральних переживань, розвитку творчих сил і здібностей, спілкування в межах навчально-виховного процесу стає ефективним засобом формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи. На сьогодні у царині професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи можна визначити низку суперечностей:

– між високим виховним потенціалом професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи та недостатнім рівнем

сформованості професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства;

– між потребою сучасного суспільства у високій соціально-правовій свідомості громадян та відсутністю прогнозування у підготовці майбутніх учителів початкової школи перспективних спеціалізацій за гостродефіцитними напрямками згідно вимог ринку праці;

– між ступенем теоретичної підготовленості студентів з проблем загальної теорії розвитку особистості та практичною готовністю майбутнього вчителя початкової школи виконувати як освітні, так і супутні (правові, виховні, психокорекційні, реабілітаційні тощо) функції у процесі роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства;

– між вимогами використання студентами педагогічних знань і вмінь та рівнем оперативної корекції змісту професійної підготовки з урахуванням наукових відкриттів й узагальнення найбільш вдалого вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства;

Аналіз науково-педагогічної і психологічної літератури, законодавчих актів, соціальних програм, статистичних даних показав, що різні аспекти проблеми підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи неблагополучними сім'ями вже були предметом наукового дослідження. Але у зв'язку із прийняттям нових нормативно-правових документів та розширенням кола соціальних інститутів, що займаються цією проблемою, вона потребує подальшого дослідження. Вочевидь стає необхідним пошук якісно нових підходів до організації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи у ракурсі означеної проблеми. Актуальність і нерозв'язаність проблеми визначили вибір теми дослідження **“Формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось відповідно до плану досліджень

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова при розробці теми “Зміст, форми, методи, засоби професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи” та держбюджетної теми “Технологічне забезпечення професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи за двоциклової системи освіти” (реєстраційний номер 0103U004013). Автором розроблено зміст практичних та лабораторних занять з теорії виховання та спецкурсу “Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства”.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 21.12.2012 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 20.03.2013 р.).

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та розробка організаційно-педагогічної моделі й визначення педагогічних умов формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства.

Відповідно до мети були поставлені наступні **завдання дослідження:**

Проаналізувати стан розробленості проблеми професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи у педагогічній теорії та практиці.

Уточнити сутність поняття “професійна готовність студентів до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства” та “формування професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства”.

Визначити фактичний рівень сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства.

Спроекувати організаційно-педагогічну модель формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з

дітьми, які зазнали сімейного насильства, експериментально перевірити ефективність означеної моделі та виокремлених педагогічних умов формування професійної готовності студентів.

Укласти методичні рекомендації з проблеми дослідження для майбутніх учителів початкової школи, учителів-практиків, викладачів вищих навчальних закладів та соціальних педагогів.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи.

Предмет дослідження – педагогічні умови та організаційно-педагогічна модель формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети дослідження застосовувався комплекс таких методів: *теоретичні методи* – аналіз наукової літератури з окресленої проблеми; вивчення державних документів з питань перспектив розвитку освіти; аналіз, синтез, абстрагування, систематизація, моделювання професійної діяльності, прогнозування можливих форм і методів її реалізації; *емпіричні* – педагогічне спостереження, анкетування, інтерв'ювання, тестування, опитування; педагогічний експеримент; узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи; самооцінка, експертна оцінка; якісна й кількісна обробка одержаних даних, методи математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що:

– *вперше* проведено аналіз тенденцій світової та української освітньої політики щодо запобігання і протидії сімейному насильству; розроблено, теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність організаційно-педагогічної моделі формування готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства;

– *уточнено* зміст понять “професійно-гуманітарна підготовка майбутніх учителів початкової школи”, “готовність майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства”;

– *удосконалено* змістове наповнення навчально-виховного процесу ВНЗ, спрямованого на формування готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, розроблено педагогічні умови, що забезпечують ефективність формування означеної готовності студентів;

– *подальшого розвитку набули* організаційні форми й методи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства.

Практичне значення дослідження полягає в розробці та впровадженні: організаційно-педагогічної моделі формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства; навчальної програми авторського спецкурсу; методичних рекомендацій для викладачів і студентів педагогічних ВНЗ, методистів інститутів післядипломної освіти, педагогічних працівників середніх навчальних закладів (учителів початкової школи, педагогів-організаторів, шкільних психологів, соціальних педагогів).

Впровадження результатів дослідження здійснювалося у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (довідка № 07-10/2946 від 17.12.2015 р.), Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка (довідка № 2147 від 16.12.2015 р.), Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (довідка № 17/14-39-46 від 30.11.2015 р.); Університетському коледжі Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 427 від 24.12.2015 р.).

Особистий внесок автора. У статті, написаній у співавторстві з О. П. Хижною, здобувачем сформульовані педагогічні умови ефективності процесу професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи. Ідеї та думки, що належать співавтору публікації, не використовувалися у матеріалах дисертації.

Апробація результатів дисертації проводилася на міжнародних, загальноукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах:

міжнародних: “Актуальні проблеми педагогіки та психології” (Львів, 2011), “Теоретичні та методологічні проблеми сучасної педагогіки та психології” (Харків, 2012), “Карпати-Аппалачі: формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів”(Івано-Франківськ, 2013), “Мистецька освіта у вимірах сучасності” (Київ, 2014), “Міжнародна освіта: стан та перспективи розвитку” (Київ, 2015); “Наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього” (Одеса, 2016); “Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні ” (Львів, 2016), “Модернізація педагогічної освіти: виклики XXI століття” (Київ, 2016); *всеукраїнських*: “Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології” (Львів, 2012), “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (Київ, 2012), “Філософія, суспільство, освіта: виклики сучасності” (Київ, 2014); “Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні” (Львів, 2015), “Актуальні питання теорії та практики підготовки майбутніх фахівців” (Хмельницький, 2016), засіданнях кафедри педагогіки і методики початкової освіти факультету педагогіки і психології НПУ імені М. П. Драгоманова; щорічних звітних наукових конференціях аспірантів і викладачів факультету педагогіки і психології НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, 2012–2015).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 11 публікаціях, серед них: 8 статей у наукових фахових виданнях з педагогіки, стаття у міжнародному науковому фаховому виданні, 2 статті у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаних джерел, що містить 259 найменувань (з них 48 іноземною мовою). Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 284 сторінки, з них 210 сторінок основного тексту. Робота містить 18 таблиць та 2 рисунки, додатки розміщені на 44 сторінках.

РОЗДІЛ І.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ,
ЯКІ ЗАЗНАЛИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

1.1. Гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи як соціально-педагогічна проблема

До останнього часу в Україні гуманітарна освіта розглядалася неоднозначно. У результаті відбулося відчуження системи освіти не лише від цінностей світової цивілізації, а й від традицій вітчизняної культури. Духовна бідність призвела до моральної катастрофи при ускладненні соціальної обстановки. Осмислення суперечливого досвіду освітніх реформ дозволяє сьогодні повніше усвідомити роль гуманітарної освіти. Гуманітарну освіту ми розуміємо як можливість для формування духовно цілісної особистості та відтворення культури народу через систему цінностей і життєвих сенсів людини, розглядаємо її як найважливішу передумову духовної безпеки суспільства.

Сьогодні ми, як ніколи,отребуємо високо освічених вчителів, особливо вчителів початкової школи, що володіють здатністю заглянути в майбутнє. А для цього необхідні знання в галузі культури, соціології, психології, тобто гуманітарна підготовка, що допомагає сформувати у майбутніх фахівців систему цінностей та етичні норми, у тому числі й професійні, а також розвиває критичне мислення – одну з найважливіших якостей, що дозволяють орієнтуватися у складному і взаємозалежному світі.

Сучасні погляди суспільства на виховання, нетерпимість до насильства

над дітьми і занедбаності дітей батьками сформувались не так давно. Насильство над дітьми існувало у всі часи і виникало значно частіше в попередніх поколіннях, ніж сьогодні. У художній літературі, мистецтві зображені випадки жорстокого ставлення до дітей. Цій проблемі присвячено велику кількість наукових публікацій. Н. Асанова підкреслює, що Акт про покарання впертої дитини від 1654 року свідчить про те, що діти є “власністю” батьків. Авторка наголошує: “Батьки могли подати петицію в магістрат і навіть відправити свою дитину на смерть, якщо вона виявилась занадто впертою чи неслухняною. Хоча дане покарання жодного разу не виконувалось, сама можливість такої розправи, без сумніву, впливала на батьківські установки і методи виховання. На жаль, уявлення про дітей як про особисту власність, якою батьки можуть розпоряджатись, як їм заманеться, все ще зберігається в багатьох розвинених країнах” [6, с. 21].

Соціальна і психологічна незрілість дітей ставить їх у повну залежність від дорослих. Ця залежність, а також нездатність захистити себе, робить їх особливо уразливими перед різними проявами насильства. Не можна говорити про насильство над дитиною і відсутність батьківського піклування без врахування сімейного контексту. Сімейні взаємовідносини – найперші та найміцніші соціальні взаємовідносини, які значною мірою впливають на самооцінку дитини, її здатність до адаптації й відчуття благополуччя. Для більшості членів суспільства сімейні впливи є основним джерелом виховання, у процесі якого формуються принципи соціальної взаємодії, що зберігаються потім упродовж усього життя. Несприятлива ж атмосфера у сім’ї створює передумови для найжорстокіших форм насильства в суспільстві.

На думку А. Бондаровської, для нормального розвитку дітям потрібна атмосфера піклування й уваги, в якій порівну задовольняються дві потреби: контролю і прив’язаності та детермінанти здорових стосунків між батьками і дитиною, а також детермінанти сімейних ролей, засновані на цих двох головних потребах [17, с. 25].

Не дивлячись на те, що ця тема вже досить активно розробляється протягом останніх десятиліть, чіткого визначення поняття сімейного насильства немає.

У словнику-довіднику з соціальної роботи вказується, що “насильством вважають реальну дію чи загрозу умисної фізичної, сексуальної, психологічної чи економічної дії, примусу з боку однієї особи до іншої з метою контролю, залякування, навіювання почуття страху” [172]. У процесі насильства одна людина нав’язує себе, свої цілі та норми іншій, намагаючись підкорити її собі. Це узурпація свободи людини, це не є випадковими діями, які не можна пояснити. Кожен член родини переживає такі дії по-своєму, що накладає свій відбиток на ціннісно-орієнтаційну сферу. Особливо це стосується дитини, адже її особистість лише формується [172, с. 128].

Загалом, під насильством розуміють суспільні відносини, у ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що представляє загрозу життю, підкоряють собі інших, їх можливості, продуктивні сили, власність, волю.

У загальному вигляді насильством вважається навмисне застосування фізичної сили або влади, реалізоване у вигляді погрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є (або є високий ступінь імовірності цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення у розвитку або різного роду несприятливі наслідки [175].

Домашнє насильство має глибокі корені застарілого гніту, що виявлявся у міжстатевому, економічному або фізичному домінуванні у сімейних відносинах. Таке насильство вчинюється з протиправним наміром завдати прямого чи непрямого впливу на поведінку залежного члена сім’ї та пов’язане із завданням матеріальної чи моральної шкоди.

У нашому суспільстві ця проблема набуває все більшої ваги, але цього недостатньо для раціонального вирішення питання. За кордоном вже досить тривалий час практикують створення спеціальних центрів, у яких проходить

реабілітація жертв насильства – з ними працюють фахівці, надається також необхідна матеріальна допомога. Але контингент, який звертається до таких центрів, в основному – жінки, рідше діти. В США, наприклад, кожна дитина знає про своє право подати до суду, чи звернутися до соціальної служби, якщо вважає, що його права та гідність принижено. На жаль, в нашій країні дитину прагнуть насамперед повернути в сім'ю, часто не намагаючись як слід розібратись, через що, власне, вона вирішила її залишити. За статистикою, 48% дітей втікають через різні види насильства в сім'ї, спрямовані проти них [231].

В Конвенції ООН про права дитини зазначено, що жорстоке поводження з дітьми – це всі форми фізичного і/або емоційного поганого поводження, сексуальне насильство, відсутність піклування, торгівля чи інші форми експлуатації, що здатні призвести чи призводять до фактичної шкоди для здоров'я дитини, його виживання, розвитку чи гідності в контексті відповідальності, довіри чи влади [68, с. 167].

Більш розширене тлумачення поняття сімейного насильства та його видів можна прослідкувати у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [69]. Відповідно до норм Конвенції, “домашнє насильство” – це всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання, або між колишнім чи теперішнім подружжям або партнерами незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва – чи ні. Поряд з категорією “домашнє насильство”, використовуються і такі тотожні правові категорії, як “сімейне насильство”, “насильство у сім'ї”, “гендерне насильство” (у значній частині випадків насильство у сім'ї стосується відносин між статями) тощо [69].

Якщо узагальнити світове законодавство з протидії насильству у сім'ї, то можна дійти таких висновків: з середини 1990-х років заходи протидії насильству у сім'ї активно запроваджувалися в усьому світі. Зокрема, на

пострадянському просторі проблемою сімейно-побутового насильства науковці зацікавилися з кінця 1990-х. років. Спеціальне законодавство щодо протидії сімейному насильству було прийняте у Вірменії, Грузії, Киргизстані, Молдові, Росії, Україні.

На думку Т. Роміциної, існували об'єктивні причини недостатньої розробки у радянському суспільстві шляхів протидії насильству в сім'ї [155]:

- 1) факти прихованості насильства у сім'ї були пов'язані з ідеологізацією радянської сім'ї;
- 2) причинами обмеженості досліджень комплексу правопорушень насильства у сім'ї були перестороги втручання у приватне життя, яке ототожнювалося з сімейним інститутом;
- 3) радянська сім'я підлягала контролю і вихованню, держава не мала потреби застосування додаткових примусових заходів юридичної відповідальності щодо насильства, яке не підпадало під ознаки складу злочину;
- 4) для радянської правової ідеології первинною була розбудова держави, а вторинною – розвиток групових осередків, до яких належала і сім'я;
- 5) питання сімейних відносин у слов'янській ментальності було закритим для суспільного нагляду та втручання (такий підхід знаходить своє відображення у прислів'ях: “б'є – значить любить”, “не слід виносити сміття з хати”).

Також, необхідно відмітити і комплекс причин, які стимулювали радянське суспільство до протидії насильству:

- 1) криза перебудови суспільних відносин у 90-ті роки та зростання злочинності на ґрунті сімейних відносин;
- 2) ратифікація ключових міжнародних стандартів (Конвенція ООН про права дитини та Декларація про викорінення насильства проти жінок);
- 3) розширення інформаційних зв'язків у глобалізованому світі (між вченими, працівниками правоохоронних органів, соціальними працівниками);

- 4) робота правозахисних недержавних організацій, передусім гендерного спрямування.

За останні десятиліття здійснено певні кроки щодо удосконалення світової політики з попередження і протидії домашньому насильству, в тому числі, це стосується реалізації таких кроків і в Україні. Так, підписана у 2011 році Конвенція Ради Європи про запобігання домашньому насильству та боротьбу із цими явищами має для України позитивні наслідки для реалізації державної політики з протидії насильству [69]. Проте, таке підписання потребує значного доопрацювання національного законодавства на предмет його відповідності положенням даної Конвенції.

Гуманітаризація різних сфер людської діяльності стала маркером третього тисячоліття, способом подолання негативних наслідків цивілізації. Як кризовий – і не лише в Україні – характеризується й нинішній стан системи освіти. У зв'язку з пошуком виходу з ситуації кризи широко обговорюються доктрини, концепції, стратегії, парадигми освіти, в якій освітня криза розглядається в різних аспектах – соціокультурному, методичному, власне педагогічному. Випущені нові підручники, навчальні посібники. Стурбованість філософів, культурологів, соціологів, психологів, педагогів, широкої громадськості кризовим станом освіти пов'язана з тим, що за ним явно проглядається криза суспільства і держави.

Важливим напрямом подолання вказаних викликів виступає гуманітаризація освіти. На думку В. Кузовлева, гуманітаризація освіти забезпечується зверненням навчальних закладів до світової культури, історії, духовних цінностей. Автор вважає, що “Підвищення статусу гуманітарних предметів визначається їхнім оновленням, звільненням від плоского раціоналізму, виявленням духовності, людської сутності. Гуманітаризація освіти вимагає глибокої перебудови всього її змісту, яка має забезпечувати ... розуміння людей інших часів і народів, історичне мислення, людське ставлення до природи. Принципово переорієнтуються предмети художнього циклу (література, музика, образотворче мистецтво) як цикл курсів

художньої творчості” [77, с. 24].

Використання термінів “гуманітаризація”, “гуманізація” в чинних документах про освіту декларує спрямованість змісту освіти на формування загальної культури особистості, її адаптації до життя в суспільстві, забезпечення самовизначення та створення умов для самореалізації. Зміст освіти має сприяти взаєморозумінню і співпраці між людьми і народами незалежно від расової, національної, етнічної, релігійної та соціальної приналежності, враховувати різні світоглядні підходи та сприяти праву кожного, хто навчається на вільний вибір думок і переконань.

Наукові розробки та експериментальні спроби ввести гуманітарний компонент в освіту в оновленому його змістовому вигляді є не випадковими. Це закономірний процес. У концептуальних положеннях реформування вказується на необхідність посилення загальнокультурної та гуманітарної спрямованості освіти, універсалізацію її змісту, подолання технократичного характеру.

На думку Н. Ничкало, “Гуманітаризація змісту безперервної освіти забезпечується її спрямованістю на освоєння досягнень загальнолюдської та національної культури. Здійснюється гуманітарний синтез усіх навчальних дисциплін. Цінності і норми культури, мистецтва, моральності перетворюються з предмета вивчення у змістову основу самої освіти і мають бути органічно пов’язаними з освоєнням досягнень науково-технічного прогресу, з формуванням нового політичного, економічного, екологічного мислення” [118]. Таким чином, гуманітаризація виступає *системоутворювальною ланкою* в освітньому процесі вишів. Вона спрямована на формування системного мислення суб’єктів освітнього процесу, змістовою основою якого виступають культурні цінності.

Важливого концептуально-методологічного значення для формулювання завдань нашого дослідження набуває гуманітаризація змісту професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи, яка є складовою загального процесу гуманітаризації національної системи освіти і

виступає в якості основного засобу розвитку професійно-гуманітарного потенціалу майбутнього вчителя початкової школи.

Вказані положення вимагають розгляду комплексу питань, які розкривають сутність гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах культурного і національного різноманіття, а саме необхідності:

- розглянути специфічні особливості категорій “гуманітаризація”, “гуманітарне знання” і на підставі їх генетичного, структурно-функціонального аналізу визначити сутнісні характеристики гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи;

- розглянути співвідношення понять “гуманітаризація освіти” та “гуманізація освіти”;

- проаналізувати сучасні підходи до розгляду проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи, визначити змістове наповнення професійної підготовки в умовах гуманітарної спрямованості навчально-виховного процесу педагогічних вишів.

Проаналізуємо підходи науковців до визначення понять “гуманітаризація”, “гуманізація”, що існують в теорії та практиці вищої школи, а також способи реалізації гуманітаризації професійної підготовки педагогів.

Єдиної точки зору з питань сутності та структурування процесу гуманітаризації професійної підготовки педагогів наразі немає. Основні підходи у вирішенні цих питань наступні:

1. Гуманітаризація професійної підготовки розуміється переважно як потреба у збільшенні питомої ваги гуманітарних дисциплін у структурі навчальних предметів. Такої думки дотримуються Н. Карлов, Н. Кузнецова, Т. Маковей та ін.

2. Під змістом гуманітаризації процесу професійної підготовки мається на увазі потреба у структурно-логічній реконструкції змістових

характеристик цілісного освітнього процесу. Даний підхід зорієнтований на встановлення розриву між природничо-технічними і гуманітарними дисциплінами. Реалізація гуманітаризації при даному підході передбачає в першу чергу змістову реконструкцію самих навчальних планів та навчальних програм, зокрема, за рахунок створення спеціальних інтегративних курсів, що синтезують предметні знання на основі єдиних вихідних понять, використання загальних принципів пізнання і загальних закономірностей розвитку матеріального та нематеріального світу. До прихильників даного наукового напрямку можна віднести таких вчених, як М. Андрєєва, О. Розумовський, Л. Тарасов та ін.

3. У зміст гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів вкладається багатоаспектний функціональний сенс, який відображає цілісність формування у студентів культури мислення, культури почуттів, адекватної поведінки молодого людини. Так вважають І. Бех, Є. Бондаревська, Г. Гайсин, Ю. В'яземський, Є. Євладова, В. Зінченко, А. Кас'ян та ін.

На нашу думку, перший підхід з названих є механістичним. Т. Кузнєцова вважає, що гуманітаризація, насамперед, спрямована на поворот освіти до цілісної картині світу – світу культури, світу людини, на олюднення знань, на формування гуманітарного та системного мислення” [76, с. 14]. В цілому погоджуючись з даною думкою, варто вказати на суперечливість процитованого положення. Чому саме гуманітаризація здатна забезпечити формування у студентів цілісної наукової картини світу? Адже пріоритетність гуманітарних дисциплін по відношенню до предметів природничо-математичного циклу може спричинити однобічність розвитку студентів на шкоду природничо-технічній освіті. Шлях здійснення гуманітаризації лише за рахунок створення нових гуманітарних предметів та збільшення кількості годин, що відводяться у навчальних програмах на їхнє вивчення, не забезпечує формування у майбутніх учителів початкової школи цілісної картини світу і місця людини в ньому, а також не сприяє цілісності культурного розвитку особистості

студента. Ми поділяємо позицію багатьох вчених, які ставлять під сумнів подібний підхід до реалізації ідей гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів.

Очевидно, що антиподом гуманітаризації виступає не природничо-науковий напрям у пізнанні, а система, що знеособлює людську свідомість. Відзначимо, що у найбільш гострій формі суперечність виникла саме у сфері природничо-наукових, технічних знань. Свідчення цьому – безліч публікацій, а також окремих досліджень з проблеми. Гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи має пропонувати вироблення нових способів, за допомогою яких буде відбуватися “олюднення” змісту предметних знань, способів діяльності на основі системи загальнокультурних цінностей.

Прагнучи досягти цілісності змісту предметних знань на основі взаємопроникнення гуманітарних та природничо-математичних дисциплін, прихильники *другого підходу*, на нашу думку, ведуть пошук способів реалізації гуманітаризації в напрямку вироблення принципів побудови змістових аспектів професійної підготовки на підставі різного ступеня взаємопов’язаності як міжпредметних зв’язків, так й інтеграції. Розглядаючи даний підхід як такий, що відображає специфічність гуманітаризації, варто зазначити, що з поля зору в даному випадку випадає важливий компонент освітнього процесу, технологічна сторона якого забезпечує його цілісність. На нашу думку, в рамках даного підходу недостатньо врахований суб’єктивно-особистісний компонент.

Згідно *третього підходу*, який ми вважаємо найпродуктивнішим, гуманітаризація покликана комплексно охопити собою процес професійної підготовки в усіх аспектах.

Обґрунтування методологічного підходу, в рамках якого можливе ефективне функціонування гуманітаризації освітнього процесу, передбачає розгляд сутнісних характеристик поняття “гуманітарність”.

Гене́за поняття “гуманітарний” має багатовікову історію, протягом якої

його лексичне значення інтерпретувалося по-різному. У період греко-римської античності гуманітарним вважалося все, що стосувалося людини та її культури (лат. “humanitas” – властивість людської природи). Малися на увазі кращі сторони людської натури: благородство, милосердя, добropорядність. Як бачимо, за лексичним значенням поняття “гуманітарний” було близьким до поняття “гуманний”.

На думку К. Ахіярова, у епоху Відродження поняття “гуманітарний” і “гуманний” в смисловому відношенні дещо розійшлися. За останнім збереглося узагальнене значення функції антропоцентричного світогляду, культу людини як вихідної цінності. Гуманітарною ж стала називатися історико-філологічна, філософська навченість (пізніше лат. “studia humanitatis” – гуманітарна освіченість) [7, с. 20].

К. Ахіяров зазначає, що “Найближче однокорінне слово “гуманітаризм”, широко використане в минулому столітті, означало “вивчення людських начал співчуття, любові, лагідності до всього живого і всеосяжної доброзичливості”. За своїм значенням воно знову стало знаходитися в одному синонімічному ряду зі словом “гуманізм”, але розширило свої смислові межі: крім позначення інтегральної людської якості загальної любові до світу, до всього живого, інтелектуальності, воно стало позначати таку специфічну рису, як “ведення вегетаріанського способу життя” [7].

Таким чином, етимологія даного поняття демонструє його початкову лексичну спорідненість з поняттям “гуманність”, що, очевидно, виявляє певною мірою умовність смислового поділу даних термінів. Варто також підкреслити, що поняття “гуманітарний” у науковій літературі вживалося у контексті “освіти” і “освіченості” людини. Можна зробити попередній висновок про те, що дана категорія може розглядатися як освітня діяльність людини, що призводить до її “окультурення”, до духовного, морального вдосконалення.

Саме поняття “гуманітаризм” у співвідношенні з поняттям

“гуманність” розглядається то як мета, то як засіб, то як результат. Певна взаємозамінність даних термінів, мабуть, визначила складність у розгляді їхнього змістового наповнення у сучасній психолого-педагогічній науці. Визначення співвідношення категорій “гуманітаризація” і “гуманізація” в сучасному їхньому тлумаченні є несуперечливим в одних випадках, коли з’ясовується емпіричний рівень, йдеться про їхню концептуальну, конструктивно-змістову сутність. Однак, недостатня розмежованість тлумачення даних понять змушує звернутися до розгляду питання про їх співвідношення для того, щоб виявити структурно-функціональні характеристики гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Термін “гуманізація” виходить з терміна “гуманізм”. Останній позначає (від лат. *Humanus* – людський, людяність) – “визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, затвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин” [173].

Емпіричний рівень визначення поняття “гуманна людина” означає особу, що реалізує у своєму “Я”, зв’язках і відносинах із зовнішнім світом, в триєдиних відносинах “Я – зовнішній світ – Я” вищеназвані принципи гуманності, тобто “гуманна людина” – поняття інтегральне, позначає суб’єкта, який у своїх внутрішніх основах особистості: світосприйнятті, моральності, діяльності – прагне “олюднювати” зв’язки та відносини з навколишнім світом.

Використання поняття “гуманітарність”, “гуманітарний” (від лат. *Humanitas* – такий, що має людську природу, належить до духовності, духовної культури) пов’язано з його розумінням як ядра особистості, а педагогічного явища – як гуманітарного феномену.

У розумінні педагогічної сутності гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи ми спиралися на еволюційну концепцію В. Шадрікова, у якій наголошується, що людяність – перш за все атрибут групи (роду, плем’я). Лише у спілкуванні з собі подібними олюднюється конкретний

індивід [203, с. 125].

З позиції теоретичного осмислення визначення поняття “гуманітаризація” сходиться до системного обґрунтування необхідності існування такого суспільного процесу, який виконує роль підтримки природних умов людського буття у природному середовищі та все більш розвиненому в штучному світі культури, створеному поколіннями людей. Гуманітаризація характеризує ціннісні параметри професійної підготовки студентів як суспільного явища.

За своїми цільовими установками гуманізація професійної підготовки майбутніх фахівців є умовою гармонійного розвитку особистості, збагачення творчого потенціалу, зростання сутнісних сил та здатностей особистості. Вона представляє процес, спрямований на розвиток особистості як суб’єкта творчої діяльності. Гуманізація професійної підготовки розкриває найважливішу характеристику способу життя педагогів та вихованців, яка передбачає встановлення справжніх людських відносин (гуманних) між ними в педагогічному процесі. І, нарешті, гуманізація як ключовий елемент нового педагогічного мислення стверджує полісуб’єктну сутність освітнього процесу. Основним змістом цього процесу стає розвиток особистості, якість і міра якого є показником роботи системи освіти. Гуманізація освіти передбачає систему, що забезпечує єдність безперервного загальнокультурного, соціально-морального і професійного розвитку особистості з урахуванням суспільних потреб та особистих запитів

Інтерпретація терміну “гуманізація” як зведення до механічного створення позитивної атмосфери у процесі навчання також не може не викликати заперечень з тих причин, що недостатньо повно розкриває її функціональне призначення в освітньому процесі.

У питанні співвідношення (за ознакою смислової наповненості) понять “гуманітаризація” та “гуманізація” також поки немає ні єдності поглядів щодо сутності, ні єдності у визначенні підходів до їхньої реалізації у освітньому процесі. Сучасні філософи освіти наголошують на актуальності

розмежування понять гуманітаризація та гуманізація освіти. Г. Тульчинський вважає, що “гуманізму, схоже, місце поряд із економізмом і націоналізмом – формами обмеженої гуманітарності. Гуманітарність представляє собою свободу духу... і якщо гуманітаристика – наука, то це *Geistwissenschaften* (психологічна наука) у буквальному сенсі” [192].

У своєму розумінні гуманітарності ми спираємось на погляди Ю. Кулюткіна про те, що “людяність є притаманною людині властивістю – результатом гуманних стосунків між людьми як суб’єктами діяльності та спілкування, тоді як гуманізм – аксіологічна категорія, що фіксує суб’єкт-суб’єктні стосунки” [81, с. 29].

При гуманітарному підході критерієм усіх речей виступає духовний вимір діяльності особистості, виявом якого є людяність як властивість духовно вільної людини, гуманітарна сутність якої у взаємодії Людини зі Всесвітом, що відрізняє його від людиноцентрованої сутності гуманістичного підходу.

У діалектиці з гуманізацією гуманітаризація освіти, на наш погляд, співвідноситься як *мета і засіб*, необхідність і можливість, загальне і часткове, що поєднує в особистості людини єдність гуманного сприйняття світу і себе в ньому з освіченістю. Це поєднання як процес веде до збалансованості розвитку емоційної та інтелектуальної сфер особистості студентів, до синтезу культури мислення та культури почуттів (сприйняття) майбутніх учителів, причому прагнення до такого балансу буде основою на шляху пізнання навколишнього світу і себе самого.

Повертаючись до аналізу поняття “гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи” відзначимо, що в даний час емпіричний рівень сприйняття терміну “гуманітаризація” склався на рівні “гуманітарної людини”, що в більшості випадків викликає в уявленнях людей образ просто гуманітарно освіченої людини, тобто даний рівень сприйняття гуманітарності зводиться до форми, змістом якої є гуманізм. На нашу думку, це в цілому прийнятний підхід, що відзначає важливу, хоча і

формальну сторону сутності гуманітаризації. Однак, у даній інтерпретації з поля зору йде технологічна складова змістової сутності поняття, якщо мова йде про гуманітаризацію суспільства та професійної підготовки фахівців. Специфічні особливості гуманітаризації професійної підготовки, спрямованої на цілісне формування особистості студентів, системне мислення, обумовлені специфічністю феномена гуманітарного знання. Розглянемо основні характеристики особливості поняття “гуманітарне знання”.

Будучи джерелом стабільності в періоди потрясінь, гуманітарні знання облагороджують характер людини, розвивають почуття проникливості та інтуїції, вміння розбиратися в суті речей та забезпечують ціннісною шкалою, за допомогою якої можна визначити, що є важливим, а що – другорядним з точки зору моральності. Вони невід’ємні від людського буття, людської особистості та допомагають створити моральний клімат, в якому легше перебувати і приймати правильні рішення.

Про унікальне значення гуманітарних предметів говорили завжди, в тому числі в напрямку гуманітаризації змісту освіти. П. Каптерев вважав, що гуманітарні науки “роблять розум більш гнучким” [56, с. 475]. На думку Д. Лихачова, виховання і підпорядковане вихованню навчання має готувати особистість, моральну особистість, особистість, яка легко могла б опанувати будь-якою спеціальністю [91]. З цієї точки зору слід надавати велике значення гуманітарним дисциплінам.

На одному з міжнародних семінарів, проведеному в рамках ЮНЕСКО, відзначалося, що найважливішою з причин згасання творчого потенціалу народу є ослаблення інтелектуальних й духовних традицій в результаті руйнування національної системи освіти та підготовки прошарку інтелігенції, чужої власному народові, його історії, традиціям, культурі. На переконання А. Мищенко, розвиток національно і культурно зорієнтованої освіти – провідна передумова активізації творчих сил та здібностей нації, мобілізації духовних ресурсів [111].

Теоретичні основи гуманітарного знання були закладені в працях відомих учених-філософів: М. Бахтіна, В. Біблера, М. Бубера, П. Куліша, О. Лосєва, Г. Сковороди, Д. Чижевського, Г. Шпета, П. Юркевича та ін. У якості сутнісної характеристики гуманітарного знання необхідно відзначити його діалогічність. На думку М. Бахтіна, “стенограма гуманітарного мислення – це завжди стенограма діалогу особливого виду: складне взаємовідношення тексту (предмет вивчення) і створюваного, контексту, що його обрамляє (такого, що відтворює, запитує, не погоджується). Це зустріч двох текстів – готового і створюваного, тексту, що реалізує, отже, зустріч двох суб’єктів, двох авторів” [9]. Тому гуманітаризація передбачає спрямованість на суб’єктивність Іншого. Складність двостороннього акту полягає в його пізнанні-проникненні, елементи вираження якого знаходяться у співіснуванні двох свідомостей, де “я існую для Іншого і за допомогою Іншого”. Об’єктом гуманітарного знання є суспільство, духовний світ людини, що знаходяться в постійному саморозвитку, самозміні.

На відміну від природничих наук, які апелюють до об’єктивності істини, у галузі гуманітаристики можуть і мають існувати та співіснувати різні суб’єктивні точки зору на досліджуваний об’єкт. Гуманітарне пізнання, якому властива наявність суб’єктивності, вимагає інтерпретаційного підходу. Це визначається і природою досліджуваного об’єкта, і природою суб’єкта, який пізнає навколишній світ. Причому очевидно, що в пізнавальному процесі інтерпретаційний підхід не може вичерпати досліджуваний об’єкт у цілому, так як суб’єкт, що пізнає об’єктивну дійсність, “не збігається з самим собою”, він знаходиться в постійному саморозвитку, пошуку ціннісно-сміслових орієнтирів, згідно з яким він здатний сприймати явища матеріального і духовного світу [9, с. 81].

Важливою особливістю гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи і притаманної їй функції формування системного знання про єдиний духовно-матеріальний світ є зверненість на цілісний розвиток суб’єкта освітнього процесу в його гармонійній єдності

інтелектуальної, емоційно-чуттєвої, операційно-діяльній сфер.

Ми вважаємо, що таке розуміння системності формування знання про світ та цілісний розвиток особистості в умовах гуманітаризації професійної підготовки адекватно відображає важливість означеного поняття. Варто зазначити, що гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи здійснюється не лише за допомогою підвищення статусу гуманітарних дисциплін, а й через включення загальнокультурних компонентів до циклу природничо-наукових і гуманітарних дисциплін. При такому тлумаченні сутності гуманітаризації освітнього процесу у ВНЗ можна по-іншому визначити її провідну функцію, де пізнавальний процес розглядається як засіб цілісного духовно-морального, інтелектуального й особистісного саморозвитку студентів.

З наведеного аналізу специфіки гуманітарного знання, що обумовлює сутнісні сторони гуманітаризації навчально-виховного процесу вишів, випливає, що гуманітарність, за Г. Тульчинським, – у тих процесах мислення, творчості, висловлювання, міжособистісних стосунків, де людина менш за все визначена і завершена ...Конструктивний бік гуманітарності – це побудова нових знаків, які означають самого гуманітарного суб'єкта, людину, котра не стільки відкриває дещо у світі об'єктів, скільки створює власну суб'єктивність методами самоаналізу і самоозначення [192, с. 37].

Гуманітаризація навчально-виховного процесу означає необхідність зробити його особистісно зорієнтованим, суб'єктивно значущим для кожного студента. Суть її в тому, щоб теоретично осмислити соціокультурне призначення пізнання, виявити в ньому гуманітарні компоненти. Термін “гуманітаризація” в даному випадку розширює принципи до змістово-технологічного аспекту. Вважаємо за доцільне визначити *гуманітаризацію* як атрибутивний прикладний аспект гуманізації.

Мета гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи при такому підході полягає у виробленні шляхів, засобів досягнення принципу гуманізації, принципу, при якому людина – головна

цінність, основа саморозвитку соціального буття, яка творить культурні цінності. У кінцевому підсумку особистість у творчій діяльності все своє життя здатна збагачувати не лише людську культуру, але і творити себе саму, свій внутрішній світ.

У сфері професійної підготовки такий процес творення, на наш погляд, представляє собою саморозвиток студентів через самоактуалізацію, застосування способів діяльності, які відповідають вимогам створення внутрішнього світу, духовності, а також творення зовнішнього світу.

Орієнтація на ідеали і норми гуманітарної науки набуває більшої актуальності у педагогічній галузі. Сутнісна специфіка “гуманітарності” спрямована на формування гуманітарної культури людини. Ця культура широко проявляє себе у зв’язках і відносинах особистості з навколишнім світом, заснованих на духовних засадах. За В. Слободчиковим, гуманітарна парадигма в науках про людину пропонує сприйняття людини у її цілісності та специфіці, як єство одночасно природно-тілесне, суспільне і душевно-духовне [170, с. 207].

Одночасно гуманітарні основи професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи – це формування у студентів установок на перетворення традиційної освітньо-виховної моделі, спрямованої на соціально зорієнтовану мету, в людину зорієнтовану підготовку. В умовах такої моделі відбувається перенесення акценту з підготовки служіння суспільству на формування у молодого покоління відповідальності за долю суспільства.

Гуманітаризація професійної підготовки майбутнього вчителя – це відносний результат формування установок на розвиток власної особистості, актуалізацію і розкриття своїх здібностей, а надалі здібностей своїх учнів. Така спрямованість педагогічної взаємодії виступає як підготовка студентів до майбутньої практичної творчої діяльності.

Проблема соціально-правового захисту особистості нерозривно пов’язана із вихованням соціальної правосвідомості та заслуговує у контексті

гуманітаризації професійної підготовки вчителів на особливу увагу через об'єктивну необхідність належного правового забезпечення соціально-економічних, політичних і духовних змін у нашій країні, необхідності зміцнення законності й правопорядку. Важливо, щоб соціальне мислення майбутніх учителів початкової школи, формування їхньої правосвідомості здійснювалося в органічному зв'язку з реальними перетвореннями у країні, оскільки „настав час розуміння дійсної цінності правової форми суспільних відносин, всебічного розвитку і ефективного використання гуманістичного і високоморального потенціалу права.

З усього вищесказаного випливає, що *гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи* є цілеспрямованим, систематичним виявленням, розвитком загальнокультурних компонентів у змісті освіти, що сприяють формуванню у студентів єдиної картини духовно-матеріального світу і ролі людини в ньому; розвитку гуманістичної спрямованості свідомості студента, який прагне у взаємодії з навколишнім світом встановлювати відносно гармонійні відносини і цьому вчити своїх вихованців.

Значущі для гуманітаризації професійної підготовки (в широкому сенсі) цінності поділяються на чотири сфери: *гуманістичні* цінності, що відносяться до гідності і прав людини; *соціальні* цінності, що відносяться до взаємодії між людьми і групами, до політичного, правового і економічного порядку; *культурні* цінності, що відносяться до світу мистецтва, літератури, релігії, моралі, національних та етнічних традицій, а також до наукового знання, міжкультурному взаємодії; *екологічні* цінності, що відносяться до природного оточення.

Враховуючи класичні праці вітчизняних та зарубіжних учених щодо специфічних особливостей гуманітарного знання, а також ґрунтуючись на елементах змісту професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи, висвітлених у педагогічній літературі, нами узагальнені складові аспекти удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів

початкової школи в умовах його гуманітарної спрямованості, які представлені нижче: *культурно-історичний; морально-етичний; емоційно-оцінний; екологічний; психологічний; соціально-правовий, естетично-ціннісний; діяльнісно-творчий; інтегративний.*

Культурно-історичний аспект означає, що зміст професійно-гуманітарної підготовки має будуватися на основі системи професійних і загальнокультурних цінностей різних націй, народів, культур. Передбачається використання принципу історизму в процесі вивчення навчальних предметів, увагу до історичного аспекту професійної та культурної спадщини як основи для адекватного і цілісного сприйняття реальності, виявлення у змісті предметних знань ціннісного значення результатів діяльності людини в процесі суспільного розвитку.

Морально-етичний аспект передбачає формування етичних, моральних принципів, моральних норм, увагу до проблем загальнолюдського знання. Етичні норми, що реалізуються в поведінці студента, виступають як відносний результат інтеріоризації гуманітарних, гуманістичних цінностей.

Емоційно-оцінний аспект у змісті професійно-гуманітарної підготовки спрямований на встановлення смислової, загальнокультурної значущості досліджуваних явищ; сприяє формуванню емоційно-оцінного ставлення до процесу пізнання.

Екологічний аспект у змісті професійно-гуманітарної підготовки спрямований на виявлення в системі професійних, природничо-математичних і гуманітарних знань екологічних аспектів, що сприяють здоровому, природовідповідному розвитку людини.

Психологічний аспект передбачає включення в зміст навчальних предметів психологічних знань, психологічного аналізу досліджуваних явищ; формування способів розуміння проникнення у внутрішній світ людини; спрямованість на самопізнання, саморозвиток, самоактуалізацію студентів.

Соціально-правовий аспект професійно-гуманітарної підготовки

майбутніх учителів початкової школи відповідає викликам сьогодення, для якого характерні зростання безробіття, поява біженців та внутрішньо переміщених осіб, безпритульних дітей, збільшення кількості іммігрантів, виникнення антисоціальних груп. Соціально-правовий аспект професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи поки що не знайшов, на жаль, глибокого та всебічного вивчення і обговорення. Однак саме вчитель забезпечує сьогодні посередництво між особистістю, соціальним середовищем та державою, а це не може відбуватися без вивчення міжнародної законодавчої бази та законодавства України з означеної проблеми. Існує необхідність здійснення аналізу міжнародного досвіду щодо попередження та протидії насильству в сім'ї, зокрема світової нормативної бази та інституту відповідальності за вчинення насильства в сім'ї. Означені аспекти, на нашу думку, мають бути включені у процес професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи.

Соціально-правовий аспект має займати особливе місце у педагогічному потенціалі майбутнього вчителя початкової школи і стати органічним педагогічним інструментом у сфері його професійної діяльності, адже педагогічна реальність переконує, що існують не лише “комфортні” діти, а й так звані “вразливі” групи дітей. Дослідженням питань соціальної допомоги таким дітям займаються В. Бурлака, Л. Волинець, І. Ковчина, І. Пеша, Ж. Петрочко та ін. До найактуальніших проблем дитинства, які потрібно вирішити у зв'язку з розширенням соціально-правової діяльності у плані захисту, вони відносять: зростання дитячої злочинності, розповсюдження наркотиків, поширення бездоглядності; комерціалізацію дитячих закладів і, як наслідок, – обмеження доступу школярам до якісної освіти, змістовного відпочинку, занять за інтересами, занепад турботи про дітей з боку батьків та інших родичів, експлуатацію дорослими. Отже, майбутні учителі початкової школи мають бути готовими до включення в роботу з попередження бездоглядності дітей (створення майданчиків і клубів довіри, телефонів довіри, центрів сімейної психосоціальної терапії);

соціальну роботу на вулиці для виявлення і встановлення контакту з дитиною та залучення її до соціальних інститутів; створення кризових центрів для дітей, які опинилися у скрутному становищі; створення системи тимчасових прийомних сімей, які беруть на утримання дитину на певний час, доки рідна сім'я дитини не вирішить своїх проблем (хвороба, перебування в лікарні або поки дитину не направлять на утримання у дитячий будинок чи в іншу сім'ю); ширше залучення до розв'язання проблем безпритульності та бездоглядності дітей громадських благодійних організацій; розробку методичних рекомендацій з організації виховної та дозвіллевої роботи з такими дітьми.

Естетично-ціннісний аспект заснований на широкому використанні художніх, естетичних засобів у навчально-виховному процесі.

Діяльнісно-творчий аспект виражається в послідовному переході від репродуктивних способів пізнання до творчого, заснованого на діалогових способах взаємодії, що сприяють створенню умов для формування творчої особистості, суб'єктивної позиції студентів у навчально-виховному процесі, сприяє формуванню та розвитку у студентів різноманітних способів діяльності, творчих здібностей, необхідних для самореалізації особистості у майбутній професійній діяльності.

Інтегративний аспект передбачає, що зміст предметних знань, отриманих студентами у процесі професійної підготовки, має трансформуватися у систему загальнолюдських цінностей. Це стає можливим при встановленні взаємозв'язків міждисциплінарності та інтеграції у процесі вивчення предметів гуманітарного та природничо-наукового циклів.

Таким чином, гуманітарна орієнтація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи передбачає вивчення унікальних духовних феноменів, сприяє духовному становленню людини. Переведення у практичну площину і раціональну організацію освітньої реальності гуманітарної ідеї загальнолюдської моралі й людських цінностей стає

надзавданням, що зумовлює соціокультурний попит на гуманітарну культуру особистості.

У визначенні змісту гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи ми відштовхувались від концепції В. Андрущенка, згідно якої в контексті історії педагогіки розвиток особистості відбувався згідно з “духом епохи”, який визначав освітні пріоритети [3].

Посилаючись на значення англійського поняття “humanities” під гуманітарністю розуміємо ціннісні вияви духовної активності майбутніх учителів початкової школи – наукової, педагогічної, методичної, практичної, художньої. Гуманітарна спрямованість професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи, на нашу думку, полягає в особливій специфіці виходу за межі професійної етики як нормативної, що визначає цілеспрямоване самовдосконалення відповідно до культурних норм професії, формування “людини-виконавця”, конформіста, транслятора стійких моделей професійної поведінки і переходу до творчого вирішення проблеми самозбереження шляхом моральнісного оновлення взірців професійно-педагогічної діяльності, які вимагають нонконформізму, гуманітарної рефлексії духовних (людино- і культуротворчих) смислів професійної галузі.

На нашу думку, гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи сприятиме трансфесіоналізації майбутніх педагогів. Н. Сегеда підкреслює, що у сучасних гуманітарних дослідженнях зустрічаються нові поняття “транспоетика”, “трансестетика” та інші, автори яких використовують префікс “транс” у значенні “за”, “крізь”, “по той бік” того, що визначається коренем слова [163, с. 242].

Таким чином, *гуманітарна сутність професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи* полягає у взаємозбагаченні професійними та особистісними смислами педагогічної діяльності, які не лише поглиблюють зміст професійної підготовки студентів, але й створюють передумови для оновлення культурних норм професії, або навіть створення

нових норм, спрямованих на педагогічне осягнення людино- і культуротворчих можливостей професії вчителя початкової школи третього тисячоліття.

1.2. Стан запобігання і протидії сімейному насильству в Україні та країнах пострадянського простору

Становлення відкритого громадянського суспільства в Україні, продовження демократичних реформ, інтеграція держави у світове співтовариство мають спиратися на широку консолідацію сил усього суспільства, підтримку професіоналів різних сфер людської діяльності. Такі норми взаємодії соціальних груп з різними етнічними, релігійними, ціннісними і політичними установками й орієнтаціями можуть бути досягнутими лише на загальній платформі норм толерантної поведінки в соціумі.

Реформа соціального захисту, що здійснюється у нашій країні, вносить багато нового у сферу правового регулювання соціального забезпечення населення, зокрема, по відношенню до соціально незахищених верств. По суті, будується нова державна система соціального захисту, яка отримала своє законодавче обґрунтування в Основному Законі України – Конституції (Стаття 46), де закріплено право громадян на соціальний захист [70]. За своїм змістом ця стаття включає у себе “соціальне забезпечення”, тобто “соціальний захист” – більш широке поняття. У педагогічній науці поняття “соціальний захист” та “захист дитинства” поки що не визначені.

Захист дитинства є одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів державної політики багатьох країн світу. Термін “соціальний захист” пов’язаний з функцією держави, що означає турботу про матеріальне забезпечення непрацездатних громадян, тобто дітей, інвалідів, людей похилого віку.

У суспільстві побутує думка, що жорстокість – це лише ті випадки,

про які розповідають ЗМІ: побиття дитини до смерті, занехаяння дитини, яка помирає з голоду, не відповідає розвиткові за віком; діти, яких батьки виганяють на заробітки, які самі собі шукають гроші. Але такий погляд на проблему насильства над дітьми робить непомітними інші вчинки: виховання в жаху перед ременем, регламентацію життя дитини у відповідності до поглядів батьків; сімейну лайку за будь-яку провину дитини чи висловлювання своїх бажань; вибір друзів, виду занять, школи для дітей батьками. В українському суспільстві побутує стереотип: насильство, жорстоке поводження до дітей, недбале ставлення – це проблеми виключно кризових або матеріально погано забезпечених сімей, бідних. Але проведене опитування громадської думки дає підстави для протилежних висновків – найбільш забезпечені громадяни дають найменш толерантні відповіді з цього питання.

Жорстокість може виявлятися і з боку осіб, які безпосередньо не є членами сім'ї, але пов'язані з ними певними стосунками. Це необхідно враховувати в соціально-педагогічній роботі з сім'ями.

Насильство над дітьми може бути як одномоментним, так і пролонгованим в часі, як свідомим, так і неусвідомленим з боку дорослих, батьків, вихователів. Воно може призвести до емоційного чи психічного травмування, чи навіть загибелі дитини.

Дитинство – це період відсутності дорослої відповідальності, узаконена залежність від турботи та економічної підтримки суспільства. Дитина є недієздатною в повному обсязі, але має всі людські права. Діти мають право на захист від жорстокого поводження, насильства різних видів і форм.

На думку Т. Роміциної, жорстоке поводження, з точки зору порушення прав дитини, можна тлумачити як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їх прав;
- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);

- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність до дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- не врахування вікових особливостей: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї батьки;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- нехтування дитиною;
- обман дитини [155, с. 44].

В основі насильства над дитиною лежить нерозуміння цінності дитини, відсутність системи демократичних цінностей, які визначають модель сімейного життя і родинного виховання в конкретній сім'ї.

У правовій базі України визначення насильства, яке є складовою жорстокого поводження з дітьми, представлене Законом України № 2789-III “Про попередження насильства в родині” від 15.11.2001 р. У статті 1 “Визначення термінів” визначено види насильства:

– *фізичне насильство* – навмисне нанесення одним членом родини іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що можуть привести або привели до смерті постраждалого, порушення фізичного або психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі та достоїнству. Всі дії, спрямовані на спричинення дитині фізичної шкоди, заборонені законом;

– *сексуальне насильство* – протиправне зазіхання одного члена родини на статеву недоторканність іншого члена родини, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена родини. Поняття “сексуальне насильство” містить в собі не лише звалтування, а й сексуальні домагання, непристойні пропозиції, а також будь-які образливі дії, що мають сексуальний характер;

– *психологічне насильство* – насильство, пов'язане з дією одного члена родини на психіку іншого шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими спеціально створюється емоційна

невпевненість, нездатність захистити себе й може заподіюватися або заподіюється шкода психічному здоров'ю;

– *економічне насильство* – навмисне позбавлення одним членом родини іншого житла, їжі, одягу й іншого майна або засобу, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [44].

Особливим видом насильства є насильство в сім'ї, яке може поєднувати ознаки всіх вищевказаних видів насильства. Разом із тим, воно є чи не найбільш небезпечним, тим, що має пролонгований характер і тим, що людина переживає насильство з боку того, хто за родинним чи сімейним станом мав би захищати, підтримувати жертву, а не кривдити її. Особливо небезпечний такий вид насильства по відношенню до дітей, оскільки значно деформує особистість дитини та формує озлоблення до оточуючих, стає причиною самогубств.

На основі досвіду роботи з сім'ями та безпосередньо з дітьми можна виділити наступні типи жорстокого поведження з дітьми:

• *жорстокі фізичні покарання, фізичні знущання, побиття:*

- побиття;
- штовхання;
- спроби задушити;
- викручування рук та ін.;
- дитина є свідком знущань над іншими членами сім'ї;
- батько б'є чи гвалтує матір у присутності дітей;
- “погану” дитину фізично карають у присутності “хорошої” дитини;
- дитина є свідком фізичних знущань над іншою людиною, що не є членом її родини тощо;

• *сексуальне насильство:*

- гвалтування;
- нав'язування сексуальних стосунків;
- сексуальні дотики/поцілунки;

- інцест (кровозмішення);
- показ порнографії;
- залучення дитини до виготовлення порнографічного продукту тощо;
- *використання привілеїв дорослих:*
 - поводження з дітьми як з рабами чи слугами;
 - покарання, поводження як з підлеглими;
 - поводження як зі своєю власністю;
 - відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;
- *заякування:*
 - використання свого росту, розмірів та сили;
 - навіювання страху за допомогою розповідей, дій, жестів, поглядів;
 - крики, стресогенна поведінка;
 - жорстокість щодо інших істот;
- *погрози:*
 - кинути дитину;
 - самогубства;
 - заподіяти фізичної шкоди;
 - заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам тощо;
 - розлюбити дитину;
 - силами зла, що покарають дитину тощо;
- *використання громадських установ:*
 - загроза покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;
- *ізоляція:*
 - контролювання доступу дитини до інших людей: бабці/дідуся, однолітків, братів/сестер, батька/матері, інших людей;
 - контролювання перебування дитини у помешканні, заборона виходити з дому;
 - контролювання спілкування дитини з друзями;

– закривання дитини у коморі, сараї чи туалеті, чи у будь-якому закритому приміщенні вдома, в школі тощо;

– обмеження спілкування з дитиною, аж до повного ігнорування у спілкуванні;

• *емоційне насильство:*

– приниження;

– використання скарг;

– використання дітей в якості довірених осіб;

– підвищення голосу без вартої на те причини;

– непослідовність;

– присоромлення дитини;

– використання дітей у конфліктах між батьками;

– “торгівля” у поведінці одного з батьків щодо любові до дитини;

• *економічне насильство:*

– незадоволення основних потреб дитини;

– відмова чи зволікання у виплаті аліментів;

– повна відмова дитині в грошах;

– контролювання дитини за допомогою грошей;

– відмова дитині у підтримці;

– використовування дитини як засобу торгу при розлученні;

– нав’язування дитині економічно обмеженого способу проживання без існуючої для цього необхідності;

– примушування дитини важко працювати.

Стаючи в сім’ях жертвами насильства, діти нерідко покидають сім’ї, опиняються на вулиці, де можуть стати об’єктами купівлі-продажу. В Україні встановилась досить небезпечна ситуація, пов’язана з поширенням торгівлі людьми, зокрема дітьми. Торгівля дітьми – це складна комплексна проблема, яка, без сумніву, має негативний вплив на неповнолітніх. Потрапивши в ці тенета, дитина стикається з погрозами фізичного, психічного, сексуального насильства, побиттям, зґвалтуванням, а також

розбещенням, втягненням у злочинну діяльність, спонуканням до заняття проституцією, залученням до праці на виробництві зі шкідливими умовами, вилученням органів для трансплантації, використанням у жебрацтві тощо. Іноді жорстоке поводження до дітей може виявлятися в фактах продажу дитини самими батьками або іншими членами сім'ї.

Дослідниця Т. Роміціна виділяє такі наслідки жорстокого поводження з дітьми:

1) фізичні (травми черевної порожнини і грудної клітини, травми головного мозку, синці та рубці, опіки, травми центральної нервової системи, інвалідність, переломи, подряпини та рвані рани, погіршення зору);

2) сексуальні проблеми і проблеми з репродуктивним здоров'ям (статеві дисфункції, хвороби, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ/СНІД, небажана вагітність);

3) психологічні та поведінкові (алкоголізм та наркоманія, погіршення пізнавальних здібностей, злочинна, жорстока поведінка, депресія і тривога, затримка в розвитку, порушення харчування та сну, почуття сорому і вини, гіперактивність, погані взаєностосунки, погана успішність, низька самооцінка, посттравматичні стресові розлади, суїцидальна поведінка і аутоагресія);

4) інші наслідки для здоров'я (синдром подразненого кишківника, хвороби печінки, ішемічна хвороба серця, безпліддя тощо) [155].

Фізичні, поведінкові та емоційні наслідки насильства можуть бути різними, в залежності від рівня розвитку, на якому знаходилась дитина, коли відбулось насильство, його жорстокості, стосунків між кривдником і дитиною, терміну, протягом якого відбувалось насильство, та інших факторів в оточенні дитини.

Серед причин виникнення жорстокого поводження до дітей можна виділити наступні:

- безробіття або низька матеріальна забезпеченість;
- алкоголізм одного чи обох батьків;

- самотність чи шлюб, який розпався;
- занадто маленьке житло, що посилює напругу;
- озлобленість батьків чи розчарованість у житті;
- фізична чи психічна перевтома;
- незрілість батьків;
- егоїзм батьків, прагнення до розваг;
- відсутність прив'язаності до дитини;
- надмірна вимогливість;
- народження другої дитини;
- велика кількість дітей;
- небажана дитина (як привід і примус до укладення шлюбу);
- передчасно народжена в шлюбі дитина, яка дає привід до сварок та розриву;
- позашлюбна дитина як об'єкт виміщення зла на його матір (батька);
- дитина з фізичними та психічними вадами, від якої хочуть позбавитися [155].

Коротко розглянемо особливості попередження та протидії сімейного насильства у країнах пострадянського простору та в Україні.

Особливістю законодавства республіки Молдова з попередження насильства у сім'ї є віднесення до насильства, окрім загальноприйнятих видів, “духовного насильства”, яке полягає у підриві або применшенні значущості задоволення духовно-етичних потреб дитини шляхом заборони, обмеження, висміювання прагнень члена сім'ї, доступу до культурних, етнічних, мовних або релігійних цінностей та покарання за них.

Актуальною практикою регулювання сімейного насильства є запровадження у Молдові з 2009 року автоматизованої інформаційної системи “Державний реєстр випадків насильства в сім'ї”, що є систематизованою сукупністю документованої інформації про випадки насильства у сім'ї, інформаційних та організаційних засобів software (програмне забезпечення) і hardware (технічні засоби), а також систем

передачі та використання даних методів, призначених для здійснення інформаційної підтримки [Цит. за 23].

За даними недержавних громадських організацій у Республіці Молдова діють три материнські центри з надання послуг жертвам насильства в сім'ї, які можуть приймати близько 80 осіб на рік, та впродовж 2008–2014 років надано відповідну допомогу 814 жертвам побутового насильства.

У Республіці Білорусь існує ряд громадських організацій (“Білоруська асоціація молодих християнських жінок”; міжнародна громадська організація “Гендерні перспективи”; Борисівське жіноче соціальне громадське об'єднання “Провінція”; “Радислава; “Клуб ділових жінок”; Сестринство в честь преподобної Єфросинії Полоцької”; “Джерело відродження” м. Брест) [Цит. за 23], що надають психологічну, соціальну та юридичну допомогу жертвам сімейного насильства.

Заслуговує на увагу створення “кризових кімнат” при територіальних центрах соціального обслуговування населення, які надають тимчасовий притулок громадянам, що знаходяться у важкій життєвій ситуації, у тому числі потерпілим від домашнього насильства.

Цікавою є практика вірменської громадської організації “Суспільство без насильства”, що ініціювала діяльність груп швидкого реагування на насильство в сім'ї. Було створено онлайн-платформу і групу швидкого реагування (журналіст, соціальний працівник та адвокат), яка з'ясовує, вивчає й оприлюднює випадки сімейного насильства [Цит. за 23].

Значним кроком на шляху до законодавчих змін у Вірменії стало створення у березні 2010 року Державної міжвідомчої комісії з боротьби з гендерним насильством, якій доручена розробка та здійснення Національного плану дій з боротьби з гендерним насильством на 2011–2014 роки [Цит. за 23].

У Грузії розробляються такі форми роботи щодо запобігання насильству в сім'ї, як курс навчання для працівників правоохоронних органів, суддів, адвокатів та прокурорів, учителів, журналістів, медичних та

соціальних працівників з заходів профілактики побутового насильства. Враховуючи глибокі традиції Грузії щодо морального виховання, варто відмітити проведену роботу з інформування громадськості та конструктивних дій з боротьби із побутовим насильством, запроваджені урядом. Створення притулків та кризових центрів для жертв сімейного насильства органами місцевого самоврядування визначено у проекті закону “Про припинення насильства в сім’ї, захист жертв сімейного насильства та допомоги” [Цит. за 23].

В Азербайджанській Республіці цікавим є те, що правове консультування, психологічну реабілітацію, консультації психіатра, невропатолога, консультування з укладення шлюбного договору при реєстрації шлюбу як запобіжного засобу проти економічного насильства в сім’ї здійснюють недержавні організації. В країні створений Науково-дослідний Центр “AREAT”, Азербайджанський Гендерний Інформаційний Центр, де потерпілим надається правова, медична, психологічна, соціальна та інша допомога регулюється статтею 1 закону [Цит. за 23].

У країнах Азії проблема насильства в сім’ї довгий час залишалася поза увагою громадськості через стандартні моделі поведінки, засновані на традиційному розподілі гендерних ролей. Досвід Республіки Таджикистан щодо створення спеціальних міліцейських підрозділів з боротьби із домашнім насильством показує, що в них служать переважно інспектори-жінки. В таких підрозділах діє спеціальна кімната, в якій створено всі умови, щоб жертва сімейного насильства відчувала себе у безпеці. За статистичними даними кризових центрів та Міністерства внутрішніх справ у Республіці Таджикистан понад 80% жінок систематично є жертвами домашнього насильства [Цит. за 23]. Міжнародна правозахисна організація Amnesty International у доповіді 2009 року наголосила, що державні органи дотримуються прийнятої в суспільстві думки, що жінка сама винна в тому, що до неї застосовується насильство, тим самим обмежуючи її в можливості скористатись захистом з боку системи кримінального правосуддя [Цит. за 23].

На особливу увагу заслуговує створення у Республіці Таджикистан лікарсько-експериментальної групи, спеціалісти якої надають висновок про ознаки домашнього насильства, яка діє при міській поліклініці (м. Душанбе). Крім того у країні обговорюється проект державної програми “Протидія насильству в сім’ї на 2014–2020 роки”.

Особливою відмінністю закону Киргизької Республіки від аналогічних законів держав-членів СНД є законодавче визначення понять “залежний член сім’ї”, якою є особа, що знаходиться на утриманні через вік, хворобу або інвалідність, яка залежить від інших членів сім’ї та “важка життєва ситуація” – ситуація, що порушує життєдіяльність та морально-психологічний стан члена сім’ї у зв’язку з конфліктами або жорстоким поведінням в сім’ї. Так, законом від 25 березня 2003 року № 62 “Про соціально-правовий захист від насильства в сім’ї” врегульовано відносини в сфері соціально-правового захисту осіб, потерпілим від насильства в сім’ї [Цит. за 23].

Законодавство Республіки Казахстан важливою визначає профілактику побутового насильства й виокремлює правові, соціальні і організаційні основи діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування.

У Казахстані діє ряд недержавних організацій з вирішення проблем насильства щодо жінок. Зокрема, об’єднання юридичних осіб “Союз кризових центрів Казахстану”, діяльність яких спрямована на: підвищення статусу жінки в суспільстві шляхом закріплення принципу рівних прав і можливостей у всіх сферах життя [Цит. за 23].

Також діє громадська організація “Правовий центр жіночих ініціатив “Сана Сезім”, метою якої є консолідація суспільних сил з протидії побутовому насильству, зміцнення взаємодії правоохоронних органів і розширення співпраці з державними структурами і громадськими організаціями з питань захисту прав жінок та захисту їх від насильства, а також здійснюють моніторинг реалізації закону “Про профілактику побутового насильства”.

Російською Федерацією підписано і ратифіковано чимало

міжнародних нормативно-правових актів з протидії насильства у сім'ї. Вагоме значення має ратифікація Росією таких Конвенцій як-от: проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання, прийнята резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1984 року; про юрисдицію, визнання, виконання і співпрацю відносно батьківської відповідальності і заходів по захисту дітей (укладена в Гаазі 19.10.1996р.) тощо. Л. Колпакова підкреслює: “Оскільки захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян Росії є основним завданням поліції, тому протидія домашньому насильству безпосередньо здійснюється органами внутрішніх справ” [65].

Активна робота щодо протидії насильству в сім'ї у Росії здійснюється недержавними спеціалізованими службами (кризовими центрами для жінок, для жінок з дітьми, притулками як стаціонарного, так і денного перебування); у процесі реалізації окремих напрямів роботи спеціалізованих служб й установ за державними соціальними програмами або фінансових грантових проектів (підліткові лінії на телефонах довіри, дитячі притулки, центри соціальної реабілітації для неповнолітніх); відділеннями професійної соціальної роботи в територіальних закладах системи соціального обслуговування населення (центрами психолого-педагогічної допомоги населенню, соціальної допомоги родині й дітям, комплексного соціального обслуговування населення [65].

Відмітимо також національну особливість протидії насильству в сім'ї: партнерські програми між громадськими організаціями, що спеціалізуються на правозахисті та державними органами відбуваються мляво. На противагу цьому, позитивно налагоджуються зв'язки між недержавними структурами бізнесового характеру та державою. Наприклад, з початку 2011 року компанією AVON спільно з Міністерством охорони здоров'я та соціального розвитку Російської Федерації ініційовано утворення першої безкоштовної “гарячої лінії” для роботи з жертвами домашнього насильства [65].

Участь України у спеціальному Плані Дій Ради Європи на 2011–

2014 рр. включає проекти, спрямовані на попередження та боротьбу із насильством у сім'ї. Зокрема, у 2012 році Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р., в якій, серед іншого, відзначається актуальність проблеми насильства в сім'ї, що призводить як до розлучень, так і є однією з передумов поширення злочинності в суспільстві [209].

В Концепції зазначено, що особлива небезпека насильства в сім'ї полягає у тому, що від нього страждають діти. Так, потерпаючи від насильства і, водночас, спостерігаючи за його проявами, у майбутньому останні застосовують цей досвід у власній сім'ї. Таким чином, насильство у сім'ї є суспільною проблемою, яка повинна розв'язуватися на рівні держави.

Програму підтримки сім'ї до 2016 року в Україні передбачено вести за трьома напрямками: 1) формування позитивного іміджу сім'ї; 2) формування у молоді свідомого ставлення до шлюбу, народження бажаних дітей; 3) забезпечення соціального супроводу сімей, які опинились у складних життєвих обставинах та сімей, які перебувають у зоні ризику щодо потрапляння у такі обставини, з метою збереження сім'ї, запобігання вилученню дітей із сім'ї, протидії насильству в сім'ї, надання необхідних соціальних послуг шляхом проведення ефективної превентивної роботи. До впровадження Програми залучені органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські організації [209].

Професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, в даному контексті розглядається нами як важливий ресурс духовного відродження і стратегічний напрям державної політики України, важливий чинник життєздатності молодого покоління, яке завтра буде визначати долю нашої держави.

1.3. Тенденції світової політики попередження і протидії сімейному насильству на сучасному етапі

Сьогодні відбувається удосконалення політики та практики протидії домашньому насильству як в економічно розвинених країнах світу, так і в тих країнах, що розвиваються. Це прослідковується у тому, що уряди багатьох країн світу приймають закони, розробляють державні програми, вживають спеціальні заходи, спрямовані на протидію тим формам насильства, які донедавна вважалися приватною справою сім'ї або окремої людини. В "Щорічних доповідях про права людини. Права людини в Україні. Доповіді правозахисник організацій" [209] серед загальносвітових акцій цього напрямку еназивється систематичне проведення з 1999 року Всесвітньої акції "16 днів протидії гендерному насильству". О.Ковальова наголошує, що "однак, статистика свідчить, що у 79 країнах світу закони щодо протидії насильству в сім'ї або відсутні, або про них нічого не відомо" [61, с. 82-83].

Зміст європейської доктрини протидії насильству у сім'ї ретельно відпрацьований у Кампанії Ради Європи боротьби з насильством щодо жінок включно з насильством у сім'ї, але лише у 35 країнах світу прийняті спеціальні норми законодавства або окремі закони про протидію сімейному насильству і більшість із них діє у Європі. Міжнародні акти спрямовані на утвердження гендерної рівності та попередження насильства щодо дітей та жінок: Конвенція ООН про права дитини [55, с. 44-55].

Дотепер фактично відсутні комплексні міжнародні правові акти, які б системно закріпили міжнародні стандарти здійснення попередження насильства у сім'ї. У даному контексті варто відмітити наявність окремих міжнародних документів, що торкаються певних сфер існування сім'ї: Рекомендація № R (85) 4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам "Про насильство в сім'ї" (1985 рік); Рекомендація № R (90) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам "Щодо соціальних заходів стосовно насильства в сім'ї" (1990 рік); Рекомендація № R (91) 9 Комітету міністрів

Ради Європи державам-членам “Про невідкладні заходи у справах сім’ї” (1991 рік); Резолюція № 1635 (2008) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Протидія насильству щодо жінок: на шляху до Конвенції Ради Європи” (2008 рік) тощо [23 с.40-41].

Міжнародні заходи у сфері протидії насильству в сім’ї, до яких дотична і Україна, відбуваються, у першу чергу, в Європі. Зокрема, це заслуховування державних доповідей та доповідей неурядових організацій в рамках другого раунду Універсального періодичного огляду з прав людини в Раді ООН з прав людини та вироблення низки рекомендацій щодо поліпшення захисту прав людини в країнах світу і, відповідно, поліпшення розслідування всіх актів насильства щодо жінок та домашнього насильства [209].

Проте законодавство деяких країн взагалі не передбачає відповідальності за вчинення насильства в сім’ї, що гальмує процес розв’язання цієї проблеми. У деяких країнах відповідальність настає за вчинення лише окремих форм насильства. За статистичними даними – зґвалтування у шлюбі визнається злочином лише в 51 країні світу; лише в 16 країнах чинне законодавство окремо кваліфікує злочини, пов’язані з сексуальною агресією, і лише в трьох (Бангладеш, Швеція і США) насильство по відношенню до жінок виділяється в окрему категорію злочинів; у Болівії, Камеруні, Коста-Ріці, Ефіопії, Лівані, Перу, Румунії, Уругваї та Венесуелі насильник може уникнути покарання якщо запропонує жертві одружитися та отримає її згоду [209].

Статистичні дані вказують, що відсоток жінок, які повідомили про те, що вони хоч раз у житті зазнавали насильства з боку членів своєї сім’ї, варіюється від 15% у Японії до 71% в Ефіопії. За іншими даними, рівень насильства над жінками в сім’ї становить близько 23% у Швеції, 4% у Японії та Сербії, 30-54% у Бангладеші, Ефіопії, Перу і Танзанії [209].

Л. Колпакова вважає, що “зарубіжний досвід передбачає широкі можливості для застосування альтернативних заходів кримінального переслідування, у тому числі, західні моделі впливу на осіб, які вчинили

нетяжкі насильницькі злочини. Серед них можна назвати інститути: пробації (Англія, Австрія, Німеччина), медіації (Англія, Німеччина), трансакції (Бельгія, Нідерланди, Франція), застосування спеціальних консультативних програм (США, Ірландія, Ісландія, Норвегія, Данія), “прощення винного потерпілим” (Іспанія) тощо” [65].

Характеризуючи міжнародний стан протидії домашньому насильству, розглянемо досвід Сполучених Штатів Америки, Великобританії та Австралії.

А. Галай підкреслює, що “до середини ХХ століття у США, як і в інших країнах світу, насильство в сім’ї не розглядалось як кримінально карана поведінка. Органи кримінального правосуддя підтримували думку, що особа вільна робити те, що бажає у розташуванні власної приватної садиби, а інтимні відносини, за винятком вбивства та жорстокого поводження з дітьми, стосуються культурного, а не юрисдикційного впливу. Лише з 1978 року (після доповіді спеціальної комісії з цивільних прав), це питання стало цікавити органи влади, а з кінця 1980-х років Конгрес США доручив керівництву правоохоронних органів системно протидіяти насильству у сім’ї” [28].

Як і в інших країнах світу, у США виокремлюють ряд форм насильства у сім’ї: емоційне (психологічне), зовні виражене (фізичне), сексуальне. При цьому, як показує проведене дослідження, на відміну від інших країн, приділено значну увагу деталізації ознак кожного з видів насильства у сім’ї.

А. Галай розрізняє наступні форми емоційного (психологічного) сімейного насильства у США [28]:

- образи чи постійна критика партнера у сімейно-побутових відносинах;
- висловлювання недовіри і ревнощів, ставлення до партнера як до власності;
- намагання ізолювати партнера від сім’ї або друзів;
- контроль поведінки та знайомств, повсякденного життя партнера;
- перешкоджання зайнятості партнера;

- контроль над фінансами та відмова у доступі до них;
- відмова у сексуальному контакті як покарання;
- погрози завдати шкоди партнеру, дітям, іншим членам сім'ї або домашнім тваринам;
- інші форми приниження.

Форми зовні вираженого (фізичного) насильства у США такі:

- пошкодження майна під час сварок;
- штовхання, завдання ударів, укусів, здушування;
- свідоме залишення у небезпечних або незнайомих місцях;
- небезпечне водіння автомобіля для залякування партнера;
- використання зброї з метою залякування чи завдання болю;
- примусове виселення партнера з помешкання, обмеження у пересуванні;
- перешкоджання у зверненні за допомогою до поліції чи медичних працівників;
- завдання фізичної шкоди дітям;
- використання фізичної сили в сексуальних ситуаціях.

Формами сексуального насильства у США визнають:

- нав'язування поглядів на жінок як об'єктів сексуального приниження;
- агресивне втручання у позашлюбні відносини партнера;
- нав'язування агресивної чи принизливої поведінки під час статевих відносин;
- словесні чи поведінкові образи партнера у статевих відносинах;
- вимагання сексу, незважаючи на хворобу, втому або примушування до статевих зносин;
- загроза або заподіяння шкоди зброєю чи іншими предметами під час статевих зносин;
- змушування партнера до статевих відносин за участю інших осіб;
- ігнорування почуттів сексуального партнера.

Зарубіжні вчені (Л. Заїді, Дж. Кнутсон, Дж. Мем) пов'язують причину насильства у сім'ї з насильством щодо самих батьків у дитинстві (50% сімей, де і батько і мати піддавались насильству у сім'ї, самі б'ють власних дітей) [257].

Серед організацій з протидії насильству у сім'ї можна назвати структури державної (федеральної) влади і громадянського суспільства; служби реагування, надання допомоги жертвам насильства у сім'ї та спеціалізовані інституції. Серед служб швидкого реагування (гарячих ліній) варто назвати: загальна лінія у правах домашнього насильства та спеціальні у справах сексуального насильства, захисту жертв злочинів, проти зґвалтувань та проти насильства під час побутового спілкування та знайомств.

Мережа федеральних органів США, які займаються питаннями протидії насильству у сім'ї та у побуті розгалужена. До цих організацій належать: підрозділи міністерства оборони (органи сприяння сімейним справам військовослужбовців, попередження і припинення сексуальних злочинів, відділи інформаційно-просвітницької роботи); підрозділи міністерства освіти (управління безпеки та протидії наркотизації у навчальних закладах); підрозділи міністерства охорони здоров'я і соціальних служб (управління у справах дітей та сім'ї, попередження травматизму тощо); підрозділи громадянства та імміграції департаменту національної безпеки; бюро у справах жінок міністерства праці.

Вагоме значення в системі організацій з попередження насильства у сім'ї у США мають управління охорони здоров'я жінок міністерства охорони здоров'я та соціальних служб. Основний зміст їх діяльності у зазначеній сфері полягає у координуванні зв'язків с федеральними, місцевими органами влади та недержавними організаціями з питань насильства щодо жінок.

А. Галай вказує, що "ретельному вивченню випадків сімейних конфліктів сприяє функціонування у місцевій поліції США спеціальних підрозділів (DVRU), спрямованих на зниження рівня насильства в сім'ї" [28].

Готовність поліції до якісного реагування на випадки насильства у сім'ї

забезпечується тривалим спеціальним курсом-тренінгом за участі практичних працівників. На тренінгах не лише обговорюються питання обов'язків поліції згідно законодавства з протидії сімейному насильству, але і особливості психологічного циклу насильства, практикуються сценарії можливих випадків з метою відпрацювання різних аспектів надання захисту і підтримки у реалізації прав потерпілих осіб. При цьому, до проходження зазначеної навчальної програми залучаються не лише працівники відділу протидії сімейному насильству, але і працівники патрульної служби, які безпосередньо реагують на виклики поліції та прибувають на місце злочину.

На думку Е. Кроніна, “важливу роль у попередженні насильства у сім'ї відіграють у США об'єднання громадян. Вони реально впливають на державну політику і законодавство у цій галузі. Недержавні організації, що безпосередньо займаються наданням допомоги жертвам насильства у сім'ї, об'єднуються у коаліції, які діють на рівні кожного із штатів, спеціальних коаліцій (наприклад, щодо корінного населення, центрів медіації у сімейних справах тощо” [75, с. 7-8].

Ключовими формами діяльності недержавних організацій у справах насильства у сім'ї у США є:

- інформування суспільства та сприяння змінам у законодавстві;
- допомога жертвам насильства у сім'ї (надання притулку, сприяння у працевлаштуванні, надання психологічної, юридичної допомоги);
- проведення корекційних програм для сімейних агресорів;
- пошук і надання коштів для системної допомоги жертвам (у тому числі зміна місця проживання, виплата утримання, оплата медичних операцій) тощо.

За іншим напрямом (охорона здоров'я та надання соціальних послуг), активну роботу із підтримки ініціатив недержавних організацій забезпечує відповідне міністерство охорони здоров'я та соціальних служб. Зокрема, його проектна програма “Connect” системно підтримує інноваційні підходи

попереджений та реагування інституцій соціальної сфери щодо насильства у сім'ї. За час діяльності цієї програми особливу увагу було приділено питанням роботи з громадами, в яких панує негативний традиційний уклад. У фокусі були і залишаються деякі громади, що сповідують агресивні релігійні культури, спільноти "латінас" та корінного американського населення, спільноти нетрадиційної сексуальної орієнтації [239].

Проблема насильства у сім'ї актуальна і для Великобританії. Згідно закону від 2004 року домашнім насильством є будь-який випадок загрози, насильства та жорстокого поводження (психологічного, фізичного, сексуального, фінансового чи емоційного) між дорослими, які є чи були співмешканцями, або щодо членів сім'ї, незалежно від статі, сексуальної орієнтації. У березні 2013 року це визначення було змінено шляхом розширення кола суб'єктів, які підлягають захистові за законом та охоплення складом зазначеного злочину примусового контролю у сім'ї [211].

Сьогодні система заходів, які складають британську державну політику з протидії сімейному насильству передбачає [223]:

- забезпечення жертвам сексуального насильства доступу до спеціалізованої допомоги та надання фінансування за цим напрямом 87 незалежних консультативних центрів протидії сексуальному насильству у великих містах;
- виділення майже 40 млн. фунтів стерлінгів фінансування до 2015 року для спеціалістів місцевих служб підтримки і національних телефонів довіри;
- експериментальне поширення захисту від насильства з боку клієнтів та працівників секс-бізнесу;
- введення законодавчих обмежень та караності за примусовий шлюб;
- фінансування прикладних досліджень щодо причин і передумов сімейного насильства та діяльності з протидії йому, недопущення

спілкування сімейного агресора з жертвою під час дії спеціальних обмежень;

- впровадження кампанії проти поганого ставлення та згвалтування підлітків;
- розширення захисту для жертв домашнього насильства шляхом введення двох нових кримінальних злочинів, а також надання додаткових повноважень поліції та прокуратурі щодо протидії насильству в сім'ї [223].

Важливим елементом загальнодержавної протидії домашньому насильству визнається у Великобританії робота поліції. Значної уваги у роботі правоохоронних органів Великобританії з викорінення насильства у сім'ї приділено особливим національним і соціальним спільнотам, які можуть сприймати прояв насильства як віковічну традицію або навіть своєрідну “честь”. Крім безпосереднього виявлення фактів насильства у сім'ї серед національно- і релігійно- традиційних спільнот, потенційно небезпечних з позиції сімейного насильства, уряд Великобританії визначив акцент на викорінення неприйнятних у сучасному суспільстві звичаїв, таких як примусовий шлюб [211].

Протидія насильству у сім'ї є одним з провідних завдань спеціальної служби CPS, яка є однією зі складових системи кримінального правосуддя, координує у цьому аспекті діяльність поліції, судочинства, адвокатури, служби охорони свідків, служби пробації та пенітенціарної служби. У практиці реагування на випадки насильства в сім'ї у Великобританії значної уваги приділено факторам захисту потерпілих, свідченням у справах про насильство у сім'ї. У кожному випадку потерпілі і свідки спілкуються із спеціальним уповноваженим служби CPS, що володіє навичками спеціальної психологічної комунікації та юридичною підготовкою [219].

Таким чином, можемо відзначити, що британське суспільство визнає насильство у сім'ї важливою проблемою, яка заслуговує уваги не лише з боку державних органів, але і недержавних інституцій, робота яких

спрямовується не тільки на реагування, але, передусім, і на попередження насильства у сім'ї.

Серед заходів, окрім положень покращення реагування і розслідування справ у діяльності органів кримінальної поліції та прокуратури, відмічаємо широке коло заходів пропаганди доброзичливості між людьми, гуманного толерантного співжиття, взаємоповаги до представників інших націй, рас, релігій, гендерної рівності тощо [211].

У Австралії сімейне насильство зустрічається в усіх соціально-економічних і культурних групах, які її населяють. Проте, особливо важливою ця проблема є у регіонах з сільським населенням та у місцях проживання корінних громад[241].

Зокрема, позитивною тенденцією визнається те, що майже всі австралійці (98%) визнають насильство по відношенню до жінок та їх дітей злочином.

Методи впливу поліції і соціальних організацій у Австралії загалом традиційні, вони не особливо відрізняються від описаних у інших країнах: реагування на інформацію про насильницькі злочини і притягнення до відповідальності правопорушників, підтримка і соціально-психологічна допомога потерпілим, надання притулків. Проте, заслуговує на додаткове вивчення австралійська національна практика попередження насильства у сім'ї, яка включає просвітницьку та виховну роботу з молоддю, соціальну роботу з потерпілими і правопорушниками, навчання та надання інформації суспільству щодо боротьби з домашнім насильством. Не маючи значних зрушень у застосуванні корекційних програм для сімейних агресорів, австралійський уряд зосередив увагу на роботі з молоддю. У якості ключової стратегії зі скорочення масштабів насильства в суспільстві було запровадження освітніх програм у школах. Загалом зміст зазначених програм виховання дітей та молоді включає [232]:

- підкреслення руйнівного впливу насильства у сімейних відносинах;

- підвищення обізнаності про природу і масштаби насильства щодо дівчат і жінок у сімейних відносинах;
- збільшення розуміння студентів про наслідки побутового насильства та насильства між знайомими у спілкуванні;
- виховання молоді в дусі неприйняття насильства і протиправних дій у сімейних та приятельських відносинах з метою запобігання та припинення поширеності таких дій;
- розвиток ініціативності та волі дівчат щодо недопущення нерівноправних сімейних відносин, не замовчування їх наслідків та повідомлення компетентних органів щодо сімейного насильства;
- надання допомоги студентам в отриманні розуміння того, як стереотипні очікування чоловіків і жінок сприяють насильству в сім'ї;
- заохочення молоді розвивати ненасильницькі, справедливі сімейні та приятельські відносини;
- ознайомлення студентів з наявними державними органами та недержавними організаціями, які прийдуть на допомогу при вчиненні насильства у сім'ї.

Ці програми навчають дітей та молодь правилам толерантного співіснування, навичкам мирного подолання конфліктів.

Національний план зі скорочення масштабів насильства щодо жінок та дітей у Австралії на 2010–2022 роки передбачає такі основні напрями [241].

Правова реформа:

- реалізація принципів гендерної рівності;
- протидія пияцтву та наркоманії як явищам, що сприяють проявам насильства;
- посилення покарання за насильство у сім'ї;

- реальне визнання емоційного насильства як форми насильства в сім'ї.
1. Удосконалення діяльності юрисдикційних органів:
 - протидія пияцтву та наркоманії як явищам, що сприяють проявам насильства;
 - поліпшення ефективності реагування на випадки сексуального домагання і повідомлення жертв сексуального насильства;
 - розширення юрисдикційних повноважень поліції в профілактиці, припиненні та розслідуванні випадків насильства в сім'ї.
 2. Розвиток соціальних послуг:
 - соціальна реабілітація алко- та наркозалежних;
 - функціонування цілодобових гарячих ліній та приймалень для жертв насильства у сім'ї;
 - значне скорочення кількості бездомних;
 - соціальний супровід сімей які мають найбільший ризик проявів насильства, а також тих які належать до корінних народів Австралії.
 3. Освіта й виховання:
 - виховання рівності чоловіків та жінок;
 - системні заходи з навчання і направлення на роботу медичних працівників до регіональних та сільських районів та місць проживання корінних народів;
 - виховання ввічливості та культури спілкування у молоді;
 - додаткові освітньо-виховні заходи з дітьми з конфліктних сімей та дітей з сімей корінних жителів Австралії;
 - розвиток правової грамотності серед мігрантів і біженців щодо національного законодавства і принципів гендерної рівності;
 - формування позитивних стереотипів щодо жінок ресурсами засобів масової інформації.

Отже, цінність австралійського досвіду протидії насильству в сім'ї полягає у його системності, групуванні ключових шляхів цієї реформи через наступні напрями: правова реформа, удосконалення діяльності юрисдикційних органів, розвиток соціальних послуг, освіта й виховання.

Серед причин активної протидії сімейному насильству з боку держави у Німеччині є турбота про майбутні покоління. Відносно змісту насильства у сім'ї варто зазначити, що загалом у Німеччині цей термін використовується при застосуванні насильства між людьми, що проживають у спільному союзі на основі взаємної турботи і підтримки [231]. Під це визначення підпадає також насильство між партнерами та колишніми партнерами, яке носить спеціальну назву "домашнє насильство". Термін домашнє насильство охоплює не лише агресію між чоловіком та жінкою, а також стосується насильства щодо дітей, батьків, між братами і сестрами. Насильство в сім'ї може мати різноманітні прояви, починаючи від легких форм насильницької поведінки, що дозволяють ігнорувати потреби і почуття жертви (приниження, образи і залякування), закінчуючи фізичним і сексуальним насильством (зґвалтування і вбивства).

Ключовим суб'єктом протидії насильству в сім'ї та забезпечення безпеки жертв насильства у Німеччині є Федеральне міністерство у справах сім'ї, осіб похилого віку, жінок та молоді [228].

Федеральне міністерство у справах сім'ї, літніх громадян, жінок та молоді Німеччини забезпечує функціонування таких інституцій, як жіночі притулки, консультаційні центри та центри допомоги для потерпілих від сімейного насильства.

Проблема насильства у сім'ї є болючою і для Франції. Статистичні дані за показниками проявів насильства в сім'ї у країні є одними з найгірших у Європі, що змушує проводити кардинальні кроки задля викорінення таких негативних тенденцій. У Франції проводиться активна робота з дослідження інтенсивності проявів насильства в сім'ї [236].

Законодавство Франції виокремлює такі види насильства у сім'ї:

фізичне (побої, каліцтва, вбивства тощо), сексуальне (зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру, сутенерство тощо), психологічне (словесні образи, шантаж, образи, погрози), економічне (позбавлення заробітної плати, обмеження використання ресурсів) [236].

Характеризуючи ефективні практики французької поліції щодо реагування на факти насильства у сім'ї, відзначимо їх чітку взаємодію з "гарячою мобільною лінією", що дозволяє оперативно прибувати на місце конфлікту; правові можливості невідкладного вилучення агресорів з сімейних помешкань; використання за рішенням суду електронних GPS-браслетів, які передають до поліції сигнал тривоги при наближенні агресора до певного місця або за сигналом потерпілої особи [221].

Для ефективної комунікації державних органів уповноважених на попередження та протидію насильству у сім'ї з недержавними інституціями які надають соціальні послуги у цій сфері, на спеціалізованому сайті французького уряду розміщена інтерактивна карта Франції, на якій узагальнені контактні дані зазначених громадських об'єднань [221].

Новітні державні та громадські ініціативи Франції у галузі протидії насильству у сім'ї узагальнені у Національному плані протидії насильству щодо жінок на 2014–2016 роки, ухваленому урядом, який передбачає:

- повне забезпечення потреб у наданні притулку для жертв сімейного насильства;
- системне оснащення притулків та інших тимчасових помешкань засобами зв'язку, особистої безпеки, медичними препаратами;
- системний моніторинг ефективності та людиноцентричності взаємодії органів поліції, прокуратури, охорони здоров'я та соціальних служб у наданні захисту, прискорення строків та підвищення якості вирішення питань захисту прав осіб, які потерпіли від домашнього насильства;
- посилення профілактичної складової протидії насильству у сім'ї, включаючи розробку всеохоплюючої програми навчання та

виховання; її широкого висвітлення в засобах масової інформації, в мережі Інтернет; впровадження у діяльність шкіл та вищих навчальних закладів, у пенітенціарних установах та притулках для біженців [236].

До реалізації плану залучаються як державні суб'єкти, так і недержавні організації, для реалізації заходів та ініціатив яких передбачено витратити 66 мільйонів євро бюджетних коштів.

Для успішного вирішення проблеми протидії сімейному насильству в Україні на засадах демократії і верховенства права важливим вважаємо звернення до досвіду створення правової системи у колишніх країнах соціалістичного табору, які пройшли процес постсоціалістичної трансформації. Такими країнами виступають Чехія, Словаччина та Польща – держави, в яких правова реформа проводилась в подібних до українських умовах на фоні демократизації, ринкових перетворень та державного будівництва.

У Чехії починаючи з 2007 року працюють кризові центри, які надають особливу соціально-психологічну допомогу особам, які стали жертвами сімейного насильства. Якщо існує загроза повторного насильства, особам, які знаходяться під загрозою домашнього насильства, надається судова допомога шляхом виселення правопорушника із спільного із жертвою помешкання [242].

Національний план дій по запобіганню сімейному насильству на 2011–2014 рр. [242] допомагає системно вирішувати проблематику насильства у сім'ї. Одним з його завдань є проведення аналізу сучасного стану сімейного насильства у країні, визначення кількості здійснюваних правопорушень у цій сфері, проведення аналізу дієвості законодавства, спрямованого на протидію сімейному насильству, а також аналіз можливих змін до нього. Національний план дій визначив головні завдання і відповідні заходи для протидії сімейному насильству.

В таблиці 1.3.1 наведено ключові заходи в рамках Національного плану дій для запобігання сімейному насильству (Чехія).

Таблиця 1.3.1

*Заходи в рамках Національного плану дій
по запобіганню сімейному насильству на 2011–2014 рр.*

Заплановані заходи	Індикатори	Координатори заходів	Термін виконання
Інформаційна кампанія, спрямована на інформування широкої громадськості щодо проблеми насильства у сім'ї	Створення брошур для громадськості, оздоровчих центрів, будинків для матері і дитини, інформаційних та соціальних служб;	Омбудсман, Міністерство внутрішніх справ. Міністерство освіти, молоді та спорту. Міністерство охорони здоров'я	2014 р.
Освітня кампанія в школах	Освітні програми у школах для роботи з учнями з тематики пропаганди доброзичливого толерантного співжиття членів родини; розробка методики викладання зазначеної проблематики	Міністерство освіти, молоді та спорту	2012 р.
Проведення конференцій, присвячених проблематиці насильства у сім'ї різного тематичного спрямування	Конференція, присвячена економічним наслідкам сімейного насильства; Конференція, присвячена проблемі переслідування жертв сімейного насильства правопорушниками; Конференція, присвячена проблемам охорони дітей; Конференція, присвячена проблемам освіти дітей щодо питань сімейного насильства; Конференція, присвячена оцінці ефективності запровадження Національного плану дій	Омбудсман, Міністерство освіти, молоді та спорту	2011 р. 2012 р. 2014 р. 2014р. 2014 р.

Заплановані заходи	Індикатори	Координатори заходів	Термін виконання
Урядова інформаційна компанія з проблематики сімейного насильства і його наслідків, включаючи проблематику охорони дітей і свідків сімейного насильства, осіб з вадами здоров'я, а також національних меншин, у тому числі іноземців	Компанія в засобах масової інформації; Створення сторінки в мережі Інтернет, яка містить інформацію про стан сімейного насильства в країні та органи, до яких можна звернутися за допомогою; Створення роздаткових інформаційних матеріалів чеською мовою, а також іноземними мовами; Інформаційна кампанія, яка проводиться в соціальних мережах.	Омбудсман, Міністерство праці і соціальних відносин, Міністерство внутрішніх справ в співпраці з Міністерством юстиції	2014 р.

Метою Національного плану дій є також створення системи постійної освіти на основі міждисциплінарного співробітництва. Завдання полягає головним чином у систематичній і тривалій освіті тих фахівців, які при виконанні своїх службових обов'язків найчастіше контактують з особами, яким загрожує насильство у сім'ї. Це стосується в першу чергу лікарів, медичного персоналу, вчителів, вихователів і педагогічних працівників, соціальних працівників, суддів і представників держави, у тому числі працівників поліції [242].

Стратегічною метою Національного плану дій на 2011–2014 рр. є забезпечення доступної і ефективної допомоги особам, яким загрожує насильство у сім'ї. Заплановані заходи щодо надання такої допомоги наведено у таблиці 1.3.2.

Таблиця 1.3.2

Заплановані заходи щодо надання доступної і ефективної допомоги особам, яким загрожує насильство у сім'ї

Діяльність	Індикатори	Координатори закладів	Терміни виконання
1.1. Створення стандартів роботи з особами, яким загрожує насильство у сім'ї	1. Порівняльні дослідження різних стандартів в ЄС та США 2. Пропозиція стандартів для Чеської Республіки	Недержавні неприбуткові організації у співпраці з Міністерством праці і соціальних відносин	2011– 2012 рр.
1.2. Створення стандартів роботи в кризових центрах	Створення стандартів з надання тимчасового місця проживання особам, яким загрожує насильство у сім'ї та їх дітям	Недержавні неприбуткові організації у співпраці з Міністерством праці і соціальних відносин	2011– 2012 рр.
1.3. Підтримка забезпечення доступності соціальних послуг у вигляді будинків для біженців з таємною адресою для осіб, яким загрожує насильство у сім'ї	Збільшення кількості місць в спеціалізованих будинках для біженців з таємною адресою для осіб, яким загрожує насильство у сім'ї, які надають комплексну спеціалізовану допомогу	Міністерство праці і соціальних відносин у співпраці з недержавними неприбутковими організаціями	Постійно до 2014 р.
1.4. Створення безплатної телефонної лінії для осіб, яким загрожує насильство у сім'ї	Забезпечення діяльності цілодобової, загальнодержавної безкоштовної телефонної лінії	Міністерство внутрішніх справ. Міністерство праці і соціальних відносин у співпраці з недержавними неприбутковими організаціями	2014 р.
1.5. Імплементация та розвиток нових технологій для	Запровадження пілотного проекту	Міністерство внутрішніх справ в співпраці з	2012– 2013 р.р.

Діяльність	Індикатори	Координатори закладів	Терміни виконання
надання термінової допомоги для осіб, яким загрожує особливо небезпечне насильство у сім'ї		Поліцією Чеської Республіки	
1.6. Підтримка спеціалізованих порадицьких центрів для осіб, яким загрожує сімейне насильство	Збільшення кількості спеціалізованих центрів для осіб, яким загрожує сімейне насильство	Міністерство праці і соціальних відносин у співпраці з Міністерством внутрішніх справ. Міністерством охорони здоров'я та недержавними неприбутковими організаціями	
1.7. Підтримка служб кризових центрів	Кількість кризових центрів для осіб, яким загрожує сімейне насильство	Міністерство праці і соціальних відносин	Постійно
1.8. Створення мережі соціального житла для осіб, яким загрожує сімейне насильство	Кількість соціальних будинків для осіб, яким загрожує сімейне насильство	Міністерство регіонального розвитку в співпраці з органами місцевого самоврядування	2011– 2014 рр.

В Чехії провадилась широка інформаційна кампанія, метою якої стала зміна стереотипів і залучення всієї громадськості до запобігання і вирішення проблематики сімейного насильства. Здатність розпізнати сигнали ризикованих відносин і сімейного насильства та здатність боротися з цим явищем необхідна кожному вчителю початкової і середньої школи. Освітні програми спрямовані також на запобігання процесу ідентифікації дітей з агресором таким чином, щоб дитина не перейняла зразка агресивної

поведінки від батька. Запровадження до навчальних програм початкових і середніх шкіл вивчення проблематики сімейного насильства також є новим рішенням [242].

В Україні в середній школі вивчення прав людини обмежується дисципліною “Правознавство”, в деяких країнах-членах ЄС, наприклад, Словаччині, також викладається предмет “Права людини”, а виокремлення окремих годин на вивчення проблематики насильства у сім’ї є дійсно прогресивним і важливим рішенням.

У Словаччині значний позитивний ефект у боротьбі проти сімейного насильства дала розробка Методики дій працівників поліції у випадку сімейного насильства, яка була розроблена у 2006 році в рамках проекту “Алтерна” словацького кризового центру “Дотик” [259]. У Методиці детально розглядається послідовність діяльності працівників поліції після прибуття на місце злочину, контакту з обома сторонами, послідовність збирання інформації і вирішенням проблем працівниками поліції. Працівники поліції попереджені про дефіцит надання уваги дітям. Необхідним є фізичне відмежування жертви і особи, яка вчинила злочин (з кожним спілкується окремий працівник поліції в окремому місці), для того щоб створити умови, щоб жінка могла говорити більш відверто [259].

У Польщі, як і в Чехії та Словаччині, насильство у сім’ї карається більш суворо, ніж насильство проти сторонніх осіб.

Як у Чехії, так і в Польщі було прийнято окремий закон, спрямований на протидію насильству у сім’ї. У Польщі Закон щодо протидії злочинам в сім’ї був прийнятий 2010 (червень) і набув чинності 1 серпня 2010 року [255]. Згідно цього Закону у кожній гміні (територіальній одиниці) розпочали свою роботу міждисциплінарні групи, до складу яких входять представники: органів соціального захисту, муніципальної комісії вирішення проблем, пов’язаних з алкоголем, освіти, охорони здоров’я та неурядових організацій. Міждисциплінарні групи несуть відповідальність за вжиття заходів з метою надання спільної допомоги у окремих випадках, а також за координації всіх

заходів, що стосуються насильства в сім'ї [255].

Закон щодо протидії злочинам в сім'ї запровадив новий запобіжний захід, який полягає у виселенні особи, яка вчинила насильство у сім'ї із спільного із жертвою помешкання за наявності вагомих причин вважати, що обвинувачений знову може вчинити насильницький злочин щодо потерпілого. Також нововведенням стало створення нових освітніх програм, спрямованих на перевиховання осіб, які вчинили насильницький злочин щодо члена або членів своєї родини [225].

Згідно закону щодо протидії злочинам в сім'ї жертва сімейного насильства має право на безкоштовне медичне обстеження щоб визначити причину і характер тілесних ушкоджень і право на безкоштовні медичні довідки, які можуть бути використані як докази в ході судового розгляду справи. Медична допомога жертвам насильства розподіляється на первинну та спеціалізовану. Первинна медична допомога надається жертві сімейного насильства, якщо вона у процесі скоєння щодо неї насильницьких дій отримала будь-які пошкодження та травми. Дії працівника поліції у таких випадках нічим не відрізняються від дій у випадках отримання потерпілими пошкоджень та травм насильницького походження. Щодо спеціалізованої допомоги жертв сімейного насильства, то її організацію та функціонування передбачає Закон щодо протидії злочинам в сім'ї [255].

На основі Закону щодо протидії злочинам в сім'ї було створено “блакитну лінію”, за якою можна негайно повідомити поліцію у разі вчинення домашнього насильства, внаслідок чого поліція разом з прокуратурою негайно вчиняють дії щодо усунення загрози.

Новим і досить цікавим є досвід Польщі щодо запровадження так званої процедури “блакитних карток”, яка носить головним чином профілактичний характер. Згідно цієї процедури, працівник поліції у разі виявлення сімейного насильства розпочинає процедуру “Блакитні карти” шляхом заповнення формуляра “А”, в якому зазначає обставини справи. Якщо під час здійснення перевірки за викликом не має можливості заповнити

формуляр “Блакитна карта – А” у повному обсязі, то окремі частини можуть бути пізніше уточненими та доповненими дільничним, у присутності особи, щодо якої існує підозра, що вона виступає жертвою сімейного насильства.

Поліцейський, який здійснює провадження, або інша посадова особа місцевої поліції роз’яснює жертві сімейного насильства можливі подальші дії та надає їй інформацію для жертв сімейного насильства (так званий формуляр “Блакитна карта – В”).

Той факт, що працівник польської поліції має при собі формуляри, котрі він зобов’язаний залишити жертві сімейного насильства, визнається важливим. Адже жертви насильства на момент втручання перебувають у стані сильного стресу, зумовленого пережитим страхом і стражданнями, присутністю працівників поліції, а також невизначеністю, чим власне закінчиться дана ситуація. Таким чином, не можна розраховувати на те, що жертви домашнього насильства зможуть повністю почути, усвідомити та запам’ятати те, що їм говорять працівники поліції за даних обставин.

Жертва сімейного насильства згодом має можливість вивчити у більш спокійній обстановці всю необхідну їй інформацію. Формуляр “Блакитна карта – В” містить кваліфіковане роз’яснення щодо того, що вважається насильством в сім’ї, хто може виступати його жертвами, в яких формах воно найчастіше проявляється, а також види злочинів, що вчиняються у цій сфері із зазначенням тих випадків, коли кримінальне переслідування розпочинається за умови обов’язкового подання заяви потерпілою стороною, прав жертви.

Друга частина формуляра “Блакитна карта – В” пропонує жертві насильства занотувати перебіг події: вказати, хто виступав кривдником, коли це трапилося, в чому полягало насильства, як часто таке відбувається, чи були свідки сімейного насильства, чи жертва зверталася до компетентних органів для припинення сімейного насильства. Третя частина формуляра містить інформацію щодо можливості отримання нею допомоги, а також місцезнаходження осередків організацій, до яких можна звернутися за

допомогою та підтримкою. Такий формуляр представляє собою конкретну пропозицію, що посилює у жертви сімейного насильства почуття безпеки та уможливорює спокійне обміркування ситуації, а також звернення за допомогою у разі відчуття такої необхідності [255].

Характеризуючи системні зусилля польського уряду із протидії домашньому насильству, слід відмітити декілька загальнонаціональних спеціалізованих програм. Однією з таких програм є Національна програма по боротьбі з насильством у сім'ї на 2006–2016 рр., яка була схвалена Урядом 25 вересня 2006 р. [220].

На основі цієї програми в березні 2011 року у Польщі було створено Моніторинговий комітет по боротьбі з насильством в сім'ї. Комітет складається з національного координатора Національної програми по боротьбі з насильством у сім'ї, семи представників центральних органів державної влади або їх підвідомчих установ, п'яти представників органів місцевого самоврядування, десяти представників неурядових організацій, спілок і церков.

Таким чином, формування готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, сприятиме забезпеченню посередництва між особистістю учня, соціальним середовищем та державою, що не може відбуватися без вивчення студентами міжнародної законодавчої бази та законодавства України з урахуванням необхідності широкої інтеграції нашої країни у міжнародну діяльність з питань попередження та протидії сімейному насильству.

1.4. Зміст професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства

Проблема насильства над дітьми залишається актуальною для України, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь-які прояви насильства по відношенню до дитини, зокрема фізичне покарання, заборонені. Держава

визнає, що насильство над дітьми трапляється в різних сферах життя – вдома, при контакті з представниками правоохоронних органів, у закладах опіки, в навчальних закладах. Оскільки діти проводять багато часу саме в навчальних закладах, то школи мають відігравати одну з ключових ролей у справі захисту дітей від насильства. Освітні заклади, при всіх їх проблемах, труднощах та недоліках, зберігають статус одного з основних інститутів соціалізації особистості. Відповідно дорослі, які здійснюють контроль за навчальними закладами і які працюють у них, зобов'язані забезпечити умови, що сприяли б утвердженню людської гідності дитини та її розвитку.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні відомий український соціолог І. Мигович дійшов висновку, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримки молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультаційних центрів, розвитку вітчизняної демографії, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо [110].

Значна кількість дослідників виділяли насильство у сфері шлюбно-сімейних відносин у конфліктному контексті (Л. Петровська, А. Анцупов, Т. Титаренко, А. Шипілов). Проблему фізичного та сексуального насильства виокремлювали С. Палмер, Е. Фромм, К. Леві-Строс.

Аналіз досліджень А. Мудрика, Р. Овчарової, І. Новосельського засвідчив, що наслідки жорстокого ставлення не мають чітких симптомів та ознак, які вказували б на першопричину відхилень, проте порушують психічне здоров'я дітей.

Питання сімейного насильства стали предметом дискусій у нашому суспільстві лише з кінця 1990-х років. Відбулося це в основному завдяки зусиллям неурядових жіночих організацій України. Хоча у суспільстві найчастіше і сьогодні існує думка, що сімейне насильство – приватна, внутрішня проблема родини, тому недоречно “виносити сміття з хати”.

На сьогодні недостатньо розробленими залишаються питання, пов'язані із профілактикою насильства у сім'ї, надання допомоги дітям, які

постраждали від різних форм насильства, не існує достатньо ефективної методики надання допомоги жертвам насильства. І. Мигович вважає, що “громадянське інформування стосовно кримінальної дії по відношенню до неповнолітніх значною мірою залежить від громадянської свідомості та готовності до співпраці з владними органами. Однак статистикою виявлено, що значна кількість випадків психологічного та фізичного насилля над дітьми залишається нерозголошеною” [110].

В Україні для реалізації державної політики в цьому аспекті сформувалася система державних інституцій, які здійснюють повноваження у сфері охорони дитинства і материнства:

- місцеві державні адміністрації (загальне керівництво, визначення та реалізація місцевих програм) – управління соціального захисту, управління охорони здоров’я, управління освіти, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді;

- медичні заклади (центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, центри планування сім’ї, будинки дитини);

- заклади догляду, освіти і виховання (притулки неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, дитячі будинки);

- соціальні служби для молоді (спеціалізовані соціальні служби, заклади соціального спрямування, групи добровільних помічників у соціальній роботі);

- місцеві органи та заклади, які не підпорядковуються місцевим державним організаціям: правоохоронні органи та заклади корекції (кримінальна міліція у справах неповнолітніх, виховавчо-трудова колонія, приймальники-розподільники для неповнолітніх), судові органи (суди, судові вихователі).

Стабільно високою залишається кількість випадків жорстокого поводження з дітьми в сім’ї: за 5 місяців 2013 року в місті Києві за вчинення насильства неповнолітніми складено 4 протоколи, ці діти перебувають на

обліку. Протягом 2012 року задокументованих випадків насильства було майже 2000. Чимало звернень отримано через громадські організації, бо напряду до міліції з таким діти звертаються не завжди, вважаючи, що привід не досить вагомий. У 2012 році у Києві сталося 4 дитячих самогубства і зафіксована 21 спроба суїциду, у 2013 – 1 скоєне і 16 спроб. У таких ситуаціях слово підтримки для дитини може врятувати її життя, тому вкрай важливо, що діти мають куди зателефонувати і отримати психологічну та правову консультацію [5]. Тільки в центральних засобах масової інформації в I кварталі 2013 року піддано публічності більше 200 фактів нелюдського відношення та безпрецедентної жорстокості до дітей [209].

Регіональний розподіл даних щодо кількості сімей, охоплених соціальним супроводом, свідчить про те, що у 2006 р. найбільшу кількість таких сімей було зареєстровано у Київській (675), Одеській (539), Дніпропетровській (517), Луганській (401) областях. Найменша кількість сімей, які перебувають під соціальним супроводом, зафіксовано у м. Севастополі (4), Кіровоградській та Донецькій областях (5 та 7 відповідно). За даними обліку сімей (осіб) щодо випадків насильства в сім'ї протягом 2004–2006 рр. Найбільшу їхню кількість зареєстровано в органах внутрішніх справ (2004 р. – 61387, 2005 р. – 71980, 2006 р. – 84208) [209].

Специфіка взаємодії між різними культурними групами у полікультурному суспільстві тісно пов'язана з особливостями сімейного виховання в основних етнічних групах, що проживають у поліетнічній державі. На підставі порівняльного аналізу щодо виховання в родині різних культур необхідно виходити з висновку про наявність загальних рис родини і сімейного виховання в різних народів. Такими об'єднуючими рисами ми вважаємо:

- цінність родини для становлення особистості;
- шанобливе ставлення до старших і батьків (Батько – образ Бога), культ матері;
- відповідальність батьків за дітей перед Богом (містичний зміст

родини) і перед людьми (соціальні змісти).

Необхідно виходити з висновків про те, що:

1. У всіх народів родина - головний інститут соціалізації особистості.
2. В усіх культурах родина виконує схожі традиційні функції з переломленням через їхні специфічні особливості культури.

Крім того, необхідно розглядати такі специфічні питання, як міжнаціональні шлюби (ставлення до них, довговічність тощо), а також особливості проживання родини в умовах інонаціонального оточення, або ж в умовах компактного проживання етносу. Дані умови можуть трактуватися як чинники, що сприяють процесу соціалізації особистості. Наприклад, в умовах компактного проживання етносу можуть бути виділені позитивні та негативні компоненти, що відіграють різну роль у соціалізації. Серед позитивних можна назвати такі: створення етнокультурного середовища, яке підтримує функціонування мови, традицій, культури даного етносу.

Отже, проблема сімейного насильства над дітьми в українському суспільстві потребує негайного вирішення, а для цього необхідна чітка скоординована діяльність громадських об'єднань, місцевої влади, правоохоронних органів. Наприклад, у Мукачево (Закарпаття) працюють три відомства, які опікуються проблемою насильства над дітьми: служба у справах дітей мукачівського міськвиконкому; управління праці та соціального захисту населення; Мукачівський міський центр соціальних служб сім'ї, дітей та молоді, які тісно співпрацюють з органами влади міліцією та прокуратурою.

На обліку (станом на жовтень 2013 р) у цих службах зареєстровано 7 випадків (які доведені): з них 5 дітей ромської національності, які насильно були втягнені в жебрацтво, 1 випадок психологічного насилля, 1 – фізичне насилля. В цих випадках працюють психологи, які допомагають дітям позбутися психологічної травми, батьків притягують до адміністративного стягнення, проводиться бесіда (інколи особами без належної психологічної підготовки). Постає питання до дільничних лікарів, міліціонерів які мали б

сигналізувати, виявляти факти насильства, однак ця проблема залишається поза їхньою увагою. Байдужість, цинічність, агресія панує в серцях громадян, зайнятих особистими проблемами, де нормою вважається – образа іншої людини. Суспільство не готове до кардинальних змін у цих питаннях. Загальна думка всіх керівників: розв’язання цих проблем – потреба не одного дня. Тому докази: переважна більшість з опитуваних студентів вважало, що ляпас не є насиллям, і дивувалися розповіді про те, які проблеми виникають у батьків в Німеччині, якщо вони застосували до своїх дітей фізичну розправу за провину [209].

У Закарпатській області в Ужгороді презентована Національна кампанія, що закликає українців разом виступити проти насильства (14 червня 2013). У рамках кампанії в Україні розповсюджено 500 тисяч малинових браслетів з гаслом “Залишайся людиною”. У її рамках кожен українець, одягнувши браслет, має змогу виступити проти насильства.

Як розповіла Н. Козакова, координатор проекту ЄС “Права дітей та жінок в Україні: комунікаційний компонент”, – “Браслетна кампанія триває вже другий рік поспіль. Українцям пропонують одягнути малинові браслети на зап’ястя, щоб виразити усьому суспільству свою позицію: “Я – проти насильства, у тому числі в сім’ї!” [208].

Соціологічні дослідження, проведені Харківським центром жіночих досліджень (1996 р.) підтвердили масовість явищ сімейного насильства в Україні, а також те, що самими незахищеними верствами є жінки і діти. Від фізичного насильства в родині потерпають, наприклад, через побиття – 70% хлопчиків і 20% дівчат. Образливі і нецензурні слова регулярно чують у свою адресу в родині відповідно – 88% хлопчиків і 34% дівчаток [208, с. 76]. У значній мірі ці факти зумовлюють настільки високий рівень дитячої бездоглядності в Україні, адже вони спонукають дітей до утечі від родини і бродяжництва.

Тому необхідно приділяти увагу спектру питань, що входять в окреслене коло: виховання толерантності особистості як засобу

попередження сімейного насильства, захист прав жертв сімейного насильства, реабілітація, адаптація, покарання гвалтівника.

Звернемося до чинників, які впливають на причини сімейного насильства, серед яких виділимо чинники *макрорівня, мезорівня, мікрорівня, індивідуального рівня*.

Чинники *макрорівня* впливають на причини сімейного насильства в площині соціальної структури і ціннісних систем суспільства або окремої соціальної групи. На поширеність жорстокого поводження з членами сім'ї впливає те, наскільки насильство прийнятне в культурі даного суспільства (тілесне покарання як законний спосіб виховання дітей, невтручання сторонніх спостерігачів в домашні конфлікти). Крім того, в якості чинника, що сприяє сімейному насильству, дослідники виділяють патріархальну структуру основної частини українського суспільства. Українську родину в даному контексті будемо розглядати як інституалізовану соціальну групу, важлива функція якої полягає в первинній соціалізації дітей. Серед додаткових характеристик сім'ї наведемо наступні: *реальна* (конкретна сім'я як соціальна група), *типова* (найбільш розповсюдженням в даному суспільстві варіант моделі сім'ї), *ідеальна* (нормативна модель сім'ї), *нормальна* (сім'я, що забезпечує необхідний мінімум добробуту та соціального захисту, що створює необхідні умови для соціалізації дітей до досягнення ними фізичної та психологічної зрілості), *аномальна* (невротична), *елементарна* (чоловік, дружина, дитина), *патріархальна* (влада належить чоловікові), *матріархальна* (влада належить дружині), *егалітарна* (влада рівномірно розділена між чоловіком і дружиною).

Для патріархальних суспільств характерні чітко позначені відмінності у владних повноваженнях між чоловіками і жінками, які проявляються в тому, що чоловіки панують над жінками в більшості сфер суспільного та приватного життя. Домінантне становище чоловіків пов'язане з позитивною оцінкою агресивності та шовінізму чоловіків. У соціальних установах також панують чоловіки, що ускладнює визнання жінок жертвами насильства з

боку чоловіків, обмежує можливості жінок добитися допомоги та судового переслідування кривдника.

До чинників *мезорівня* (на рівні міста, мікрорайону, села, релігійної громади), які можуть вплинути на домашнє насильство, віднесемо економічні умови, зовнішній стрес (безробіття або тісні умови проживання) може сприяти уразливості сім'ї для домашнього насильства.

Визначаючи чинники *мікрорівня*, дослідники, розглядаючи сім'ю як одиницю аналізу, намагаються виокремити ті особливості сімейної динаміки, які підвищують ймовірність домашньої агресії. Серед факторів ризику тут назвемо внутрісімейну напругу, що є наслідком подружнього конфлікту, неадекватних комунікативних навичок і взаємного роздратування (наприклад, виникає між "важкою" дитиною і батьками, які застосовують каральні заходи). Крім того, стверджується, що члени сім'ї можуть освоїти моделі агресивної поведінки через механізми підкріплення і наслідування. Якщо кривдник засвоює, що акти насильства призводять до певних наслідків, а жертва – що насильство можна припинити, підкорившись вимогам агресора, то відбувається становлення шаблонів взаємодії, підкріплюють демонстрацію агресивної поведінки. Більш того, кривдники можуть виступати в якості рольових моделей для інших членів сім'ї, вселяючи думку, що агресія – прийнятна і, можливо, єдина стратегія вирішення внутрішньосімейних конфліктів.

З точки зору теорії статевих ролей S. Bem (1981) – задоволеність сімейним життям заснована на аналізі витрат і вигод, при якому члени сім'ї зіставляють свої вкладення (наприклад, емоційний внесок, час, гроші) з отриманими перевагами (наприклад, емоційним задоволенням, матеріальними благами, соціальним статусом). Якщо індивід вважає, що його вкладення переважають отриману вигоду (наприклад, не реалізуються очікування щодо партнера або запити дитини виявляються неприйнятними), то, відповідно до цієї теорії, виникне незадоволеність і будуть вивчені альтернативні варіанти взаємин. З урахуванням того, що подружні стосунки

не так просто розірвати, а взаємини між батьками і дітьми розірвати практично неможливо, насильство при такому теоретичному підході розуміється як реакція на незадоволеність, що впливає із невідповідних очікуванням взаємин [211].

В рамках групи чинників *індивідуального* рівня досліджуються можливі причини сімейного насильства, пов'язані з особою кривдника. Один з теоретичних підходів розглядає сімейне насильство як засвоєну індивідом поведінку. Для пояснення того, чому переживання дитиною жорстокого поводження і спостереження насильства у відносинах батьків може перетворити жертв на кривдників, вчені залучають теорію соціального навчання, автори якої (К. Bussey, А. Bandura) стверджують, що статево-рольова поведінка людини значною мірою формується позитивними і негативними підкріпленнями із зовнішнього середовища [214], а також розвиваючи дану концепцію навчання за допомогою підкріплення (так звана інструментальна обумовленість (W. Mischel, 1970), що розкриває механізми гендерної ідентифікації – диференціальне посилення і диференціальне наслідування. Перше означає винагороду за поведінку, відповідну гендеру, і покарання за невідповідну [238]. У сім'ях, де спостерігаються прояви жорстокості, діти засвоюють, що агресивна поведінка винагороджується, оскільки кривдник зазвичай досягає своєї мети, і можуть включити агресію у власний репертуар поведінкових моделей. Інше пояснення жорстокої поведінки лежить у площині психопатології. З точки зору цього підходу індивіди, які страждають особистісними розладами або психічними захворюваннями, схильні до підвищеного ризику, до проявів жорстокості по відношенню до членів своєї родини. Не в останню чергу, серед інших причин, це відбувається тому, що вони менш здатні контролювати ворожі почуття і агресивні імпульси. У тому ж руслі знаходяться такі особистісні характеристики, як низька самооцінка, невпевненість й відчуття уразливості. Ці психологічні особливості були виділені, щоб пояснити, чому кривдники звертаються до домашнього насильства, зазвичай, до більш слабких, ніж

вони, жертв.

Необхідно розглядати проблему сімейного насильства як загальнодержавне завдання, що повинне розв'язуватися в трьох площинах:

- права і юриспруденції (створення правової бази, розробка механізму захисту прав жертв сімейного насильства);
- соціальної роботи (організація притулків, консультування, координація зусиль учасників вирішення проблеми);
- психолого-педагогічної науки і практики (дослідження, розробка концепцій, психолого-педагогічна робота в суспільстві з виховання толерантної особистості з формування толерантних взаємин).

Проблема попередження сімейного насильства розглядається в сучасній соціально-педагогічній науці і практиці як частина загальної проблеми сімейного неблагополуччя і аналізується в контексті соціально-педагогічної роботи з неблагополучною родиною. З нею пов'язанні: асоціальний спосіб життя окремих чи всіх членів родини, дитяча бездоглядність, бідність і убогість, питання правопорушень, злочинності тощо. Тому питання про попередження насильства в родині слід розглядати в комплексі з усім спектром соціально-педагогічної проблематики родини:

- формування відповідального батьківства:
- просвітницької роботи в сфері гендерних відносин:
- виховання толерантності у батьків та інших членів родини:
- формування культури толерантних взаємин у суспільстві.

Учителю необхідно знати маркери, які можуть допомогти виявити жорстоке поводження з дітьми

Так, *ознаками фізичного насильства*, вчиненого над дітьми є (за О. Кочемировською, А. Ходоренко у модифікації Ю. Онишка, І. Дубініної) [142]:

- зсув суглобів (вивихи), переломи кісток;
- гематоми, подряпини, садна;

- синці на тих частинах тіла, де вони не можуть з'являтися через власну
- необережну поведінку дитини (наприклад, на щоках, вустах, під очима,
- на вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо);
- рвані рани і переломи на обличчі, травматичні видалення зубів;
- ретинальні крововиливи (у сітківку ока), відшарування сітківки і переломи орбіти;
- забиті місця на тілі, сідницях або голові, які мають особливу форму предмета (наприклад, пряжки ремня, лозини, складеного вдвічі шнура);
- рани і синці на різних етапах загоєння та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або синці та рани незрозумілого походження;
- сліди укусів людиною;
- незвичні опіки (цигаркою або розжареним предметом, так зване “тавро”).

Сексуальне насильство можна виявити за такими ознаками:

- знання та використання термінології та жаргону сексуалізованої тематики, зазвичай не властивих дітям відповідного віку;
- висипи та/або кровотечі в ділянці паху, геніталій, анального отвору;
- інфекції, що передаються статевим шляхом;
- інфекції ротової порожнини неявної етіології;
- ознаки вагінального або анального проникнення стороннього предмета;
- синці на внутрішньому боці стегон, на грудях і сідницях; сліди людських укусів;
- вагітність;

- вчинення сексуальних злочинів;
- сексуальні домагання до інших дітей, підлітків, дорослих;
- нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка;
- дитяча або підліткова проституція;
- уникнення контактів з ровесниками;
- брак догляду за собою;
- синдром “брудного тіла”: постійне перебування у ванній, під душем, що має настирливий характер;
- страх перед чоловіками;
- страх перед конкретними людьми;
- запобіжні заходи, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, ременів, одночасно надягнені декілька пар штанців).

Психологічне насильство можливо виявити за такими маркерами:

- замкненість;
- невизначені страхи, тривожність, демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; небажання йти додому;
- страх перед фізичним контактом;
- або, навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка;
- неврівноважена поведінка;
- агресивність, неконтрольована лють схильність до руйнації, нищення та насильства;
- надто висока зрілість та відповідальність порівняно зі звичайними для цього віку (“маленький дорослий”);
- уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися із значно молодшими дітьми (регресивна поведінка);
- самі однолітки уникають спілкування з дитиною;
- занижка самооцінка;
- тривожність;
- почуття провини;

- швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги;
- уповільнене мовлення, нездатність вчитися, нестача знань, загальновідомих дітям відповідного віку (наприклад, невміння читати, писати та рахувати);

- схильність до мандрів, волочіння;
- депресивні розлади;
- спроби самогубства або самоушкодження;
- вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин;
- наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб;
- насильство стосовно слабших, тварин, інших живих істот.

Економічне насильство, занедбання дитини проявляється у наступному:

- дитина постійно голодує через брак їжі;
- дитина надмірно повнішає через неправильне харчування;
- дитина завжди запізнюється до школи;
- дитина завжди пропускає школу;
- дитина носить брудний одяг, що має неприємний запах;
- дитина вбрана не по погоді, не по сезону;
- дитина виглядає втомленою і хворою;
- дитина виглядає занедбаною;
- у дитини стоматологічні проблеми;
- брак необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря, є ряд запущених хронічних захворювань);
- нігті у дитини не стрижені і брудні;
- у дитини постійні інфекції, спричинені браком гігієни;
- за дитиною не стежать і її часто залишають напризволяще;
- дитину наражають на небезпеку;
- у дитини немає іграшок, книжок, розваг тощо;
- вдома холодно, безлад і антисанітарія;
- у дитини немає постільної білизни або постільна білизна

пошматована і в плямах;

– є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку);

– дитина жебракує, втікає з дому.

Також дітям молодшого шкільного віку притаманні амбівалентні почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивне поведіння, відчуття “брудного тіла”, мовчазність або несподівана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми тощо.

Знання проявів наслідків різновидів вчиненого насильства допоможе учителю розпізнати сімейне насильство та допомогти скривдженій дитині.

Виокремимо основні напрями соціально-педагогічної роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства:

1. Розробка законодавчих і нормативно-правових актів відповідно до міжнародних документів ООН і Ради Європи.
2. Створення спеціальних закладів, установ, реалізація форм і методів соціальної і соціально-психологічної реабілітації дітей.
3. Створення навчально-методичних матеріалів, видань, інформаційної літератури щодо захисту прав дітей, діяльність ЗМІ у сфері висвітлення означеної проблеми.
4. Культурно-просвітницька робота, спортивно-оздоровча діяльність.
5. Співпраця державних в недержавних організацій та установ.
6. Проведення семінарів, курсів, тренінгів, наукових досліджень запитань реабілітації дітей, що зазнали насильства
7. Психокорекційний процес має будуватися на основі індивідуально-диференційованого підходу до особистісних особливостей дитини, над якою вчинили насильство.
8. Незважаючи на певні позитивні зрушення у означеній проблемі, все ж таки залишаються питання рекреаційно-реабілітаційної роботи: не

вистачає відповідних програм і закладів для надання допомоги дітям та спеціально підготовлених фахівців, неефективною є система раннього виявлення випадків насилля.

Для надання спеціалізованої допомоги потерпілим від насильства у сім'ї в Україні створено 22 центри соціально-психологічної допомоги, 16 центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства у сім'ї, 2 притулки для жінок, 11 дитячих притулків, також діє значна кількість громадських організацій. Проте, ці заклади мають обмежену можливість допомогти тим, хто цього потребує. Наприклад, у Тернопільській галузі за 2006 рік надійшло понад 1,5 тис. звернень, а центр соціально-психологічної допомоги може водночас прийняти лише 12 осіб. У деяких регіонах державні й недержавні центри припинили надання соціальної допомоги потерпілим від насильства (у Дніпропетровську закрито центр соціально-психологічної допомоги) або перепрофілювали надання послуг іншим групам клієнтів [209].

З 25 листопада по 10 грудня 2013 у Тернополі під егідою Організації Об'єднаних націй проходила міжнародна Акція "16 днів проти насильства". Ініціаторами долучення Тернополя до кампанії "16 днів проти насильства", яка проводиться по всьому світу в більш ніж 153 країнах, стали: "Центр щасливого Батьківства та Материнства", вагітні жінки проекту "Карітас" від УГКЦ "Школа щасливого материнства св.Анни". Учасники акції кидають виклик стереотипам, що склалися в українському суспільстві стосовно жінок. Початок акції саме 25 листопада є символічним, адже увесь світ відзначає Міжнародний день боротьби з насильством щодо жінок (Згідно Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, 1981 р.), а завершується саме 10 грудня, в Міжнародний день захисту прав людини, коли народи всього світу святкують прийняття в 1948 році Всесвітньої декларації прав людини. Цими датами організатори акції в Тернополі підкреслюють символічний зв'язок між насильством проти жінок і порушенням прав людини. Для здійснення стратегії, що закликає до зменшення та викорінення всіх форм

насильства щодо жінок і дівчат, учасники акції ставлять наступні завдання: підвищити обізнаність людей з проблеми на місцевому рівні; посилити роботу з профілактики, зменшення та викорінення випадків насильства; здійснити діалог і обмін думками та стратегіями; обмін досвідом, обговорення проблем насильства.

Розглянемо проблему попередження та профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі. Поняття “профілактика” широко використовується в цілому ряді галузей людської діяльності: від технічної сфери – до медичної. У психолого-педагогічній літературі під *профілактикою* маються на увазі науково обгрунтовані дії, спрямовані на запобігання можливих фізичних, психологічних чи соціокультурних колізій у окремих осіб і груп ризику, збереження, підтримку і захист нормальною рівня життя у здорових людей, сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їхніх внутрішніх потенціалів.

Існують різні типи профілактики. Основою для інших напрямів профілактичної діяльності можна вважати *соціальну профілактику*. До неї відносять діяльність, здійснювану на державному рівні за допомогою реалізації функцій системи, що забезпечує якість життя, а також мінімізацію факторів ризику і, в кінцевому підсумку, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості.

Соціальна профілактика створює умови для успішної реалізації інших видів профілактичної діяльності: медичної, педагогічної, психологічної і соціально-педагогічної. Розглянемо основні завдання названих видів профілактики.

Медична профілактика – система заходів для забезпечення попередження захворюваності населення і підвищення загального рівня здоров'я. Частина профілактичних заходів при цьому пов'язана з діями стосовно всього контингенту населення, як, наприклад, профілактика грипу, а значна частина заходів спрямована на специфічну дитячу і молодіжну аудиторію (профілактика туберкульозу, сколіозу й інших захворювань

опорно-рухової системи тощо).

Психолого-педагогічна профілактика – це система запобіжних заходів, спрямованих на усунення факторів, що викликають порушення розвитку дітей і молоді. Цей вид профілактики в цілому пов'язаний з проблемою забезпечення психологічного здоров'я. В останні роки підсилюється аспект психологічного благополуччя особистості та суспільства.

Успішність цієї багатофакторної системи забезпечується успішністю діяльності всіх суб'єктів системи (педагогів, освітніх закладів тощо) ефективним функціонуванням усіх додатків. Вона спирається на науково обгрунтовану психолого-педагогічну теорію, враховує провідні принципи сучасної психолого-педагогічної науки, може характеризуватися загальними або спеціальними підходами.

– *Загальна* психолого-педагогічна профілактика спрямована на попередження потенційних проблем. Вона може містити в собі такі засоби, як попередження інфантилізму або пасивності (заохочуючи ініціативу, самостійність суб'єктів), або ж профілактичні дії безпосередньо перед виникненням педагогічних проблем (наприклад, при виникненні окремих прогалин у знаннях дитини, або одиничних пропусків занять – явищ, здатних перерости в такі проблеми, як неуспішність чи пропуски занять). При проведенні загальних профілактичних засобів для педагогів важливі такі якості, як педагогічна інтуїція, педагогічне передбачення, здатність прогнозувати, а також увага до особистості вихованців і емпатійність.

При вже сформованих проблемах, що виражаються у девіантній, адитивній чи кримінальній поведінці, в силу вступає *спеціальна* профілактика. За визначенням, яке дає Ю. Оніщенко, “це система засобів, орієнтованих на вирішення спеціальних завдань, таких, як, наприклад, неуспішність, дитяча бездоглядність” [124].

У психолого-педагогічній профілактиці особливе місце займає рання профілактика, спрямована на попередження виникнення відхилень у розвитку особистості дитини (до 14 років), адже саме в дитинстві формується

образ поведінки особистості, засвоюються еталони моральності, морально-етичні цінності, стиль взаємин з людьми. Крім того, дитинство – це вік, що характеризується несформованістю нервової та фізіологічної систем, а значить піддається пластичності й мінливості. У цей період особистість особливо схильна до копіювання зразків, до наслідування, а це, в свою чергу, є благодатним матеріалом для формування як позитивних, так і негативних рис.

Отже, вчителю початкової школи для роботи з учнями, які були скривджені в родині, необхідно *знати*:

1. Закони про захист прав дитини.
2. Організації, куди можна звернутися для захисту дитини (органи внутрішніх справ, охорони здоров'я, опіки і піклування за місцем фактичного проживання дитини, громадські правозахисні організації).
3. Установи, що надають психологічну допомогу дітям (ППМС-центри), номери "Телефонів Довіри".
4. Послідовність власних дій у разі жорстокості та насильства в родині учня.
5. Ознаки, характерні для різних видів насильства, у тому числі фізичні ушкодження і поведінкові відхилення.
6. Особливості поведінки батьків або опікунів, що дозволяє запідозрити жорстокість по відношенню до дитини.
7. Наслідки жорстокого поводження, насильства : психологічні, емоційні, інтелектуальні, поведінкові тощо.
8. Правила організації спілкування, встановлення контакту, вміння уважно вислухати дитину, незалежно від того підтверджує або заперечує вона жорстоке поводження.

Вчитель має *уміти* діяти за відповідним алгоритмом:

1. Постаратися розговорити дитину, встановити контакт, довірчі стосунки з нею. Надати емоційну підтримку. Тут необхідно врахувати, що дорослий має продемонструвати по відношенню до дитини інтерес,

дружелюбність, щирість, теплоту і емпатію. У такому разі дитина відчує, що ця людина дійсно чує і розуміє її думки і почуття.

2. Оглянути ушкодження.
 3. Не відправляти додому, якщо дитина боїться туди повертатися, або якщо немає можливості влаштувати її на нічліг до родичів чи в інше безпечне місце необхідно звернутися:
 - в міліцію або прокуратуру, якщо дії батьків є злочинними. Найчастіше має місце поєднання неналежного виконання обов'язків по вихованню дитини з жорстоким поведінням;
 - в травмпункт або іншу медичну установу, щоб зафіксувати травми;
 - в орган опіки і опікування за місцем фактичного проживання дитини, якщо батьки відносяться до групи ризику по алкоголізму, наркоманії або психічним захворюванням і неможливо їх навчити батьківським навичкам;
 - на консультацію до психолога, соціального педагога з метою проведення діагностичного обстеження дитини й усієї сім'ї, з метою встановлення причин порушення у дитини (домашнє насилля, наркоманія, алкоголь, асоціальна поведінка батьків, психічне захворювання).
 4. Організувати та провести блок корекційних занять з дитиною й батьками з вивчення адекватної взаємодії в умовах домашнього виховання.
 5. Навчити батьків ненасильницьким методам виховання, прийомам релаксації й способам зняття нервово-психічного напруження.
- Формування готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дитиною, над якою вчинено насильство, вимагає:
- провести ранню психолого-педагогічну діагностику школяра з прогнозом не лише її здібностей і можливостей, але й психічних відхилень;

- розробити мету, завдання, зміст індивідуальної та групової корекційної роботи, як з самим учнем, так і з членами його сім'ї;
- розробити стратегію і корекційну тактику соціалізації учня в класі, школі, навколишньому середовищі;
- розробити зміст корекції особистісного розвитку дитини, над якою вчинили насильство, що відповідає саме її індивідуальним особливостям, інтересам, проблемам;
- спостерігати за поведінкою учня, емоційно підтримувати, шукати ресурси розвитку;
- провести діагностику стану відносин у родині, спрямовану на вирішення проблем дитини;
- інформувати родину чи опікунів про особливості становлення психічних функцій в постраждалої дитини і розробити основні вектори корекції цих функцій;
- розробити програму корекції психогенних порушень дитини над якою вчинили насильство;
- розробити зміст тренінгів і проводити їх із членами кількох сімей школи, де виховуються діти над якими вчинили насильство;
- забезпечити психологічну, емоційно-позитивну атмосферу в сім'ї, де живе дитина, над якою вчинили насильство;
- обговорювати й аналізувати разом із членами родини динаміку корекції особистісного розвитку школяра;
- забезпечити поступове включення дитини в освітнє середовище, створення сприятливого психологічного клімату;
- постійно надавати емоційну допомогу дитині над якою було вчинено насильство, в разі виникнення труднощів в процесі навчання та спілкування з однолітками, дорослими;
- системно консультиувати батьків дитини, над якою вчинено насильство, підтримувати, проявляти емпатію, толерантність, конфіденційність.

Таким чином, педагогічна робота з молоддю, особливо з дітьми, що зазнали насильства, як важливий компонент державної молодіжної політики, має провадитися з врахуванням можливостей держави, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку і світового досвіду в цьому напрямку.

При здійсненні насильства у сім'ї відбувається порушенням прав і свобод конкретної людини, що, через різні можливості агресора і жертви, ускладнює можливості самозахисту і вимагає втручання з боку держави і суспільства.

Інформаційний міжнародний обмін між вченими, працівниками правоохоронних органів, соціальними працівниками сприяє поширенню міжнародного досвіду на українську правову систему.

Таким чином, можна визнати, що домашнє насильство є комплексною проблемою як для держави, так і для громадянського українського суспільства. Зокрема, на це вказують такі чинники:

Загальні зовнішні та внутрішні чинники, що впливають сьогодні на прояви насильства в сім'ї, пов'язані, у першу чергу, з: економічною ситуацією та матеріальним становищем кожної окремої сім'ї; психічними особливостями та особливостями виховання осіб, які скоюють насильницькі дії проти членів своєї сім'ї; недостатньою поінформованістю населення щодо виявлення випадків насильства у сім'ї та методів боротьби з сімейним насильством з боку держави і недержавних організацій; неефективним станом роботи державних органів у сфері попередження насильства в сім'ї.

Проблема насильства у сім'ї полягає не стільки у відсутності достатньої поінформованості населення та наявності офіційних даних про випадки насильства у сім'ї, скільки у приховуванні даної інформації самими жертвами насильства, а звідси – і появі розрізненої інформації у офіційних джерелах та джерелах недержавних організацій.

Однією з причин розповсюдження домашнього насильства є незадовільний стан роботи органів виконавчої влади у сфері попередження

насильства в сім'ї. Так, нині майже відсутня мережа кризових центрів та центрів реабілітації для жертв насильства в сім'ї, недостатньо потужна соціальна реклама та інформаційно-просвітницька діяльність тощо.

Для вирішення цих та інших проблем, необхідно дотримуватися рекомендацій, розроблених авторитетними міжнародними інституціями з протидії насильству у сім'ї, зокрема:

1. Проводити аналіз національного законодавства у сфері протидії гендерному насильству на його відповідність міжнародним стандартам (наприклад, положенням нової Конвенції Ради Європи про боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством).
2. Прийняти державні стандарти щодо надання послуг та організації попереджувальної роботи у сфері протидії насильству в сім'ї на національному рівні, які, в цілому, розроблені спільно з громадськими та міжнародними організаціями.
3. Підтримувати з боку держави роботу "гарячих ліній", створення притулків та центрів допомоги для жінок щодо допомоги у випадках порушення прав жінок, гендерної дискримінації, гендерного насильства, зокрема, насильства в сім'ї, торгівлі людьми, які працюють на базі неурядових організацій.
4. Розробити положення щодо державного замовлення від громадських організацій послуг, спрямованих на попередження насильства в сім'ї, надання допомоги жертвам сімейного насильства.
5. Звернути увагу правоохоронних органів на обов'язкове реагування на ситуації насильства в сім'ї, свідками яких є діти, своєчасного реагування та вжиття спеціальних заходів щодо попередження насильства у сім'ї.
6. Ввести у програми підвищення кваліфікації вчителів початкової школи, а також соціальних працівників, медиків, суддів тематику щодо подолання гендерного насильства в сім'ї.

7. Забезпечити можливість впровадження корекційних програм для осіб, які вчинили насильство в сім'ї на місцевому рівні, через підготовку кадрів для такої роботи та залучення більшого кола організацій до такої роботи, окрім кризових центрів.
8. Розробити та запровадити навчальні програми професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи щодо формування ненасильницької моделі поведінки серед дітей та молоді через заклади середньої та вищої освіти.
9. Проводити постійні інформаційні та просвітницькі кампанії серед широкої громадськості, спрямовані на подолання сімейного насильства в Україні.

Вивчення світового досвіду протидії насильства у сім'ї дозволить Україні виявити кращі практики такої діяльності, запровадити їх у національне законодавство та діяльність державних правозахисних органів, недержавних організацій.

Формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, ми розглядаємо як неспецифічну за результатом (така готовність органічно пронизує всі види діяльності педагога), але специфічну щодо процесу не лише засвоєння студентами нових знань, умінь і навичок, а, насамперед, розвитку (збагаченню або перегляду) професійно-особистісного досвіду майбутнього вчителя (необхідна специфічна робота ВНЗ з формування означеної готовності), що і визначає її місце в структурі професійної підготовки майбутнього вчителя.

З метою виявлення рівнів готовності (низького, середнього і високого) майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, у ході констатувального експерименту нами була проведена діагностика, визначені критерії сформованості означеної готовності: ціннісно-мотиваційний, когнітивний, діяльнісний.

Аналіз отриманих результатів констатувального експерименту (анкетування студентів) свідчить про низький рівень готовності майбутніх

учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, тобто у 28,6% опитаних студентів узагалі відсутні соціально-правові знання і вміння, 37,4% студентів, які прийняли участь у дослідженні, відмітили наявність у себе тих або інших видів знань і вмінь, що дозволяють впевнено себе почувати у ситуації роботи зі скривдженими у сім'ї дітьми, 23,3% – оцінили рівень власної готовності до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства як достатній, 7,3% – як середній, лише 3,4% – як високий.

Отже, протидія насильству у сім'ї має визнаватись важливою справою суспільного значення. Для її вирішення необхідно широко практикувати не лише посилення повноважень державних органів та підвищення компетентності їх працівників, але і передбачати широке залучення громадськості.

Висновки до першого розділу

Аналіз досліджень у сфері підготовки майбутнього вчителя початкової школи до роботи дітьми, які зазнали насильства, як складової професійної підготовки студентів, засвідчує наявність суперечностей між реальним станом цієї підготовки і вимогами часу. Виявлення суперечностей та їхнє урівноваження зумовлює необхідність змін в освітньому процесі педагогічних університетів.

У розділі були визначені основні напрями формування професійно-гуманітарної готовності майбутнього вчителя початкових класів у навчально-виховному процесі ВНЗ: насичення змісту освіти професійними, загальнокультурними цінностями, включення в зміст предметних знань “людського виміру”; спрямованість педагогічних умов на формування суб'єктивної позиції майбутніх учителів, формування особистісно значущого, ціннісного ставлення до навчально-пізнавального процесу; вдосконалення викладання професійно-гуманітарних, природничо-

математичних та інших дисциплін, розвиток у майбутніх вчителів уміння сприймати й освоювати нові знання, нові види і форми педагогічної діяльності; подолання роздробленості навчальних дисциплін та фрагментарної наукової картини світу.

За досвідом усіх проаналізованих практик протидії домашнього насильства англосаксонські держави передбачають широке залучення недержавних організацій до протидії насильству у сім'ї. Практикується державне замовлення і надається значне державне фінансування для ініціатив громадськості щодо подолання насильства у сім'ї, надання підтримки жертвам сімейного насильства, виховання суспільства, передусім молоді на нових гуманістичних засадах. Українській державі також варто взяти на озброєння такий досвід. У випадку обмеженості державного бюджету для вирішення зазначеної соціальної проблеми можуть бути залучені міжнародні благодійні інституції.

На етапі недостатнього сприйняття суспільством важливості протидії насильству у сім'ї доцільно запозичити англійський досвід візитів до сімей на території обслуговування, проведення роз'яснень законодавства та розповсюдження інформаційних матеріалів про протиправність цих фактів. Одночасно слід провести додаткове навчання для працівників ланки, що залучається до реагування на факти сімейного насильства.

Для ефективної координації реагування поліції на випадки насильства у сім'ї доцільно впровадити систему обліку проблемних сімей та попередніх випадків насильства у сім'ї. До елементів обліку щодо конкретної сім'ї доцільно віднести: склад сім'ї та кола близького спілкування, кількість правопорушень (як насильство у сім'ї, так і інші) та винесені рішення щодо них, наявність приписів щодо обмежень у поведінці, агресивність та особливості поведінки членів сім'ї, наявність зброї. За досвідом Великобританії, на запит українських громадян про агресорське минуле своїх потенційних сімейних партнерів, інформація із зазначеної бази може надаватися для профілактики насильства у сім'ї та корекції негуманних

сімейних відносин.

З британської та американської практики вважаємо також доречним використання технічних пристроїв телекомунікаційного зв'язку задля безпеки і комфорту свідків та потерпілих при розгляді справи про насильство у сім'ї за умови можливості візуального контакту з цими особами.

Особливо актуальними для впровадження в Україні можуть бути просвітницькі програми австралійського зразку щодо роботи з молоддю з питань пропаганди доброзичливості між людьми, гуманного толерантного співжиття, взаємоповаги до представників інших націй, рас, релігій, гендерної рівності тощо.

Проведений аналіз досвіду протидії насильству у сім'ї у діяльності органів влади і громадянського суспільства розвинутих країн Центральної та Східної Європи дозволив виокремити такі шляхи протидії сімейному насильству, які варто було б застосувати в Україні:

Доречним інструментом посилення взаємодії органів та інституцій протидії насильству у сім'ї за прикладом Німеччини та Франції вважаємо створення міжвідомчого спеціалізованого бюро, спрямованого на координацію спільної діяльності суб'єктів протидії насильству у сім'ї.

Для ефективної комунікації державних органів, уповноважених на попередження та протидію насильству у сім'ї з недержавними інституціями, які надають соціальні послуги у цій сфері, ефективним інструментом вважаємо створення на спеціалізованому сайті уряду інтерактивної карти (за прикладом Франції), на якій узагальнені контактні дані зазначених громадських об'єднань.

В усіх розглянутих країнах надзвичайно важливим визнається посилення профілактичної складової протидії насильству у сім'ї. Кожна із розглянутих правових систем має певну практику програм навчання та виховання молоді. Подекуди ці програми передбачають глибшу спеціалізацію: зокрема, призначені для сімей іммігрантів, для осіб з обмеженими фізичними можливостями (Німеччина), для впровадження у

пенітенціарних установах та у притулках для біженців (Франція).

Аналізуючи завдання Національного плану дій (Чехія), можна зробити висновок, що вони відображають необхідність протидіяти сімейному насильству комплексно, враховуючи всі причини виникнення насильства у сім'ї на всіх рівнях: макрорівні (освітня діяльність, інформаційна діяльність, ефективна соціальна допомога), мікрорівні (освітня діяльність, спрямована на навчання правилам сімейного життя: психологічна допомога особам, яким загрожує насильство у сім'ї; психологічна робота з особами, які здійснили сімейне насильство).

Надзвичайно важливим вважаємо надання терапевтичних послуг для осіб, які вчинили сімейне насильство. За прикладом Польщі, де створено загальнодержавні центри для систематичної роботи з такими особами, необхідно розширювати роботу в Україні в межах програм з ресоціалізації. З особами, які вчинили сімейне насильство, необхідно працювати для зміни образу їх мислення і поведінки.

Готовність майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, є якісною характеристикою фахівця, відображає його професійну придатність до виконання функціональних обов'язків у сучасному соціумі.

Сучасний стан професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи потребує нових наукових досліджень, розробки теоретичних, методологічних та практичних засад забезпечення у майбутнього вчителя соціально-правових умінь, що сприятиме ґрунтовності професійної підготовки студентів педагогічних університетів.

Професійно-гуманітарна підготовка студентів розглядається нами як стратегічний напрям державної освітньої політики, що зумовлює її визначення як процесу і результату педагогічно організованого становлення особистості студента як суб'єкта культури та освіти шляхом освоєння системи педагогічних знань, цінностей, принципів комунікації та досвіду.

РОЗДІЛ II.
НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. *Проблема запобігання насильству в сім'ї та шляхи її вирішення в соціально-педагогічній практиці*

Сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці, культурі – все це впливає на життєдіяльність української сім'ї. В умовах трансформації всіх сфер суспільного життя в Україні родина виступає “найчутливішим” соціальним інститутом, який виконує роль своєрідного ретранслятора соціальних норм, звичаїв, традицій. Саме тому внутрішньородинні стосунки, а також ставлення в родині до дітей визначають значну кількість параметрів “суспільного здоров'я”, демонструють готовність суспільства до прогресивних перетворень.

В Україні налічується 10,3 млн. молоді (віком від 15 до 28 років), що становить 19,1% загальної кількості населення. В країні мешкає 2 млн. 400 тис. молодих сімей, в яких народжується 80% дітей. Тобто 46,6% молодих сімей перебувають у шлюбі і хоча статистика недосконала і не встигає за кількістю розлучень, можна сказати, що майже 50% молодих людей перебуває у шлюбі (або була у шлюбі) [208]. Зачасту проблеми сім'ї у великій мірі залежать від суспільства, допомоги та підтримки держави.

Сім'я відіграє значну роль у сучасному суспільстві. Родина є першим і головним інститутом соціалізації особистості. У родині відбувається засвоєння і розвиток способів ставлення особистості до себе, інших, праці, природи, усього світу людей і речей. І те, які цінності та взаємини панують у

родині, визначає, що і як дитина засвоїть у якості свого першого соціального досвіду. Тому, які б не були неповторні у своїй різноманітності взаємини у сім'ї, є деякі універсальні принципи передачі та закріплення культури людських взаємин у родині, що, у свою чергу, є складовою частиною сімейного виховання. Причому немає єдиної "світової" концепції сімейного виховання, тому що в різних народів сімейне виховання має значні відмінності.

Родина – носій ідеалів загальнолюдського і національного характеру. У ній закладається фундамент для самоідентифікації особистості. Вона практично не обмежена в можливостях основних напрямів виховання: духовного, морального, фізичного й емоційного. Родина виконує найважливіші функції соціалізації:

- Забезпечення фізичного, інтелектуального й емоційного розвитку особистості.
- Формування статевої, етнічної, соціально-рольової ідентифікації дитини.
- Забезпечення почуттям захищеності особистості.
- Формування ціннісних орієнтацій особистості.
- Забезпечення оволодіння дитиною основними соціальними нормами.

У сучасних умовах в Україні інститут сім'ї не завжди дає підстави для оптимізму: відображається негативний вплив таких чинників, як бідність, соціальна і правова незахищеність багатьох соціальних категорій, житлові й інші матеріальні проблеми, безробіття, деградація системи освіти, традиційних цінностей виховання. Як результат – надзвичайно високий рівень розлучень, або, так званий "громадянський шлюб", а отже, стійке скорочення народжуваності в країні. Загалом, таке становище відображає загальносвітову тенденцію, зумовлену впливом соціально-економічних і соціокультурних особливостей розвитку світового співтовариства. Але, в той же час, дослідниками родини, як соціального інституту, вважається і

статистичними даними підтверджується, що цей факт зумовлений катастрофічним зниженням рівня життя населення в Україні [208].

Тенденція до зменшення кількості дітей у родині зумовлена не стільки матеріальними труднощами, скільки конфліктом цінностей у суспільстві, конкуренцією пріоритетів, де цінність сім'ї та дітей девальвується, а перевагу отримують інші інтереси, що роз'єднують сім'ю, руйнують сімейне "Ми" і збільшують "цінність" позасімейного "Я". Відбувається ослаблення почуття сімейного обов'язку в усіх членів сім'ї – у батьків перед дітьми, молодших перед старшими, у подружжя одне перед одним. Усе це постає у центрі сімейної дезорганізації та супроводжується ізоляцією кожного її члена. Зникають форми власне сімейного життя, його способу, замінюючись формами комунального співіснування. Сім'я сприймається як зосередження безлічі справ, які вимагають сил, часу, нервів. Все частіше це призводить до її розпаду або формування неповної сім'ї з одним із батьків, адже у зазначених випадках мінімізуються затрати життєвої енергії індивідів. Неповна сім'я з 1-2 дітьми, але з постійною відсутністю батька, матері, дітей вдома у зв'язку з перебуванням батьків на роботі, а дітей у дитячих закладах стають формами особистої свободи. Наявність трьох і більше дітей у сім'ї спричиняють відчуження від самого себе. Орієнтованість індивідуальних систем цінностей на позасімейні сфери діяльності все частіше асоціюється з перешкодою до особистого успіху.

Проблема соціального захисту сім'ї та дітей в Україні сьогодні набула особливої ваги у зв'язку зі стрімким розшаруванням суспільства і зміною статусу сформованих раніше соціальних категорій населення, що проявляється у значних масштабах зuboжіння сімей з дітьми, зниженням рівня здоров'я, підвищення захворюваності та смертності населення, наростаючими депопуляційними тенденціями, явищами деградації, негативними змінами генофонду нації.

Сучасні тенденції розвитку сім'ї, зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

- по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;
- по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;
- по-третє, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

Проблеми, з якими стикаються сучасні сім'ї, можна розподілити таким чином:

– порушення механізму адаптації сім'ї до динамічних процесів у суспільно-політичній та економічній сферах;

– послаблення захисної функції сім'ї (як матеріальної, так і психологічної);

– структурно-функціональна трансформація сім'ї за невизначеності або суперечливості сімейних ролей;

– зниження значення сім'ї в системі життєвих цінностей особистості з подальшою переорієнтацією значної частини молоді на позашлюбні стосунки, так званій “цивільний шлюб”, повторний шлюб;

– погіршення взаємин між батьками і дітьми, зумовлене невідповідністю та догматичністю батьківських норм;

– орієнтація подружжя на малодітну сім'ю;

– загострення суперечностей між партнерами в орієнтації сім'ї на демократичний (з боку жінок) або патріархальний (з боку чоловіків) розвиток;

– дисфункціональний розвиток сім'ї, ознаками якого є: тенденція до домінування, боротьба за владу обох партнерів, неузгодженість рольової поведінки, негнучкість встановлених норм, маніпуляція партнером або дітьми, ігнорування потреб і почуттів членів сім'ї;

– ускладнення сімейної адаптації молодого подружжя внаслідок неадекватних дошлюбних очікувань, завищених вимог до партнера;

– невизначеність життєвих планів в умовах економічної нестабільності.

Кризові прояви в сучасному процесі сімейного виховання яскраво проявляються через поведінку батьків і дітей. Результати спостережень останніх кількох років дають підстави стверджувати про формування певних негативних тенденцій, а саме:

– повернення до тоталітарних моделей сім'ї та виховання дітей за тиранічною моделлю;

– відсторонення одного з батьків, частіше чоловіка, від виховання дітей вмотивоване наданням достатніх коштів для покращення умов виховання;

– велика кількість розлучень зі складними психологічними наслідками як для дитини, так і для колишніх дружини та чоловіка.

Сім'я виконує важливі соціальні функції в суспільстві. З цієї причини держава і громадські організації об'єктивно зацікавлені в тому, щоб створювати необхідні умови, проводити соціальну роботу, спрямовану на вдосконалення сімейно-шлюбних відносин та зміцнення сім'ї. Неблагополучні сім'ї, як правило, стоять на обліку соціальних служб. З ними проводиться робота, спрямована на реабілітацію або профілактику порушення сімейного функціонування. Але питання має ставитися ширше: психопрофілактичну роботу необхідно починати саме з зовні благополучних сімей.

Серед основних соціальних проблем сучасної української сім'ї назовемо: алко / наркозалежність одного з членів сім'ї, або всіх членів родини; бездоглядність дітей; неналежне виконання батьківських обов'язків; бродяжництво одного з членів родини/ дитини; антисанітарія або погані

житлові умови; безробіття одного/ всіх членів сім'ї; соціальне сирітство дитини; використання дітей у корисливих цілях; насильство в родині/ когось із членів або дитини; матеріальні проблеми (складні життєві обставини); інвалідність когось із членів сім'ї; втрата роботи/ тривале безробіття; втрата когось із членів родини/ батьків (сім'ї, що втратили годувальника, діти-сироти); позбавлення батьків батьківських прав (діти, позбавлені батьківського піклування); усиновлення, удочеріння, узяття під опіку; розлучення/ вже розлучені батьки (сім'я, що розпалася + родина, що розпалася і має спільних дітей, діти в умовах розлучення батьків); конфлікти між поколіннями (між зятем і тещею, невісткою і свекрухою тощо); багатодітність; малозабезпеченість; самотні матері/ неповні сім'ї; сім'ї, члени яких повернулись/ перебувають у МПВ; родини з тяжкохворими членами родини/ дітьми; сім'ї з ВІЛ/ СНІД – інфікованими; переселенці, внутрішньо переміщені особи, біженці, мігранти, нелегали.

Сьогодні привнесло у розвиток сім'ї радикальні зміни, які отримали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його черговою (другою) революцією в сімейному житті, яка не лише привнесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, але й, на думку вчених, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед соціальних умов, що дають підстави робити такі висновки, назвемо такі:

- по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);
- по-друге, утворення двох центрів життя – місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

- по-третє, еволюція поглядів на сексуальну культуру (сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією до пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене у цій сфері);
- по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин вказує на їхню типовість для всього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про певну універсальність наслідків впливу зазначених обставин на сучасну українську сім'ю, на визначення тенденцій її подальшого розвитку. До таких тенденцій віднесемо: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення в часі вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї та народжуваності дітей з подальшим старінням населення і навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів.

Зрозуміло, що зазначені тенденції тією чи іншою мірою притаманні й розвиткові сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн.) середній склад української сім'ї коливається від 3 до 4 осіб. У нашій країні протягом року реєструється близько 500 тис. шлюбів, або 9,3-9,5 на тисячу мешканців. Це один з найнижчих показників серед пострадянських країн, хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії та Канаді (там 4,9-7,3 шлюбів на тисячу мешканців) [208].

Незважаючи на певні позитивні зрушення у означеній проблемі, все ж таки залишаються питання рекреаційно-реабілітаційної роботи: не вистачає відповідних програм і закладів для надання допомоги дітям та спеціально підготовлених фахівців, неефективною є система раннього виявлення випадків насилля.

Багато батьків, які зловживають дітьми, відіграють на останніх свої ранні переживання, пов'язані з недостатністю емоційного тепла та любові. В переліку особистісних рис жорстоких батьків можна назвати: *імпульсивність, ригідність (психологічну негнучкість), хронічну агресивність, нарцисизм, інфантильність, низьку самооцінку*. Групу ризику також складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється не стільки їхнім віком, скільки неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти, тяжкою фінансовою ситуацією. Зарубіжні дослідження свідчать, що до 60% батьків дітей, які зазнали жорстокого поводження, мають психічні патології (депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі маячні реакції), а також пережили значну нестачу батьківської любові у дитячому віці. 15% батьків, хоча й не мають явних психічних розладів, все ж потребують психологічної допомоги [257].

Серед низки причин, які призводять до формування жорстокого поводження з дитиною в родині, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які провокують насильницькі дії з боку батьків. Це не означає, що дитина є “винною” в тому, як до неї ставляться – йдеться про те, що батьки, які не можуть прийняти певні особистісні, соматичні, психічні особливості власних нащадків, “зривають” на них своє невдоволення. Такими рисами можуть бути:

- *фізичні та психічні аномалії, природжені аномалії розвитку дитини*, які не лише утруднюють виховання, а й у край обурюють та дратують нарцисичних батьків;

- *розумова відсталість або хронічні психічні захворювання* (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2-3%, то в

популяції дітей, що зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20-40%). Батьки вдаються до насильства, оскільки не мають інших навичок подолання утруднень, пов'язаних з вихованням “особливої” дитини, а також зганяють на ній своє розчарування, пов'язане з невиправданням власних надій щодо неї. Додатковим чинником стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або з психічними порушеннями;

- *передчасне народження* та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів з підтримки життєдіяльності та нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії, оскільки їм здається, що всі їхні зусилля марні, а надії повністю зруйновані, адже дитина “ніколи не зможе стати видатною особистістю”;

- *гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини*, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків;

- *плаксивість або крикливість дитини*, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив'язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;

- *надмірна в'ялість та пасивність дитини*, що “ображає” матір, яка вважає, що дитя “недостатньо її любить” або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають вимагати від дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом.

Загалом причини формування насильницьких взаємин в родині не вичерпуються будь-яким одним фактором. Розвиток стосунків такого типу між батьками та дітьми є наслідком сукупності соціально-економічних та психологічних факторів.

Виокремимо закономірності насильницьких стосунків в родині:

По-перше, жінки, що потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто схильні до несвідомого “відігравання образ” на власних дітях, яке проявляється у зневажанні потребами неповнолітніх членів родини

(в тому числі життєвими).

По-друге, більшість чоловіків, схильних до насильства, пов'язують його з необхідністю “показати жінці чи дитині її місце”, закріпити їхній підлеглий стан. Вони пишаються тим, що здатні навіювати членам родини страх (“Боятися – значить поважають”), і впевнені в тому, що так і має бути. Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників з тим, які заходи впливу неприпустимі по відношенню до дитини. Є досить багато дорослих, які не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Не менш значущим фактором є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність з нормами, що стосуються охорони прав дитини та покарання осіб, які їх порушують.

Розуміючи, що протидія насильству над дітьми в сім'ї виступає передумовою стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії та поваги до прав людини, а також виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, Україна спрямувала свої зусилля на формування законодавства щодо попередження сімейного насильства в цілому та над дітьми зокрема.

Основу національного законодавства України з попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею становить Конституція України від 28 червня 1996 р., передусім статті 3, 21-24, 27-29, 32, 51, 52 [70].

Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню [70].

Ст. 52 Конституції України, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [70].

Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на захист

дітей від різних форм насильства, в Україні поступово формується система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми.

Закон України “Про охорону дитинства” [47] виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров’я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері. Цим законом закріплюється на національному рівні саме поняття “дитина”, якою вважають “особу віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває повноліття раніше” (ст. 1 Закону України “Про охорону дитинства”) [47]. Це визначення цілком відповідає поняттю “дитина”, викладеному в Конвенції ООН про права дитини [68].

Держава здійснює захист дитини від:

– усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;

– втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;

– залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з

дитиною, переданні інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону) [47].

Ст. 10 Закону України “Про охорону дитинства”, крім матеріального права, передбачаються процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею. Відповідно до ч. 4-6 ст. 10 Закону дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється. Процедура розгляду скарг дітей на порушення їхніх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім’ї та поза її межами встановлюється законодавством [47].

Таким спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачає процедуру розгляду скарг дітей на жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім’ї та поза її межами виступає Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім’ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров’я України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698 [144].

Цей документ є єдиним, в якому подано визначення поняття “жорстоке поводження з дитиною”, – “будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім’ї або поза нею” (п. 1.4. порядку) [144]. При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поводження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а не на рівні закону, що викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні.

Вказаний правовий акт визначає порядок подання та реєстрації звернень та повідомлень (Розділ 2 порядку), а також порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (Розділ 3 порядку) [144].

Разом з загальними питаннями Порядок докладно визначає повноваження відповідних органів та служб, залучених до розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, *до яких належать:*

– служби у справах дітей, які виступають *координатором* заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або реальної загрози його вчинення;

– органи внутрішніх справ;

– органи та заклади освіти;

– органи та заклади охорони здоров'я;

– управління (відділи) у справах сім'ї та молоді;

– центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

– притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

– всеукраїнська дитяча лінія (8-800-500-21-80) та система телефонів довіри.

Виокремимо основні напрями соціально-педагогічної роботи з дітьми, що зазнали насильства:

– розробка законодавчих і нормативно-правових актів відповідно до міжнародних документів ООН і Ради Європи;

– створення спеціальних закладів, установ, реалізація форм і методів соціальної і соціально-психологічної реабілітації дітей;

– створення навчально-методичних матеріалів, видань, інформаційної літератури щодо захисту прав дітей, діяльність ЗМІ у сфері висвітлення означеної проблеми;

– культурно-просвітницька робота, спортивно-оздоровча діяльність;

- співпраця державних в недержавних організацій та установ;
- проведення семінарів, курсів, тренінгів, наукових досліджень запитань реабілітації дітей, що зазнали насильства;
- психокорекційний процес має будуватися на основі індивідуально-диференційованого підходу до особистісних особливостей дитини, над якою вчинили насильство.

Для правомірних дій вчителів початкової школи, у разі виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми необхідно: володіти методикою виявлення прихованого сімейного насильства; знати відповідний алгоритм дій; знати сутність, види та принципи соціальної профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми, правила поведінки учнівського колективу.

Виявити та зафіксувати всі ознаки прихованого сімейного насильства щодо дітей досить важко, але вчитель початкової школи може оволодіти методикою, яка дозволяє виявити жорстоке поводження з дитиною (наприклад, методика *“Індикативні таблиці наявності сімейного насильства”* О. Кочемировської та А. Ходоренко) – див. додаток А.

Також, для розпізнавання вчиненого сімейного насильства вчителю необхідно вміти спостерігати за поведінкою дітей (наприклад, за допомогою карти спостереження (див. додаток Б)).

Далі розглянемо особливості організації роботи з дітьми, постраждалими від сімейного насильства.

Перший контакт із дитиною, постраждалою від насильства в сім'ї або свідком насильства є надзвичайно важливим. У цілому загальним принципом бесіди з дитиною-жертвою насильства є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини (але, зрозуміло, що можливості вчителя в цьому плані є обмеженими). Корисну інформацію під час бесіди може надавати зовнішня поведінка дитини та її батьків, їхня міміка, жести, мовні інтонації. Водночас слід пам'ятати, що встановлення довірчого контакту з дитиною і ретельне з'ясування сімейної ситуації

потребує довгого часу й спеціальної підготовки, а тому покладається на працівників відповідальних соціальних служб. Надання первинної інформації щодо стану справ у родині є важливим завданням педагога, а тому необхідні відомості мають бути зібрані якомога ретельніше (в тому числі й шляхом бесіди з дитиною та її сім'єю – якщо це можливо). Таким чином, основна увага вчителя має бути приділена спостереженню за дитиною та її станом, а також тому, щоб заспокоїти дитину та якомога швидше передати інформацію щодо неї до соціальних служб.

Проте коли виникає необхідність поставити дитині ті чи інші запитання, вчитель має пам'ятати, що успішність бесіди з нею залежить від правильного розуміння рівня її розвитку. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду; крім того, варто пам'ятати, що діти (особливо молодшого шкільного віку) надають здебільшого правдиву інформацію, а їхні свідчення є достовірними. Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства, але при підозрі щодо наявності статевих зловживань огляд та опитування треба провадити дуже обережно та делікатно.

Умовою успішності роботи є довіра дитини до педагога, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, але встановлення єдності з постраждалою дитиною є складним завданням. Зазвичай дитина не звертається по допомогу самостійно, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, перш за все членів власної родини. Спільну роботу з фахівцем дитина може сприймати як вступ до ще одного “таємного зв'язку”, і це сприятиме формуванню опору цій взаємодії та виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з фахівцем може бути обумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів та переживань.

Водночас контакт вчителя або шкільного психолога з дитиною

дозволяє сфокусувати увагу всіх членів родини на особистості дитини; сформувані їхню мотиваційну готовність до подальшої спільної роботи з корекції внутрішньосімейних стосунків та психологічної реабілітації дитини (особливої значущості цей момент набуває в умовах, коли дитина зазнала сексуальних зловживань). Слід також зазначити, що намагання виявити повну картину сімейного насильства передбачає реалізацію низки психокорекційних заходів, спрямованих на зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану.

Отже, основним завданням на першому етапі взаємодії з дитиною є забезпечити їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття. Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії (див. додаток В).

Опитування родичів та сусідів треба проводити на тих же засадах, що й бесіду з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства теж зазвичай є досить важкими. Це пов'язано з тим, що родичі часто не хочуть “виносити бруд з хати”, бояться подальшої відповідальності, втрати якихось благ, а тому намагаються применшити серйозність того, що сталося.

У випадках, коли є підозра у тому, що по відношенню до дитини вчинено жорстоке поводження або є реальна загроза його вчинення (вдома з боку батьків, піклувальників, з боку однолітків, з боку інших працівників навчального закладу або інших осіб) можуть бути виконані такі варіанти дій:

Варіант I: повідомити про це в усній чи письмовій формі адміністрацію навчального закладу.

Варіант II: самостійно письмово повідомити про це територіальний підрозділ Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Варіант III: самостійно повідомити про виявлений факт жорстокого поводження кримінальну міліцію у справах дітей або будь-якого працівника органів внутрішніх справ.

У випадках, коли до Вас звернулася дитина з усною скаргою щодо жорстокого поводження з нею:

Варіант I: оформити звернення дитини у письмовій формі та передайте його до адміністрації навчального закладу.

Варіант II: оформити звернення дитини у письмовій формі та передайте його до територіального підрозділу служби у справах дітей.

Варіант III: оформити звернення дитини у письмовій формі та передати його органам внутрішніх справ.

Варіант IV: повідомити про це в усній чи письмовій формі від свого імені перелічені установи.

У випадках, коли вчитель став свідком жорстокого поводження з дитиною необхідно якомога швидше повідомити про цей факт міліцію в усній чи письмовій формі. Одночасно можна повідомити територіальний підрозділ служби у справах дітей, адміністрацію закладу.

Для задокументування звернення чи повідомлення учителя або звернення дитини, вчителю необхідно знати наступне:

У разі звернення або повідомлення до адміністрації закладу – якщо звернення (повідомлення) усне, то адміністрація закладу зобов'язана оформити це повідомлення письмово з позначкою, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення. Адміністрація закладу зобов'язана терміново (протягом однієї доби) передати цей документ територіальному підрозділу Служби у справах дітей за місцем проживання дитини. Служба у справах дітей має належним чином зареєструвати це повідомлення відповідно до законодавства України.

У разі звернення або повідомлення до територіального підрозділу Служби у справах дітей: звернення має бути належним чином оформленим відповідно до вимог Закону України “Про звернення громадян”. Зокрема стаття 5 цього Закону передбачає такі вимоги до звернення: “...У зверненні має бути зазначено прізвище; ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. ... Письмове звернення має бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати”.

Закон України “Про звернення громадян” допускає й усну форму звернення. При цьому посадова особа, яка приймає усне звернення повинна вчинити ті самі дії, що й у разі письмового звернення. Однак письмова форма звернення зменшує ризик ймовірного недбалого ставлення з боку посадової особи.

У разі звернення або повідомлення до органу внутрішніх справ: повідомити можна в письмовій чи усній формі, зокрема телефоном. У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівник органу внутрішніх справ складає протокол цього звернення чи повідомлення. Письмове звернення орган внутрішніх справ реєструє належним чином передбаченим законодавством України.

Вчителеві важливо знати про те, **чого не можна робити у даному випадку**. А саме:

Не треба намагатися самотужки розв’язати проблему. Це може призвести до порушення законодавства та бути небезпечним для вчителя особисто. Наприклад, не треба самостійно приймати рішення щодо відвідування сім’ї, де, як підозрює учитель, вчинено жорстоке поводження по відношенню до дитини.

Дії учителя припиняються у той час, коли звернення або повідомлення передано компетентним органам. На наступних етапах учитель може бути залучений до розв’язання ситуації як фахівець, дії якого погоджено з міжвідомчою командою та внесені до спільного плану дій надання допомоги дитині (та її сім’ї).

Далі справа є компетенцією установ, організацій і посадових осіб, яким передано звернення чи повідомлення. Але, звичайно, що учителя турбуватимуть результати розгляду звернення чи повідомлення (складеного особисто або за зверненням дитини).

Порядок дії відповідних служб та посадових осіб, до яких було передано звернення або повідомлення з приводу жорстокого поводження з дитиною або реальної загрози його вчинення та механізми взаємодії,

визначає законодавство України.

Законодавство передбачає інформування заявника (особи, яка здійснила повідомлення або звернення).

Також у самому зверненні (повідомленні) може бути зазначено, що заявник бажає бути поінформованим про подальший перебіг справи, бути присутнім під час розгляду звернення тощо.

Крім алгоритма дій у виявлених випадках, учителю необхідно знати сутність, види та принципи соціальної профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми. *Соціальна профілактика* – вид діяльності, що охоплює комплекс заходів економічного, політичного, правового, медичного, психолого-педагогічного характеру, спрямованих на попередження, обмеження та локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Як доводить багаторічна практика організацій, що працюють з проблемами попередження та подолання насильства, цей феномен має виражений циклічний характер: практично кожен акт насильства має свою передісторію, і практично завжди насильницькі дії мають тенденцію до повторення. Тому завдання профілактики – первинної, вторинної і третинної – нерозривно пов'язані між собою.

Первинна профілактика насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми спрямована на все суспільство, є найбільш масовою та неспецифічною. Її завданнями є формування в суспільстві ненасильницького світогляду, емпатійної культури, гендерної толерантності та чуйності, неприйняття насильницької моделі поведінки по відношенню до жінок, дітей та насильницьких стосунків в сім'ї. Інструментом первинної профілактики можуть бути превентивні програми та інформаційні кампанії різного рівня.

Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти, шкільні психологи, соціальні педагоги та працівники соціальних служб.

Вторинна профілактика спрямована на раннє виявлення ситуацій

підвищеного ризику щодо виникнення насильства або жорстокого поводження, та на відвернення причин та умов, що сприяють скоєнню насильства конкретними особами.

Діяльність на цьому рівні втручання здебільшого пов'язана з розв'язанням конфліктів та реагуванням на прояви неадекватної поведінки дорослих щодо дитини (в тому числі, на рівні впровадження програм розвитку батьківських навичок, які сприяють соціальній реабілітації агресорів). Якщо в родині дитини складна (кризова) ситуація, вивчається можливість провести сімейну (або шкільну – якщо мова йде про дії вчителя чи вихователя) групову нараду, вжити заходів родинного консультивання та соціальної допомоги.

Третинна профілактика означає міри втручання у тих ситуаціях, коли насильство та жорстоке поводження вже здійснено і діяльність спрямовано на недопущення рецидиву, реабілітацію жертви та роботу з агресором.

Мета профілактики цього виду – проведення відповідних запобіжних або каральних заходів, реалізація психокорекційних програм, переорієнтація поведінки агресора в сторону поваги до особистості дитини та загальнолюдських цінностей. Крім того, обов'язковим елементом є робота з потерпілими, їхня реабілітація та інтеграція у громаду. Для цього залучають належні ресурси громади та створюють середовище підтримки.

Важливим елементом зазначених програм є зв'язок із соціальними послугами в громаді, які можуть надати потрібну допомогу в процесі реінтеграції кривдника (наприклад, лікування від алко- та наркозалежності, психіатрична/психологічна допомога та соціальна робота з ним і його найближчим оточенням). Дуже важливу роль у цьому відіграє мультидисциплінарна команда.

Соціальна профілактика всіх видів може здійснюватися на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень).

Профілактична робота на *макрорівні* здійснюється у вигляді комплексних національних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, скоординованої діяльності у межах закладів та організацій на найвищому державному рівні.

На *мікрорівні* профілактика здійснюється у вигляді спеціальних регіональних програм, заходів та окремих дійств у межах закладів та організацій та за місцем проживання.

Індивідуальний рівень профілактики – це робота, що здійснюють спеціалісти й волонтери з окремими особами.

Можна виділити такі загальні завдання соціальної профілактики:

- дослідження причин та чинників проблеми;
- встановлення ресурсів, необхідних для подолання проблеми, або виявлення наявних;
- запобігання негативному впливу середовища;
- розширення можливостей для задоволення потреб, подолання проблеми, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів);
- подолання особистісних чинників, котрі здійснюють вплив на виникнення та загострення проблем або заважають їхньому розв'язанню;
- підвищення особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольняти потреби; організація взаємодії суб'єктів у подоланні проблеми;
- організація діяльності, що спрямована на попередження та подолання проблем.

Успіх профілактичної роботи у більшості випадків залежить від дотримання *основних принципів* соціальної профілактики:

- забезпечення права людини на незалежний вибір своєї поведінки, обмеженого подібним правом інших людей, відмова від спроб маніпулювати людиною;
- екологічність, безпечність профілактичних дій для представників цільових груп та їхніх виконавців;

- відповідність профілактичних заходів потребами та інтересам представників цільових груп, їхнім віковим та соціокультурним особливостям;
- запобіжний характер профілактики;
- системність заходів;
- міжвідомча співпраця у здійсненні заходів та профілактичних програм.

Для роботи з учнями, які зазнали сімейного насильства, вчитель початкової школи має знати особливості функціонування дитячого колективу, необхідні для того, щоб створити мікросередовище, “суспільство”, в якому кожній дитині буде комфортно вчитися й існувати, навчатися працювати спільно, співвідносити власний світогляд з поглядами інших, розв’язувати та запобігати конфліктам, розв’язувати проблеми, створювати спільні плани та організовувати спільну діяльність, почувати себе безпечно. Тільки так можна створити спільноту, в якій кожна дитина буде важливою, де є спільні цілі, можливості і перспективи, де кожен має певні обов’язки перед собою та іншими.

Формалізовані й прийняті всіма чіткі й зрозумілі правила допомагають налагодженню плідної співпраці у дитячому колективі та, зокрема, сприяють попередженню проявам насильства і жорстокого поводження. Важливо, щоб ці правила (особливо, якщо йде мова про загальношкільні правила) розповсюджувалися не тільки на дітей, а й на дорослих: вчителів, батьків, адміністрацію школи. Серйозне ставлення дорослих до цих внутрішніх правил допоможе зробити їх реальними та дієвими. Першочерговим завданням правил роботи учнівського колективу є забезпечення базових потреб дітей з врахуванням потреб дорослих, так щоб клас, школа стали для дітей місцем, де можна нормально навчатися і знаходити друзів. Особливу увагу варто приділити безпеці дітей у школі, класі. Потрібно, щоб такі правила розробляли представники всіх груп, на які вони будуть розповсюджуватися, та приймали під час загального обговорення.

Чим менше правил, тим краще. Кожне має бути чітко сформульованим і зрозумілим. Учитель може сам запропонувати кілька правил, наприклад, не ображати молодших та слабших, берегти майно школи тощо. Кожне правило обговорюють з огляду на причини його виникнення, його важливості та потенційних наслідків, до яких може привести його недотримання або нехтування ним – брак безпеки.

Як мінімум, правила роботи учнівського колективу мають врегульовувати такі питання:

– організоване та демократичне висловлювання кожного під час навчання та загальних обговорень (наприклад, правило піднятої руки, критикувати думку, а не особистість);

– регламент, можливість пересуватися класним приміщенням та виходити з нього під час занять, дотримання дисципліни (наприклад, приходити, починати та закінчувати заняття вчасно, виходити під час занять не більше ніж на 10 хвилин у випадку крайньої необхідності або за спеціальним дозволом вчителя);

– запобігання насильству та жорстокому поведженню (наприклад, повна заборона проявів насильства, розв'язання міжособистісних конфліктів за допомогою переговорів у присутності вчителя або психолога);

– процедуру прийняття рішень та розв'язання проблем (наприклад, загальне класне обговорення, голосування, залучення психолога чи шкільного медіатора на прохання вчителя або дітей).

Особливо варто звертати увагу на зрозумілість показників дотримання чи порушення кожного правила, варто уникати абстрактних правил із суб'єктивним тлумаченням (наприклад, бути активним на уроках – для кожного активність може означати різну поведінку).

Розпочати створення правил учнівського колективу (класу) можна з обговорення таких запитань:

– Чи все добре у нашому класі?

– Чи добре ми навчаємося?

– Чи комфортно нам в школі, в класі?

– Якщо будуть виникати проблеми, то як нам варто поводитись, щоб маленькі проблеми не переросли у великі?

– Які правила нам потрібні, щоб забезпечити комфортне спільне навчання та перебування у школі, ефективне розв'язання проблем, конфліктів? Обговорення можна почати з наявної для дітей проблеми - поведінки у їдальні, ставлення старшокласників у коридорах школи тощо.

Отже, для роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, вчителю початкової школи необхідні відповідні знання та уміння. Крім цього, вчителю необхідна розвинута емпатія та високий рівень емоційної культури, формування яких потребує відповідної професійної підготовки.

2.2. Педагогічний потенціал емпатійної культури у формуванні професійної готовності майбутніх учителів початкової школи

В сучасних умовах соціального розвитку суспільства, коли освіта ставить перед викладачами завдання – сформувати освітній простір, умову всебічного і гармонійного розвитку особистості, що вирішуються через такі категорії, як “соціальна комунікація”, “розвиток особистості”, “соціальна захищеність і адаптація” тощо, особливого значення набула проблема формування емпатійної культури майбутніх вчителів початкової школи. Емпатію можна виокремити, як ключ до розуміння особистості школяра, умова встановлення тісного емоційного контакту, діалогічної бесіди тощо. Зовнішні прояви школяра можуть говорити про його внутрішній світ.

Сучасні школярі переповнені жорстокістю, черствістю, агресією. Такі діти схильні до девіантної поведінки. Більшість школярів не володіє властивостями співчувати, переживати за іншого. Майбутнім учителям початкової школи вкрай необхідно володіти повноцінним арсеналом психолого-педагогічних якостей, серед яких виокремлюються надважливі: гуманізм, альтруїзм і емпатія. Відсутність цих характеристик призводить до

емоційного вигорання педагогів, які лише дбають за напрацьований результат, а не зважають на можливості покращити психологічний комфорт у класі. Студентам важливо знати, що педагог, який емоційно не відчуває дитину, поводить як запрограмована машина, втрачає інтерес до роботи. Отже, емпатійність – це важлива якість вчителя початкової школи.

Буває, що між учнями виникають якісь непорозуміння, конфліктні ситуації. У цих випадках педагог не повинен зберігати нейтральність у ставленні до позицій учасників конфлікту, не має бути байдужим, а навпаки виявляти інтерес та зацікавленість в успішному вирішенні конфліктної ситуації. Закономірно, що не можливо глибоко проникнути у внутрішній світ людини і одразу ж зрозуміти її потреби, переживання чи побоювання без застосування вчителем активного емпатійного слухання та “дієвої” емпатії.

Відомий дослідник у сфері конфліктології М. Дотч зазначає, що “повний, відкритий, чесний, взаємошанобливий комунікативний процес у конфлікті повинен бути посилений таким чином, щоб сторони могли ясно виражати й емпатійно розуміти інтереси один одного” [Цит. за 8]

Майбутній учитель початкової школи має застосовувати емпатію по відношенню до обох сторін учасників конфлікту, об’єктивно вислуховуючи їхні точки зору. Педагог повинен працювати за технологією посередництва, а саме: менше говорити, а більше слухати; ставити запитання, щоб усвідомити причину чи наслідок конфлікту. Для цього необхідно нестандартно мислити, бути ерудованим, чутливим до проблем обох сторін, володіти вміннями аналізувати, співставляти й знаходити оптимальні варіанти налагодження контакту між учнями школи.

В умовах ефективної взаємодії з навколишнім світом та при конструктивному вирішенні конфліктів здатність до емпатії зростає. Людина більш терпима, лагідна, вона може вислухати і зрозуміти, уявити, як одна подія сприймається різними людьми, співставити різні точки зору. Рівень емпатії буде зростати тільки в тому випадку, коли вчитель глибоко проникатиме у суб’єктивний внутрішній світ співрозмовника і при цьому

контролюватиме свої поведінкові реакції та емоції, настрої та стан на даний момент. Саме завдяки тому, що вчитель володіє емпатійною культурою, певною мірою задовольняються соціальні й психологічні потреби дитини та формується система контролю дитячої поведінки, здійснюється вплив на ціннісні орієнтації, погляди, переконання, світогляд дитини тощо.

Кожна людина у суспільстві чогось варта і є його неоціненною частинкою, яку дуже важко пізнати і зрозуміти. Тому і процес формування емпатійної культури складний і довготривалий. Людину завжди підстерігають перешкоди і труднощі на шляху пізнання себе та інших у соціумі. Цей факт особливо важливий для майбутніх учителів початкової школи, адже вони мають бути уважні й спостережливі під час навчально-виховного процесу, вміти проявляти здатність до емпатії у ситуаціях, коли це зробити досить нелегко. Навчання розглядається, як взаємопов'язана діяльність учителя і учнів, при якому вони постійно впливають одне на одного. Якщо ця взаємодія на засадах емпатії, то відбувається зміна поведінки, установок, намірів, мотивів уявлень школярів. Також зазначаю, що емпатійний міжособистісний вплив є дуже ефективним, бо здійснюється за допомогою співчуття, співпереживання і спрямований на подолання та вирішення конфлікту, зняття емоційного напруження тощо. Звідси випливає, що вміння вчителя впливати на школярів за допомогою емпатії – це вдало обрана і безпрограшна стратегія конструктивної поведінки у конфліктній ситуації. Для того, щоб оволодіти емпатійною культурою майбутньому вчителю початкової школи необхідно здобувати знання, розвивати емпатійні вміння та навички, формувати й закріплювати стиль емпатійної поведінки.

Застосування учителем емпатії у своїй діяльності ефективно, а саме:

- сприяє мотивації навчання, поведінки, інтересів та потреб учнів під час взаємодії;
- забезпечує глибоке розуміння внутрішнього стану дитини;

- вчитель оволодіває уміннями нейтральності і водночас оцінного ставлення до дітей;
- знижує рівень агресії, недовіри до людей;
- формує не лише толерантне, але і альтруїстичне ставлення до навколишнього світу;
- підсилює потужність вираження емоційних переживань;
- підвищує рівень емоційної культури, моральності, етики.

Готовність вчителя початкової школи до взаємодії із дітьми має обов'язково включати високий рівень сформованості емпатійних якостей особистості. За допомогою емпатії педагог не лише проводить успішну діагностику кожного школяра, але й успішно будує навчально-виховний процес, уміло диференціюючи набутий досвідом арсенал методів, прийомів, засобів, форм навчання й виховання. Така особистісна риса як емпатійність – допомагає вчителю початкових класів краще зрозуміти і виокремити запити, нахили, інтереси дітей, ефективно контролювати психічне самопочуття школярів в процесі педагогічної взаємодії. Сформованість емпатійної культури виступає обов'язковим елементом професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи.

Уміння співпереживати іншій людині і ставити себе на її місце не є уродженням. Емпатією потрібно навчитися володіти, при цьому виконуючи безліч емпатійних дій. Формування емпатійної культури у студента – це довготривалий процес, що вибудовується і удосконалюється у процесі педагогічної діяльності. Адже кожен учень – це маленький нерозгаданий світ, із своїми внутрішніми амбіціями і переживаннями. Студентам важливо не лише самим володіти емпатійною культурою, але й прищепити ці навички дитині, навчити її комунікабельності, взаємоввічливості, людяності і щирості до іншого.

Для формування емпатійної культури майбутніх учителів початкової школи необхідно:

- виокремити необхідні психолого-педагогічні знання у рамках

комунікації;

- виявити вербальні і невербальні компоненти , що є необхідними при комунікації;
- сформувати уміння входити у контакт, слухати, розповідати, переконувати, дискутувати, відстоювати свою позицію, виявляти відповідні емоції і почуття до почутого;
- диференціювати необхідні установки для успішного комунікаційного процесу;
- розвивати уміння аналізувати свої вчинки та інших людей, встановити причинно-наслідкові зв'язки;
- навчити ділитися своїми особистими переживаннями, бути відвертим з іншими;
- сформувати здібності співчувати рідній людині;
- намагатися допомогти у біді чужій людині, поставити себе на місце іншого;
- сформувати у собі внутрішні переконання любити і допомагати іншим, бути чуйним і толерантним.

Сформованість емпатійної культури у майбутніх учителів початкової школи дозволяє не лише зрозуміти, а усвідомити таємниці душі дитини: сутність думок, інтересів, апатій, мотиваційну сферу, ціннісні орієнтири.

Раціональною умовою формування емпатійної культури студентів є уміння аналізувати інформацію про школяра під час спостереження, опитування, бесіди тощо. Також дуже важливий інтуїтивний момент, тобто підсвідома переробка інформації про дитину і формування алгоритму передбачуваних дій учня у певний момент, прогнозування його поведінки. Педагог, який володіє емпатійними якостями, здатен проникати у найпотаємніші “куточки” психіки школяра, вибудовуючи для себе причинно-наслідкові зв'язки для адекватного реагування на вчинки дитини. Лише вчитель зі сформованою емпатійною культурою може зрозуміти психічний

стан дитини, знайти спосіб вдало підібрати метод педагогічного впливу, що забезпечить педагогічну захищеність запитів та інтересів школяра.

У сучасній педагогіці та психології емпатійна культура майбутніх учителів початкової школи розглядається як процес, у якому інтелектуальна та емоційна складові представляють нерозривну єдність (А. Бодальов, А. Ковальов, Р. Селіванова, А. Сопіков, Л. Стрелкова).

Ряд психологів, виділяють не лише когнітивний і емоційний, але й поведінковий компонент емпатійної культури майбутніх учителів початкової школи (А. Панкін, Н. Саржвеладзе).

Велика кількість наукових робіт, у яких виокремлені мотиви альтруїстичної поведінки майбутніх педагогів (П. Єршов, П. Симонов, В. Петровський, В. Шпалінський, М. Harris, L. Huand). Особливого інтересу заслуговує діяльнісний компонент емпатійної культури майбутніх учителів початкової школи, що характеризується активним сприянням, допомогою іншої особи чи групи (Н. Обозов, З. Тарновський).

Чимало дослідників (М. Боришевський, А. Валантінас, Т. Гаврилова, В. Петровський, Ю. Гіпернейтер) вказують на обов'язкову наявність серед компонентів емпатійної культури студентів педагогічних вузів знання та дотримання моральних норм.

Емпатійна культура виступає як потужний чинник формування людських взаємовідносин, формування людини в людині, перетворення її природних захоплень, потреб, емоцій в справжні людські. Саме цьому полягає її гуманістичний зміст.

В реальній життєвій ситуації фахівці професійної сфери “людина-людина”: психологи, лікарі, педагоги зустрічаються не лише з дружелюбними відносинами, але і з жорстокістю як соціально-психологічною проблемою оточення. Саме емпатійна культура майбутніх вчителів початкової школи, як здатність до співчуття, співпереживання, розуміння внутрішнього світу людини, виявляється для професіонала рятувальним засобом збереження особистої цінності, доброзичливості, але

для цього вона має виступати високорозвиненою і стійкою особистісною якістю людини гуманітарної професії. Тому розвиток і удосконалення її прояву у взаємовідносинах з молодшими школярами виступає важливим завданням професійної підготовки вчителя початкової школи.

Емпатійна культура виступає регулятором взаємозв'язків між суб'єктами освітнього процесу, проявляється у прагненні надавати допомогу і підтримку іншим, веде до розвитку гуманістичних цінностей особистості, сприяє особистісному росту і стає важливою ознакою особистісного становлення педагога (А. Адлер, Д. Келлі, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін).

Аналіз характеристик емпатійної культури майбутніх учителів початкової школи дозволяє з'ясувати, у чому полягають її основні функції: *адаптаційна*, яка дає можливість кожному індивіду, який включається в освітній процес, прилаштуватися до існуючих в суспільстві оцінок і форм поведінки; *пізнавальна*, суть якої полягає в ознайомленні студентів педагогічних вузів зі знаннями, необхідними для становлення ціннісного відношення до світу; *аксіологічна*, що дає можливість виробити ціннісні орієнтації майбутніх учителів початкової школи, коригувати норми поведінки та ідентифікувати себе у суспільстві; *комунікативна* – виконує передачу культурних цінностей, адже їх засвоєння та збагачення неможливі без спілкування людей, а саме спілкування здійснюється за допомогою мови, музики, зображення тощо, які входять в скарбницю культурних цінностей; *нормативна* – в зміст цієї функції входить відпрацьовування і поширення відповідних норм поведінки, які суспільство диктує людині, у відповідності з якими формується образ життя людей, їх установки й ціннісні орієнтації, способи поведінки; *гуманістична* – сформована на засадах гуманізму, толерантності, милосердя, це реалізація верховних цінностей шляхом культивування людської гідності; *людинотворча* – емпатійна культура не лише пристосовує людину до певного природного та соціального середовища – вона ще й виступає універсальним фактором саморозвитку майбутнього

вчителя початкової школи; *виховна* – як виявлення і культивування сутнісних сил людини, їх соціальне і духовне возвеличення і ушляхетнення; *світоглядна* – виявляється в тому, що емпатійна культура синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, вольових; *управлінська функція* – полягає в тому, що емпатійна культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини в суспільстві.

На нашу думку, природа емпатійної культури майбутнього вчителя початкової школи є біо-психо-соціодуховною, а вона сама є *цілісним та ієрархічно структурованим багатовимірним утворенням, в якому відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності та відбуватися на різних рівнях: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному і духовному.*

Нами виокремлено такі рівні емпатійних ставлень майбутніх учителів початкової школи:

1) *пасивне нестійке негативне емпатійне ставлення*, яке характеризується пасивністю студентів по відношенню до майбутніх вихованців, співпереживання є неусвідомленим і має егоїстичне спрямування;

2) *пасивне нестійке нейтральне емпатійне ставлення*: студент займає нейтральну позицію щодо взаємодії з молодшими школярами, цікавиться зростанням успіхів дітей у навчанні, поліпшенням дисципліни, міжособистісними стосунками;

3) *пасивне нестійке позитивне емпатійне ставлення* – позитивна спрямованість майбутніх учителів та вміння підтримувати емоційний контакт, демонструвати позитивне емоційне ставлення до молодших школярів, здатність відчувати їх емоційний;

4) *дієве нестійке негативне емпатійне ставлення*, що проявляється у студентів з неадекватною емпатією, яка виявляється в байдужості до молодших школярів, вербальній агресивності та деспотизмі;

5) *дієве нестійке нейтральне емпатійне ставлення* – для студентів з цим рівнем характерно більше особистісної автономності та спонтанності, але спрямованої на себе, розуміння власних переживань та вміння оцінити адекватність поведінки в певній ситуації;

6) *дієве нестійке позитивне емпатійне ставлення* характерне для студентів, що встановлюють близькі емоційно насичені стосунки, для них характерні чутливість, знання мотивів поведінки учнів, переживання з приводу почуттів молодших школярів, але недостатня глибина співчуття не завжди призводить до реальної співдії;

7) *дієве стійке негативне емпатійне ставлення* виявляється у проблемах студентів з дисципліною, актах вербальної агресії та вандалізму;

8) *дієве стійке нейтральне емпатійне ставлення* характерне для студентів, здатних оцінити власну позицію в групі, своє реальне становище в колективі, усвідомити ціннісну єдність з ним, підвищити впевненість у власних діях;

9) *дієве стійке позитивне емпатійне ставлення* характеризується стійким позитивним спрямуванням, реальною співучастю, навіть на шкоду своїм інтересам та благополуччю, впевненістю в своїх силах, здібностях, яка є результатом переживань своїх можливостей у вирішенні завдань, які для себе висувають. Такі студенти без вагань беруться за вирішення проблем, вони мотивовані на успіх, не бояться відповідальності, допомагають іншим, проявляються якості лідера.

Отже, емпатійна культура майбутніх учителів початкової школи з точки зору системного підходу до дослідження особистості, обумовлена біологічними (процес онтогенезу, нахили, інстинкти), психологічними (принцип розвитку, психоаналітичний, гуманістичний підходи), і соціальними (міжособистісні відносини, ідентифікація, наслідування, співпереживання) детермінантами. Емпатійна культура виступає інтегральним динамічним утворенням особистості та характеризується своєрідним емоційно-мотиваційним способом зовнішнього і внутрішнього

реагування на основі механізмів соціальної комунікативності і емоційного інтелекту. Структура емпатійної культури, як фактора мотивації, характеризується емпатійними здібностями, ідентифікацією, емпатійними ставленнями у взаємовідносинах з молодшими школярами.

У процесі формування емпатійної культури майбутніх учителів початкової школи у педагогічному ВНЗ необхідний розвиток наступних умінь:

- опосередковане слухання суб'єкта емпатії, вчування у суть життєвих обставин;

- активізація та осмислення почуттів та переживань суб'єкта емпатії в процесі комунікативної діяльності;

- встановлення контакту, міжособистісного емоційного зворотнього зв'язку;

- вміння виявляти співчуття, співпереживання, розпалювання емоційного вогнища;

- намагання зрозуміти проблеми, які виникли і виокремлення способів їх розв'язання;

- намагання бути максимально толерантним, гуманним і чуйним до суб'єкта емпатії.

- вміння допомогти, щоб не зашкодити.

Отже, створення у ВНЗ особистісно зорієнтованого освітньо-розвивального середовища сприятиме оптимізації системи професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи, що ґрунтується на стимулюванні, а не на примусі особистості, орієнтує на використання внутрішніх резервів індивідуальності, сприяє адаптації майбутніх учителів до нових умов навчання, становленню активної позиції студента як суб'єкта власного розвитку, самовизначення, самоперетворення і самовдосконалення.

2.3. Зміст і структура професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства

Професія – це цілий світ, в якому діють свої закони, державні та недержавні норми і цінності, етика відносин. Іншими словами, професія виступає як складова, елемент загальної культури, а носієм цієї культури, її суб'єктом є професіонал. З педагогічної точки зору професія як культура проявляє себе, по-перше, як цілісна характеристика проявів людини, по-друге – як її творча сутність. Те й інше є наслідком виховання як цілеспрямованого соціально-педагогічного процесу.

Той факт, що сучасна освіта ознаменована переходом до культурно-історичної (особистісної та індивідуалізованої) педагогіки також підкріплює точку зору пов'язану з виокремленням культурологічного сенсу в якості пріоритетного у сфері педагогіки. Цю думку підтверджує Є.Бондаревська, підкреслюючи, що орієнтація освіти на розвиток особистості передбачає особливий тип педагогічної діяльності, при якій в особистісно зорієнтованій педагогічній ситуації розкривається множинність світів та сенсів свідомості [16].

У той же час ряд учених пропонують розглядати в якості однієї з основних функцій освіти XXI століття фактор відтворення і розвитку культури. Отже, успішне функціонування освітньої системи можливе за умови її забезпеченості фахівцями, компетентність яких ґрунтується на інтеграції ряду культур.

Тут доречно пояснити, що багатогранне поняття “культура”, будучи універсальним явищем, пронизує всі сторони людської життєдіяльності. Отже, культура знаходить відображення не лише в матеріальних результатах праці, але і проявляється у нематеріальній, духовній сфері людської діяльності, а також у відносинах, притаманних людині як члену певного суспільства. Саме в цьому сенсі часто використовуються такі поняття, як

“культура мислення”, “культура мови”, “культура праці”, “культура спілкування”, “політична культура”, “культура поведінки” тощо. Культура, як суспільно-історичне явище, надзвичайно складна, багатогранна і важко піддається якомусь однозначному визначенню. Культуру розуміють як спосіб мислити, відчувати, реагувати, який досягається і передається за допомогою символів, основними серед котрих є мова, мистецтво, наука, релігія. Крім того, поняття “культура” включає в себе знання, структуру поведінки спільноти і систему властивих йому цінностей. Тому вважаємо цілком логічним розгляд культури як суттєвої складової змісту професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи, що вимагає включення в культурологічний компонент професійної готовності вчителя спеціальних культурологічних знань.

У сучасних соціокультурних умовах ефективна професійна діяльність вчителя, спрямована на задоволення суспільного запиту, може бути охарактеризована як інтегративна і наповнена культурологічним змістом. Таким чином, можемо говорити про специфіку професійної діяльності вчителя, яка відображається у понятті “професійна готовність”.

У роботах, присвячених питанням професійної діяльності педагогів (В. Кричевський, С. Смирнов, В. Сластьонін та ін.), звертається увага на наявність складових такої діяльності: навчальної, виховної, розвивальної, соціокультурної, психотерапевтичної, комунікативної тощо.

Необхідно відзначити, що в сучасних дослідженнях пропонується використовувати ціннісно зорієнтований підхід до організації професійної педагогічної діяльності. Ціннісно зорієнтований підхід заснований на ціннісно смисловій взаємодії у процесі пізнавальної діяльності, яка і визначає зміст та форми організації спілкування.

Дослідження професійної готовності майбутніх учителів початкової школи є перманентно актуальною проблемою і стає предметом дослідження багатьох сучасних педагогів, психологів, соціологів в силу того, що, по-перше, соціальне замовлення щодо освіти детерміновано ключовою

фігурою вчителя, і, по-друге, існуюча динаміка соціокультурних та освітніх перетворень у суспільстві є своєрідним каталізатором постійного аналітичного осмислення проблеми формування професійної готовності вчителя.

Значний внесок у вирішення проблеми професійної підготовки вчителя внесли дослідження В.Сластьоніна, спрямовані на розробку професіограми вчителя, яка містить докладний опис властивостей і характеристик, що визначають професійно-педагогічну і пізнавальну спрямованість вчителя. У своїх роботах автор зазначав цілісність у підготовці вчителя, “яка представляє собою гармонію знань, умінь, творчої дії, спілкування, поведінки. Особистість відрізняється соціальною стійкістю, продуктивною включеністю в суспільне і професійне життя, психологічним комфортом” [168, с. 140].

Під готовністю до діяльності зазвичай розуміють стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечують ефективне виконання певних дій. У Філософському словнику соціальних термінів “готовність” розглядається як “стан, при якому все зроблено, все готово для чого-небудь” [197].

Поняття “готовність”, яке визначається в педагогічній науці як професійна якість особистості, виявляється у позитивному ставленні вчителя до педагогічної діяльності та в його здатності кваліфіковано використовувати необхідні знання та вміння (В. Сластьонін, Є. Белозерцев, К. Дурай-Новакова, К. Мукашева та ін.), розглядається нами як закономірний процес і результат професійної підготовки майбутнього вчителя.

Як вихідні положення при розробці структури професійної готовності майбутніх вчителів початкової школи ми взяли результати наукових досліджень, представлених у працях Г. Костюка, О. Леонтьєва (теорія діяльності, її структура та зв'язок із свідомістю і процесом формування особистості); П. Гальперіна і Н. Талізної (роль орієнтовної основи дій в успішному оволодінні діяльністю і способах її вироблення); Н. Кузьміної,

В. Сластьоніна, Д. Ніколенка (структура педагогічної діяльності і зміст професійно значущих якостей особистості вчителя); М. Д'яченко та Л. Кандибович, М. Козак (природа готовності як особливого психічного стану); О. Мороза (вплив рівня готовності до педагогічної діяльності на успішність професійної адаптації вчителя); К. М. Дурай-Новакової (механізми готовності до професійної діяльності вчителя), О. Матвієнко (педагогічна взаємодія).

Вимоги суспільства до сучасного вчителя передбачають індивідуально-творчий підхід до його підготовки. Саме такий підхід забезпечує, по-перше, особистісний рівень оволодіння спеціальністю, по-друге, формування творчої особистості безпосередньо у вузі, розвиток її педагогічних поглядів і “технології” професійно-педагогічної діяльності.

Ряд вчених вважає, що вивчення нормативних курсів психолого-педагогічного циклу виконує, переважно, одну функцію – функцію відображення педагогічної реальності у системі психолого-педагогічних понять і категорій. Це необхідна, але явно недостатня функція педагогіки і психології як навчальних дисциплін. Конструктивно-аналітична функція цих дисциплін настільки слабка, що отримані знання і вміння не є достатніми для проектування процесу засвоєння знань студентами.

Професійна підготовка, на жаль, поки що не формує у майбутнього вчителя початкової школи системного бачення педагогічної дійсності, до виконання якої готується студент. Вона розпадається для нього на ряд слабо пов'язаних один з одним функціональних напрямків. Це можна подолати за умови, коли в основу професійної підготовки майбутніх учителів буде покладений системний підхід.

Поняття “формування професійної готовності майбутніх учителів” розуміють по-різному:

– як результат, що характеризує готовність студентів до саморегуляції в залежності від ситуації: фізичної, розумової, моральної тощо., як здатність організувати і регулювати власну педагогічну діяльність;

– як процес, що характеризується поступовим нагромадженням і зміною стану, властивостей, якостей особистості, по мірі засвоєння нею професійного досвіду і перетворення останнього в усвідомлений інструмент дій, свого ставлення і поведінки.

На думку І. Зязюна [51], діяльність педагога характеризується педагогічною доцільністю за спрямованістю, індивідуально-творчим характером, за змістом і оптимальністю, за вибором засобів. У педагогічній діяльності розвивається і реалізується майстерність вчителя, яку структурно визначають такі складові: педагогічна спрямованість, професійні знання, здібності до педагогічної діяльності, педагогічна техніка.

Розроблена Н. Кузьміною [78] структура педагогічної діяльності включає такі компоненти: гносеологічний, конструктивний, організаторський, комунікативний. Т. Полякова вичленує такі компоненти педагогічної діяльності: проектно-цільовий, змістовий, діагностичний, організаційно-методичний, комунікативний, стимулюючо-регулювальний, контрольньо-оцінний і дає їм детальну якісну характеристику.

На думку В. Моляко [110], найважливішим системоутворюючим компонентом психологічної готовності до праці на професійному рівні є стратегічна орієнтація особи, яка реалізується через здатність знаходити способи розв'язання нового завдання або проблеми, коли виникають ускладнюючі моменти в діяльності, бар'єри та труднощі суб'єктивного характеру. В. Моляко [110] виділяє три основні форми проявів психологічної готовності до праці: ситуативну, відносно стійкого стану, стабільну якість в широкому часовому діапазоні. Формування професійної готовності майбутніх вчителів ми розглядаємо як стабільну якість в широкому часовому діапазоні.

Орієнтуючись на результати психологічних досліджень В. Моляко [110], ми відмічаємо кілька положень, важливих для теми нашого дослідження:

- 1) формування професійної готовності майбутніх учителів початкової

школи має спрямовуватись на професійний рівень діяльності як на певний орієнтир-еталон, наближаючи навчальні завдання до реальних педагогічних умов;

2) підготовку майбутніх вчителів до професійної діяльності слід пов'язувати з розвитком творчості, з пошуком оригінальних способів вирішення завдань, з конструктивним підходом до педагогічної діяльності;

3) у процесі формування професійної готовності до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, необхідно враховувати домінуючу професійної спрямованості студентів та вікові потреби дітей молодшого шкільного віку;

4) формування готовності до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, у майбутніх вчителів початкової школи необхідно здійснювати з урахуванням розвитку новітніх технологій, технічних засобів, медіатехнологій з орієнтацією на найближче і віддалене майбутнє в їх розробці та застосуванні.

Проблема підготовки студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, більшістю науковців розглядається в тісному зв'язку з таким явищем в суспільстві, як демократизація усього життя. Універсальним показником професійної готовності вчителя початкової школи має бути його гуманістична спрямованість, толерантне ставлення, несуперечливість загальнолюдським цінностям, емпатійна культура.

Нові умови розвитку сучасної школи роблять необхідним внесення доповнень до номенклатури педагогічних умінь. Так, у зв'язку з тим, що суспільство, в тому числі і школа, готуються жити в правовій державі, вирішуючи одне з пріоритетних завдань – виховання учнів з опорою на загальнолюдські цінності, – важливо, щоб змістом, методами її реалізації оволоділи студенти педагогічних вузів. Цьому може сприяти підготовка майбутніх вчителів до осмислення прав людини, сформульованих в “Декларації прав людини” та “Конвенції про права дитини”.

Проведене ними дослідження показало, що вчителі початкової школи не мають необхідної обізнаності про права людини. Це є серйозною

перешкодою в справі виховання поваги особистості, взаєморозуміння, уміння мирно вирішувати проблеми, що виникають у відносинах між людьми. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що дотепер процес формування професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, багато в чому здійснюється стихійно, немає єдиної системи, не визначено місце формування готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Професійна готовність майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, на нашу думку, характеризується здатністю майбутніх вчителів самостійно ставити мету, вибирати способи її досягнення, розробляти плани і програми, здійснювати самоконтроль.

Цілісний підхід виступає в якості найважливішої умови, що забезпечує формування професійної готовності вчителя початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, а саме: взаємозв'язок і взаємозумовленість мети, завдань, принципів, змісту, форм і методів формування готовності майбутнього вчителя до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, в рамках кожного з компонентів – *мотиваційно-емоційного, науково-теоретичного та практичного*.

Розглянемо структуру професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Мотиваційно-емоційний компонент професійної готовності виражається в системі соціальних і операційних установок на професійно-педагогічну діяльність. Він формується за допомогою визначення майбутнім вчителем активної творчої позиції по відношенню до різних соціально-економічних груп, внутрішнього ставлення до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, сприяє позитивному емоційному ставленню до почуттів вихованців, поліпшує здатність відчувати їхній стан, створює можливість співпереживання; включає перцептивні здібності майбутнього педагога (емоційна чуйність і стійкість, довготривала пам'ять, розвинена

спостережливість, воля, увага, великий обсяг і переключення уваги, тип темпераменту, об'єктивна самооцінка) емоційно сприймати та відгукуватися на переживання молодших школярів, встановлювати рівні розвитку мотивації учнів щодо їхньої успішності у навчанні, конструювати зміст роботи школярів, стимулювати активність учнів, співвідносити конкретні завдання навчання з освітньою метою. Також цей компонент включає аналіз, перевірку, пошук шляхів до самореалізації та самовдосконалення.

Розкриваючи сутність мотиваційно-емоційного компоненту професійної готовності студентів, особливого значення набувають емоційна стабільність та емоційна пам'ять. Емоційну стабільність майбутніх учителів початкової школи визначаємо як здатність педагога володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації, незалежно від сили зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив майбутнього вчителя. Емоційна пам'ять зберігає переживання і почуття, пов'язані з подіями минулого, адже запам'ятовується насамперед те, що викликає емоції.

Мотиваційно-емоційний компонент професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи виражається у сукупності якостей, що відображають певний рівень професійно-етичної свідомості, почуттів та відповідної поведінки студентів, характеризується певною системою соціальних установок на педагогічну діяльність. Серед студентів 3-4 курсів у ході констатувального експерименту нами був виявлений перелік моральних якостей майбутнього вчителя початкової школи (його ідеального образу). і дані, представлені в таблиці 2.3.1.

Таблиця 2.3.1

*Ієрархія моральних якостей вчителя початкової школи
в поданні студентів (ідеальний образ учителя початкової школи)*

№	Моральні якості	%
1	любов до дітей, розуміння	100%

№	Моральні якості	%
2	доброта	98%
3	справедливість	86%
4	порядність	43%
5	стриманість, толерантність	18%
6	чуйність	14%
7	здатність до співпереживання	6%
8	співчуття, емпатійність	

Як видно з таблиці, майбутні вчителі виділяють такі якості, як любов до дітей, доброту, справедливість, терпіння, які є основними показниками, що характеризують ступінь придатності педагога до роботи з дітьми в будь-якій ситуації. Про необхідність отримати спеціальну підготовку до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, ствердно відповіли 98% опитаних, вважають власну готовність для такої роботи на низькому рівні – 73% опитаних студентів.

Мотиваційно-емоційний компонент професійної готовності студентів включає вміння швидко знаходити потрібний для кожної конкретної робочої ситуації матеріал, будувати алгоритм діяльності; бачити у кожному завданні мікрозавдання, що вирішуються завдяки різним галузям знань (педагогічній, психологічній, біологічній, валеологічній, комунікативній, лікувальній); вирішувати завдання декількома засобами та знаходити серед них оптимальний.

Операційні установки складаються в міру практичного формування у студентів умінь і навичок, необхідних для здійснення педагогічної діяльності. Соціальні установки майбутніх учителів базуються на системі уявлень про морально-психологічний образ ідеального вчителя, який має допомагати учням розвивати вміння вирішувати конфлікти без використання сили, адекватно реагувати на всі труднощі соціально-економічного життя у

суспільстві.

Критерієм сформованості мотиваційно-емоційного компоненту професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, є мотиваційно-ціннісний, показники якого наступні:

- визнання важливості та гуманістичної сутності роботи з дітьми, які зазнали сімейного насилля в початковій школі;
- уважність та спостережливість до своїх учнів;
- розвинена емпатія;
- емоційна чуйність та емоційна врівноваженість;
- спрямованість на вирішення конфліктів як в дитячому колективі так і між батьками та дітьми.

Науково-теоретичний компонент готовності до роботи дітьми, які постраждали від сімейного насильства, визначається системою знань у галузях психології та педагогіки, що проявляється у знаннях особливостей психічних станів скривдженої дитини, психічних та фізичних ознак, які є маркерами насилля, поведінкових особливостей батьків-кривдників, вікової психології, психодіагностики, конфліктології, соціальної педагогіки (виховні системи, теорії й технології), етнопедагогіки та етнопсихології. Ці знання допомагають аналізувати поведінку, міміку, жести, інтонації дітей, відчувати їхній стан, настрій, прогнозувати подальшу поведінку.

У ході професійної підготовки студенти мають засвоїти систему знань щодо призначення законодавчої бази, її ролі у суспільстві та житті людини, основні соціальні права та закони, що лежать в основі життєдіяльності особистості; характеристику основних галузей законодавства, соціальні права та соціальні норми, правила ефективної організації діяльності з соціально-правового захисту особистості.

Рівні сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи визначався нами за мотиваційно-ціннісним, когнітивним та діяльнісним критеріями.

Сформованість науково-теоретичного компонента професійної готовності ми пропонуємо визначати за когнітивним критерієм, показниками якого є **знання** студентів про:

- особливості прояву такого ганебного соціального явища як насильство в сім'ї, його різновиди;
- наслідки сімейної жорстокості;
- ознаки, характерні для різних видів насильства, вчиненого над дітьми в родині; у тому числі фізичні ушкодження і поведінкові відхилення;
- особливості поведінки батьків або опікунів, що дозволяє запідозрити жорстокість по відношенню до дитини;
- методи виявлення учнів в класі, яких скривдили батьки;
- фактори, що провокують виникнення жорстокого ставлення до власних дітей;
- наслідки жорстокого поводження, насильства : психологічні, емоційні, інтелектуальні, поведінкові і ін.;
- послідовність своїх дій у разі жорстокості і насильства;
- правила організації спілкування, встановлення контакту, проведення бесіди;
- основи соціально-правового захисту жертв сімейного насилля (закони про захист прав дитини);
- організації, куди можна звернутися для захисту дитини (органи внутрішніх справ, охорони здоров'я, опіки і опікування за місцем фактичного проживання дитини, громадські правозахисні організації; установи надають психологічну допомогу дітям (ППМС-центри), номери "Телефонів Довіри".

Результати констатувального дослідження показали, що у змісті професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи народна педагогіка розглядається вузько, питання етнопедагогіки часто висвітлюються поверхово, абсолютно відсутня інформація з проблем

етнопсихології сім'ї. Не краще справа з предметами, що мають національно-регіональну спрямованість. Вони частково використовуються у змісті освіти національних груп, але не вирішують проблем, пов'язаних з сімейним насильством у мультикультурному світі.

Наше дослідження показало, що 97,4% студентів випускного курсу вважають, що для досягнення високого рівня готовності до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, їм необхідні спеціальні знання; але 67,2% респондентів не мають чітких уявлень про те, які конкретно знання будуть необхідні для плідної діяльності, а 96,5% респондентів не змогли назвати навчальні дисципліни, які містять знання, необхідні для такої роботи в полікультурному соціумі.

Аналіз матеріалів анкетування показав, що студенти-випускники здебільшого не володіють теорією і методикою з досліджуваної нами проблеми, оцінка науково-теоретичного компонента готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, може бути названа нами як "готовність низького рівня".

Практичний компонент готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, визначається через систему конкретних умінь, спрямованих на організацію взаємодії з учнівським колективом, колегами, батьками, адміністрацією школи, володіння методами виявлення дітей, над якими скоєно насилля та методами профілактики сімейного насилля: уміння проектувати зміст та структуру власної діяльності, яка здійснюється в нових соціально значущих умовах; знаходити та створювати нові рішення проблем, що виникли; передбачати та створювати позитивну педагогічну, емоційну та психологічну ситуацію у своїй діяльності; вміти проектувати та запобігати виникненню негативних ситуацій. Одним із показників ефективності професійної готовності майбутнього вчителя до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, є уміння студентів ставити за мету оволодіння методами проведення пошукової науково-дослідницької роботи в царині професійно-

гуманітарної освіти.

Практичний компонент готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, включає також професійно значущі якості особистості: *вольові* (цілеспрямованість, наполегливість, працьовитість, скромність, дотепність тощо), *морально-етичні* (чесність, порядність, справедливість, щирість, доброта, тактовність, надійність, об'єктивність), *комунікативні* (спостережливість, контактність, відкритість – готовність відкрити дітям свій внутрішній світ, щирість, конкретність (відмова від загальних міркувань, уміння говорити про свої конкретні переживання, думки, дії), ініціативність (схильність до діяльної позиції у стосунках із дітьми), висока духовність, емпатійність, що визначають спрямованість майбутнього вчителя початкової школи на професійну діяльність.

Практичний компонент означеної готовності забезпечує прийняття позиції школяра, розвиває здатність до саморегулювання, допомагає захищати особистісну рівноправність у встановленні та підтримці контактів, коригування власних дій на рівні взаємодії, включаючи співчуття, співпереживання, сприяння, виявляться у підтримці, сприянні, заохоченні (стимулюванні позитивних проявів особистості молодших школярів за допомогою високої оцінки їх вчинків, породження почуття їх задоволення і радості від усвідомлення визнання зусиль і старань школярів), покаранні (попередженні майбутнім вчителем небажаних дій учнів, гальмування девіантних проявів за допомогою негативної оцінки їх вчинків, породження почуття провини, сорому і каяття молодших школярів), в активній діяльності педагога з надання емоційної допомоги своїм вихованцям.

Стартовим елементом позитивного ставлення студентів педагогічних вузів до майбутніх вихованців виступає симпатія. Симпатія – стійке емоційне відношення людини до іншої особи, до груп людей або соціальних явищ, яке виявляється в доброзичливості, в бажанні спілкуватися, допомагати. Потрібно врахувати, що симпатія виникає на основі спільних поглядів,

цінностей, інтересів, моральних ідеалів. Ш. Амонашвілі зазначає, що симпатія обов'язково виникає при наданні їй допомоги, підтримки, співчуття. “Істинно людську радість можна пережити тоді, коли бачиш, що подарував радість іншій людині” [4, с. 174].

Важливими механізмами практичного компоненту є співчуття та співпереживання. Співчуття (уміння безкорисливо жаліти, проявляти чуйність, доброзичливість, милосердя) майбутні учителі початкової школи створюють атмосферу відкритості, довіри, душевності й легко наводять емоційно-психологічний контакт із школярами, долають мовні бар'єри, проникають у внутрішній світ майбутніх вихованців.

Виходячи із уявлень про різний характер спрямованості у спілкуванні – на себе чи на іншого, можна припустити, що майбутні вчителі початкової школи можуть орієнтуватися в більшій мірі на власні інтереси і потреби, або на запити своїх вихованців. Тоді, у першому випадку, по відношенню до школярів педагоги будуть відчувати співпереживання, а в другому – співчуття. В основі співпереживання лежить потреба у власному благополуччі, а в основі співчуття – потреба у благополуччі майбутніх вихованців.

Практичний компонент готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, визначається через систему конкретних умінь майбутнього вчителя. Уміння проектувати зміст та структуру власної діяльності, яка здійснюється в нових соціально значущих умовах; знаходити та створювати нові рішення проблем, що виникли; передбачати та створювати позитивну педагогічну, емоційну та психологічну ситуацію у своїй діяльності; вміти проектувати та запобігати виникненню негативних ситуацій. Одним із показників ефективності професійної готовності майбутнього вчителя до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, є уміння студентів ставити за мету – гуманітарну самоосвіту, оволодіння методами проведення пошукової науково-дослідницької роботи в царині професійно-гуманітарної освіти.

Практичний компонент готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства передбачає також самоаналіз майбутніми учителями початкової школи власних вчинків і дій, які реалізовувалися в процесі спілкування, навчання та виховання молодших школярів. На думку І. Кона, рефлексія – це не просте знання або розуміння іншого, а знання того, як інший розуміє свого партнера, своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення один одного, глибоке, послідовне взаємовідображення, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера по взаємодії, при чому у цьому внутрішньому світі у свою чергу відображається внутрішній світ іншого [66]. Рефлексія – це професійна якість майбутнього педагога, що виражається в усвідомленні своїх дій, поведінки, стилю педагогічного спілкування, іміджу, прогнозування наслідків впливу на молодших школярів; усвідомлення змісту запиту учнів та можливих засобів їх розвитку; прогнозування та моделювання поведінки дітей.

Механізм рефлексії ґрунтується на уявленнях студентів, за якими учні виступають центральними постатями навчально-виховного процесу, його головними учасниками. Завдання майбутніх педагогів – полегшувати молодшим школярам процес розвитку, створювати для них умови та всіляко сприяти досягненню повного самовиявлення учнів.

Важливим механізмом практичного компоненту є професійна інтуїція – педагогічне чуття, професійне вміння переносити себе в думки школярів і передбачити їхню реакцію, а також інтуїтивно визначати стан дитини за її тілом, рухами, жестами, мімікою, пантомімікою. Ця здатність включає розуміння студентами змісту вербальних і невербальних висловлювань школярів й передбачення їхньої поведінки, вміння впливати на неї, діяти в умовах дефіциту інформації про дітей, спираючись на свій педагогічний досвід і чуття.

Критерієм сформованості практичного компоненту готовності виступає діяльнісний, показниками якого є *уміння* майбутніх учителів початкової

ШКОЛИ:

– виявити учнів, які зазнали насильства в родині методами спостереження та бесіди;

– встановити емоційний контакт та довірчі стосунки з учнем;

– оглянути ушкодження дитини;

– надати школяру посильну допомогу (влаштувати у безпечне місце; звернутись до соціальних служб або правоохоронних органів, в травмпункт або іншу медичну установу, на консультацію до психолога, соціального педагога;)

– організувати та провести корекційні заняття з дитиною та її батьками з метою вивчення адекватної взаємодії в умовах домашнього виховання;

– створити дружню атмосферу в класному колективі;

– навчити учнів толерантному ставленню одне до одного;

– навчити батьків ненасильницьким методам виховання, прийомам релаксації й способам зняття нервово-психічного напруження;

– використовуючи аналіз результатів анкетування, інтерв'ю, фокусних груп вміти визначати ефективність здійснення профілактичної роботи з означеної проблеми;

– застосовуючи методику переговорів, семінарів, круглих столів, конференцій вміти планувати роботу з дітьми, які постраждали від сімейного насильства;

– координувати дії установ та організацій, спрямовані на попередження соціальних проблем та негативних соціальних явищ.

Формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства вимагає гармонізації усіх визначених компонентів, що сприятиме рівновазі між задоволенням власних потреб педагога у співчутті, співпереживанні, розумінні та потреб молодшого школяра. Надмірне домінування будь-якого компонента створюватиме дисбаланс у структурі педагогічної взаємодії між вчителем та учнями.

Висновки до другого розділу

Учитель початкової школи третього тисячоліття бачиться сьогодні як фахівець нового типу, спеціаліст інноваційної школи, якому притаманні риси співпереживання, душевної доброти, уміння прийти на допомогу у кризовій ситуації.

Реальний стан готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, виявився вкрай низьким. Ми прийшли до висновку, що теорію та практику професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи варто удосконалити шляхом упровадження організаційно-педагогічної моделі професійно-гуманітарної підготовки студентів педагогічних університетів, яка має включати наступні позиції: розробку науково-педагогічної системи, створення комплексу знань та умінь, виявлення реального стану знань студентів-першокурсників, управління процесом підготовки до наступних навчальних занять, перевірка динаміки знань та умінь; результатом викладацької діяльності має бути уміння студентів побудувати соціально-педагогічну ситуацію з використанням набутих знань

Досягнути ефективності професійної підготовки студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, можливо лише за умови успішного вирішення даного завдання як на рівні макропроекування, так і на рівні мікропроекування навчальної діяльності.

Необхідною умовою успішної професійної підготовки студентів є вибір технологій навчання, методів проведення психолого-педагогічного моніторингу з метою вивчення психологічних особливостей студентів, параметрів сформованості їхньої емпатійної культури.

Для забезпечення більш ефективного використання методик викладання, викладачеві потрібно звернути особливу увагу на: врахування індивідуальних можливостей студентів і забезпечення простору для прояву їх самостійності в навчанні; формування взаємовідносин „викладач-студент” на

рівні співтворчості; об'єктивність, своєчасність та вмотивованість контролю результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів; відкритість та обґрунтованість системи оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Ефективність процесу формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, можлива за створення та дотримання наступних педагогічних умов: забезпечення гуманістичної спрямованості професійно-гуманітарної підготовки студентів, демократизація освітньо-виховного середовища ВНЗ, стимулювання самостійно-вольових зусиль студентів; залучення потенціалу педагогічної практики і самостійної роботи студентів як носія практичного досвіду, ставлень, цінностей.

РОЗДІЛ III.
ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА
З ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ,
ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

3.1. *Діагностика сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства*

Дослідно-експериментальна підготовка вчителя початкової школи для роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, проводилася протягом 2011–2014 років та представляла собою цілісний процес формування професійної готовності студентів і складалася з декількох етапів. Розглянемо результати дослідно-експериментальної роботи.

Перший етап дослідно-експериментальної роботи (пошуково-теоретичний) був спрямований на вивчення та аналіз ефективності здійснення професійної підготовки у вузі. Він дозволив визначити структуру, зміст і критерії означеної готовності, намітити систему підготовки майбутніх учителів до професійно-гуманітарної діяльності вчителя початкових класів, уточнити доступність і практичну значущість навчальних матеріалів.

На другому, (констатувальному) етапі проводилася діагностика реального стану професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства. На цьому етапі виявлялися рівні оволодіння студентами необхідними знаннями, вміннями та навичками, рівні сформованості професійно значущих та особистісних якостей студентів для реалізації професійно-гуманітарної діяльності майбутніх учителів початкової

школи.

Рівні сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи визначалися нами за мотиваційно-ціннісним, когнітивним та діяльнісним критеріями.

Дані про стан сформованості готовності студентів до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, за когнітивним критерієм було отримано на основі аналізу їх навчальної діяльності, аналізу результатів практичної діяльності, використання результатів анкетування, результатів аналізу власної думки студентів про себе, думки однокурсників, думки експертів-викладачів вузу, вчителів шкіл, в яких студенти проходили практику.

Так, рівень сформованості мотиваційно-емоційного компоненту ми визначали за допомогою аналізу відповідей студентів в процесі виконання вправи *“Міфи та факти щодо насильства по відношенню до дитини”*.

Необхідні матеріали: три таблички (аркуші А4) з написами: “Так”, “Ні”, “Складно відповісти”, заздалегідь розміщено на стінах аудиторії; роздатковий матеріал з переліком стереотипних висловлювань стосовно насильства щодо дитини; роздатковий матеріал з даними стосовно насильства щодо дітей.

Хід вправи. Студентам пропонується пояснити, що таке насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дитиною, висловити свою думку щодо розповсюджених в суспільстві *стереотипів, думок знайомих, чуток та упереджень*.

На стінах кімнати було розміщено три таблички з написами *“Так”, “Ні”, “Складно відповісти”*. Студентам зачитувались поширені твердження, які стосуються виховання дітей та їхніх стосунків з дорослими. Після кожного твердження студенти мали вирішити, чи згодні вони з ним, визначитись щодо відповіді та стати біля відповідної таблички у певній частині аудиторії. Після озвучення запитання та розташування майбутніх учителів у частинах кімнати згідно з їхніми відповідями, сформувались міні-групи, представникам яких необхідно було протягом 1 хвилини обговорити,

чому вони обрали саме такий варіант відповіді і пояснити іншим свій погляд. Таким чином, ми аналізували мотивацію студентів та їх обізнаність стосовно проблеми насильства в родині.

Наприкінці вправи відбувалось загальне обговорення проблеми жорстокого поводження з дітьми. Протягом вправи ми утримувались від коментарів і давали більше можливості висловитись учасникам експерименту. Матеріалом для обговорення ми обрали наступні твердження:

- якщо дитина неслухняна, то без ременя не обійтись;
- з сучасними дітьми неможливо ні про що домовитися. Вони ж нічого не розуміють, якщо не виявляти суворості;
- батьки мають бути твердими, щоб дитина не розпестилася;
- якщо слухати, чого хоче дитина, то вона взагалі не буде нічого робити;
- дитина легко може збрехати, що батьки примушували її працювати, аби примусити краще навчатись у школі;
- дитина має знати своє місце – ми жили без примх, то нехай звикає до реального життя;
- дитина має завжди виявляти повагу до своїх батьків, які її народили та виховують;
- дитині не слід відмовляти ні в чому. Хай хоч вона нормально житиме;
- хвалити дитину слід лише тоді, коли вона зробила щось дійсно гарне;
- дитина має завжди слухатися дорослих та робити те, що їй скажуть;
- батько і мати мають бути єдиної думки щодо виховання дитини та послідовні у своїх вимогах;
- погані оцінки у школі – непутяща дитина;
- якщо дитина кричить на своїх батьків, то вони мають право дати їй ляпаса або виштовхати її на вулицю, щоб вона охолонула;
- дитині не слід міркувати над словами дорослих – вони краще знають;
- у звичайній школі вчать діти батьків, які не заподіють своїй дитині шкоди;

- від сексуального насильства та експлуатації страждають лише дівчата;
- над дітьми знущаються лише у бідних та неблагополучних сім'ях, де є алко- або наркозалежні, або ж злочинці;
- добре, якщо дитина чогось боїться. Гра на її страхах є прекрасним інструментом виховання;
- діти мають доглядати за молодшими братами чи сестрами, коли батьки на роботі;
- школа існує для того, щоб виховувати дитину. Дитина там перебуває увесь день, тож нехай вчителі нею займаються;
- якщо дитина починає займатися проституцією, то це її власний вибір, і батьки до цього не причетні;
- людина з вищою освітою не може заподіяти шкоду своїй дитині;
- вчитель має більше довіряти словам батьків, ніж дітей;
- агресію з дитини слід вибивати;
- якщо дитина повернулася надто пізно, то нехай ночує там, звідки прийшла;
- якщо батьки покарають дитину за погані шкільні успіхи, це піде їй лише на користь.

Запитаннями для обговорення були наступні. Чим небезпечні наведені твердження щодо насильства над дитиною? Чи є вони взагалі небезпечними? Яке з тверджень мало на вас найбільший вплив (запам'яталось)? Чому? Які сфери життя описують запропоновані твердження? Чи стосуються вони лише неблагополучних родин? Звідки у суспільстві виникають такі уявлення щодо виховання дітей? Наскільки вони поширені? Чи поширені подібні до наведених стереотипи виховання дитини у колі педагогічних працівників? Чи є це проблемою? Чому?

Найбільш ефективними методами виявлення рівня сформованості наукового-теоретичного компоненту готовності майбутніх учителів до роботи з учнями, що зазнали насилля в родині, були тренінгові. Зокрема,

вправа **“Насильство в сім’ї над дитиною: витоки проблеми”** та вправа **“Життєва історія”**.

Хід вправи. Ми пропонували студентам обговорити під час дискусії декілька запитань, які дозволять з’ясувати рівень їх знань проблеми сімейного насилля. **Запитання для обговорення:**

- Нерідко вчителі дивуються: “У таких прекрасних батьків – така жахлива дитина!”, чи може таке бути і якщо так, то чому?
- Чи завжди діти, що зазнають жорстокого поводження з боку батьків чи інших родичів, виховуються у так званих “неблагополучних” сім’ях?
- Чи відомі вам родини, в яких батьки свідомо виховували дитину як майбутнього агресора, правопорушника, працівника секс-індустрії, примушували жебракувати?
- А чи відомі вам такі сім’ї, де дитину виховують як жертву?
- Від чого тоді залежить те, що дитина стає “некерованою”? Які чинники цьому сприяють?
- Чим важливою для нас була дискусія? Які висновки ми можемо зробити з усього висловленого та почутого?

Вправа “Життєва історія”.

Необхідні матеріали: бланк вправи “Моя історія” (куди входили твердження: Мене звуть.....; У школі мене називають:..... Як правило, я поводжуся в школі таким чином:..... Через це однокласники вважають мене...та поводяться зі мною... Я відчуваюся...); аркуші для фліпчарту (4 листи) з написами: “Моя поведінка”, “Ставлення однолітків”, “Ставлення вчителів”, “Мої почуття”; маркери.

Хід вправи. Вправа складалась з двох частин: індивідуальної та групової. *Індивідуальна частина.* Всі студенти отримують бланки вправи “Життєва історія”, які мають заповнити відповідно до інструкції, яку ми їм давали: *“Будь ласка, закрийте на хвилинку очі або просто закрийте обличчя*

долонями. Згадайте когось з ваших учнів чи учениць або колишніх шкільних друзів, або просто знайомих дітей, когось з тих, хто – ви це точно знаєте – потерпає від жорстокості власних батьків або інших родичів. Можливо, вони б'ють цю дитину, можливо примушують жебракувати, можливо постійно ображають її або сміються з неї, можливо роблять ще щось жорстоке. Згадали? А тепер уявіть себе на місці цієї дитини. Уявіть, що ця дитина – це Ви. Що вона відчуває? Що думає?

А тепер відкрийте очі. Перед вами листки з щоденника, який ви вирішили вести, щоб записати туди все, що з вами відбувається. Це перша сторінка, і ви починаєте її заповнювати. Пам'ятайте, що ви зараз – це дитина, яка навчається в вашій школі, або колись сиділа з вами за однією партою. Заповніть цей листок від першого імені, так, нібито та дитина – це ви. Заповніть всі рядки, не пропускайте питань. Не хвилюйтесь – цю історію без вашого бажання ніхто не прочитає”.

Групова частина. Після того, як студенти напишуть “власні” життєві історії, ведучий просить добровольців прочитати “свої” біографії вголос (декілька історій).

Коли історії були прочитані, ми пропонували обговорити їх за такою схемою:

- найпоширеніші форми поведінки в школі та основні проблемні сфери (названі студентами варіанти ми виписували на аркуші для фліпчарту “Моя поведінка”);
- ставлення однолітків (названі студентами варіанти ми виписували на аркуші для фліпчарту “Ставлення однолітків”);
- ставлення вчителів (названі студентами варіанти ми виписували на аркуші для фліпчарту “Ставлення вчителів”);
- почуття дитини (названі студентами варіанти ми виписували на аркуші для фліпчарту “Мої почуття”).

Запитання для обговорення:

- Які відчуття супроводжували вас під час виконання вправи? Які

виникали труднощі? Чому?

- Для чого була ця вправа? Що вона дає вчителю?

Визначення наявності знань у студентів нормативно-правової бази щодо попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні, ми констатували за допомогою *інформаційного повідомлення* “*Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні*”.

Необхідні матеріали: проектор, інформаційні матеріали “*Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні*”.

Хід вправи. Ми презентували інформацію “*Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні*”. Далі, обговорювали зі студентами такі питання: Чи всі згадані статті вам відомі? Чи використовуєте ви у своїй діяльності згадані нормативно-правові акти? Якщо так, то у яких ситуаціях?

Практичний компонент готовності майбутніх учителів до роботи з учнями, які зазнали сімейного насильства, ми досліджували також за допомогою комплексу методів, зокрема, *тренінгової вправи “Виховання чи жорстоке поводження” та інтерактивної лекції “Виявлення насильства щодо дитини”*. **Необхідні матеріали:** роздаткові матеріали з описом ситуацій взаємодії батьків та дитини.

Хід вправи. Студенти об'єднались у 3 малі групи. Кожна група отримала для розгляду по дві ситуації, які мали оцінити з погляду наявності або відсутності жорстокого поводження з дитиною (15 хвилин). Після ознайомлення з ситуаціями, представники груп презентували висновки обговорення.

Приклади ситуацій

Громадянин К. постійно пропонує своєму 16-річному сину алкогольні напої, а якщо той відмовляється, ображає його, а іноді намагається вдарити...

15-річна М. у липні пішла на дискотеку до сусіднього села. Вона

домовилася з батьками, що повернеться до дванадцятої ночі, але з'явилася дома лише о п'ятій ранку в стані алкогольного сп'яніння. Батько відмовився випустити її в дім, і М. довелося спати надворі протягом трьох ночей підряд...

52-річний Д. забороняє власному шестирічному онуку, з яким проживає в одній квартирі, виходити на вулицю та вільно спілкуватися з друзями, постійно принижує його, словесно ображає, шантажує його станом свого здоров'я...

Піклувальники (обидва безробітні) 16-річної В., яка отримує пенсію за інвалідністю та стипендію в ПТУ, вилучають у неї всі отримані нею гроші, які витрачають на власні потреби та утримання двох рідних доньок. В. одягають сусіди; вони ж час від часу дають дівчині їжу. Піклувальники пояснюють своє поводження з дівчиною тим, що вона має бути вдячна їм за те, що вони взагалі опікуються нею після смерті її матері...

10-річний Р. живе в селі в сім'ї безробітних. Тому він постійно вимушений працювати на городі, займатися господарською роботою майже весь вільний від навчання час. Навчається він досить погано, тому що батьки не можуть допомогти йому з виконанням домашніх завдань. Крім того, хлопчик недоїдає, його харчування досить одноманітне, а основна їжа – це обід в шкільній їдальні. Батьки не купують йому одяг та взуття: він носить старі речі, які дають сусіди, а в теплу пору року майже весь час ходить босоніж...

С., художниця, мати 14-річної дівчини вимагає, щоб та постійно слідкувала за молодшими дітьми: 10-ти, 8-ми та 5-ти років, виконувала всю хатню роботу, готувала їжу. С., яка вийшла заміж в 16 років, вважає, що ходити до школи не обов'язково та часто вимагає, щоб дівчина залишалася вдома. С. мотивує це тим, що дівчина має готуватись до сімейного життя. Найчастіше це відбувається, коли С. очікує на гостей чоловічої статі...

Запитання для обговорення.

Чи легко було виконувати вправу? За якими ознаками студенти визначали чи було жорстоке ставлення до дитини, чи ні? Чим відрізнялися

насильницькі діяння від “звичайного” виховання? Де можна провести межу?

Інтерактивна лекція: “Виявлення насильства щодо дитини”

Необхідні матеріали: проектор; роздаткові матеріали відповідно до кількості учасників .

Хід справи. Ми ознайомили студентів з інформацією щодо прихованих форм фізичного та економічного насильства за наочними й поведінковими ознаками та відповіли на запитання.

Запитання для обговорення. Чи мали Ви або ваші колеги-педагоги (на педагогічній практиці) досвід виявлення випадків насильства та притягнення батьків до відповідальності? На що найчастіше, перш за все, звертає увагу педагог?

Діагностичне дослідження студентів експериментальної та контрольної групи на визначення рівня сформованості професійної готовності, показало наступне.

На основі вказаних критеріїв нами виокремлені такі рівні професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства: готовність високого рівня, готовність достатнього рівня, готовність середнього рівня, низький рівень готовності.

Готовність високого рівня характеризується: високим ступенем спрямованості особистості на цінності педагогічної діяльності, позитивним ставленням до роботи з дітьми. Спостерігається високий рівень гуманітарної культури студентів, культури педагогічного спілкування. Виявляється високий ступінь прагнення особистості оволодіти базовими знаннями. У ході виконання практичних дій відчувається постійне прагнення особистості до гуманізації та гуманітаризації навчального процесу, насиченню контексту дисциплін, що викладаються культурологічним змістом. Студенти, які досягли цього рівня відрізняються ініціативністю, самостійно приймають правильне рішення в будь-яких ситуаціях. Особистість характеризується творчим ставленням до своїх обов’язків, створює атмосферу толерантності, прийняття, поваги до учнів, характеризується позитивним ставленням до

вивчення соціально-правової інформації, здатністю майбутнього вчителя початкової школи отримувати насолоду від вирішення складного завдання, яке б викликала позитивне емоційне ставлення.

Готовність достатнього рівня передбачає: наявність у особистості позитивного ставлення до професії, стійкого інтересу, що відображає потреби особистості у заняттях педагогічною діяльністю, усвідомленням цінності педагогічної діяльності. Виявляється прагнення особистості до високого рівня ініціативи, самостійності, творчого підходу, достатньо висока самооцінка власної діяльності. Ступінь сформованості професійних умінь дозволяє особистості здійснювати педагогічну діяльність на досить високому рівні. Спостерігається прагнення особистості до регулярної педагогічної самоосвіти.

Середній рівень готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, характеризується: наявністю інтересу до педагогічної діяльності, значним рівнем теоретичної готовності та ступенем сформованості професійних умінь. Однак, відчувається брак знань з соціально-правового аспекту. Цінності професійно-педагогічної діяльності усвідомлюються студентами в цілому вузько. Бажання і готовність до підвищення свого загальнокультурного та загальноосвітнього кругозору виражені посередньо. Помітний рівень практичної готовності, але не завжди студент проявляє задоволеність від педагогічної діяльності. У роботі з дітьми можна спостерігати самостійність, певну ініціативу, елементи творчого підходу. Самооцінка не завжди є адекватною у виконаній роботі, нейтральне ставлення до праці колег, виконаної на низькому якісному інформаційному рівні.

Низький рівень готовності характеризується: слабкою спрямованістю особистості на цінності педагогічної діяльності, відсутністю позитивного ставлення до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства. Відсутнє бажання до педагогічної самоосвіти. Деякі компоненти готовності не проявляються взагалі. Загальногуманітарна культура проявляється слабо.

Відсутній професійно-педагогічний інтерес. Ступінь сформованості професійно-гуманітарних умінь залишає бажати кращого. У педагогічній діяльності немає ініціативи і самостійності, прагнення до творчої діяльності, пасивна позиція студента до вивчення змісту і методів роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, здатність отримувати задоволення лише від короткочасної роботи репродуктивного характеру.

Таблиця 3.1.1

*Показники рівнів сформованості мотиваційно-емоційного компоненту
готовності майбутніх учителів до роботи з дітьми,
які зазнали сімейного насильства, %*

Показники мотиваційно-ціннісного критерію	Рівні сформованості			
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
визнання важливості та гуманістичної сутності роботи з дітьми, які зазнали сімейного насилля в початковій школі	74,3	11,6	9,3	4,8
уважність та спостережливість до своїх учнів	56,1	19,2	13,4	11,3
розвинена емпатія	63,4	14,8	12,6	9,2
емоційна чуйність та емоційна врівноваженість	48,8	22,5	16,3	12,4
спрямованість на вирішення конфліктів як в дитячому колективі так і між батьками та дітьми	62,3	14,6	12,4	10,7

Таблиця 3.1.2

*Показники рівнів сформованості науково-теоретичного компоненту
готовності майбутніх учителів до роботи з дітьми,
які зазнали сімейного насильства, %*

Показники когнітивного критерію – знання:	Рівні сформованості			
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
• особливостей прояву такого ганебного соціального явища як насильство в сім'ї, його різновиди	62,7	16,8	11,2	9,3
• наслідків сімейної жорстокості	64,8	14,3	12,2	8,7
• ознак, характерні для різних видів насильства, вчиненого над дітьми в родині	70,3	13,8	9,7	6,2
• особливостей поведінки батьків або опікунів, що дозволяє запідозрити жорстокість по відношенню до дитини	68,3	12,8	11,3	7,6
• методів виявлення учнів в класі, яких скривдили батьки	72,7	11,7	9,4	6,2
• факторів, що провокують виникнення жорстокого ставлення до власних дітей	66,8	13,2	11,6	8,4

Показники когнітивного критерію – знання:	Рівні сформованості			
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
• наслідків жорстокого поведження, насильства : психологічні, емоційні, інтелектуальні, поведінкові і ін.	53,9	17,2	15,3	13,6
• послідовності своїх дій у разі жорстокості і насильства	77,1	8,3	8,4	6,2
• правил організації спілкування, встановлення контакту, проведення бесіди	53,8	17,4	15,2	13,6
• основ соціально-правового захисту жертв сімейного насилля	59,6	16,2	14,8	9,4
• організацій, куди можна звернутися для захисту дитини	70,8	11,7	9,2	8,3

Таблиця 3.1.3

*Показники рівнів сформованості практичного компоненту
готовності майбутніх учителів до роботи з дітьми,
які зазнали сімейного насильства, %*

Показники діяльнісного критерію – уміння:	Рівні сформованості			
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
виявити учнів, які зазнали насильства в родині методами спостереження та бесіди	56,5	16,2	14,7	12,6
встановити емоційний контакт та довірчі стосунки з учнем	32,1	26,3	22,4	19,2
оглянути ушкодження дитини	35,2	24,6	21,4	18,8
надати школяру посильну допомогу (влаштувати у безпечне місце; звернутись до соціальних служб або правоохоронних органів, в травмпункт або іншу медичну установу, на консультацію до психолога, соціального педагога	37,4	23,8	20,2	18,6

Показники діяльнісного критерію – уміння:	Рівні сформованості			
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
організувати та провести корекційні заняття з дитиною та її батьками з метою вивчення адекватної взаємодії в умовах домашнього виховання	77,6	9,4	7,2	5,8
створити дружню атмосферу в класному колективі	23,8	28,4	24,6	23,2
навчити учнів толерантному ставленню одне до одного	41,8	21,2	19,7	17,3
навчити батьків ненасильницьким методам виховання, прийомам релаксації й способам зняття нервово-психічного напруження	63,8	13,2	11,8	11,2
використовуючи аналіз результатів анкетування, інтерв'ю, фокусних груп вміти визначати ефективність здійснення профілактичної роботи з означеної проблеми	76,1	9,4	8,2	6,3

Показники діяльнісного критерію – уміння:	Рівні сформованості			
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>	<i>Високий</i>
застосовуючи методику переговорів, семінарів, круглих столів, конференцій вміти планувати роботу з дітьми, які постраждали від сімейного насильства	68,7	14,3	9,6	7,4
координувати дії установ та організацій, спрямовані на попередження соціальних проблем та негативних соціальних явищ	82,5	6,9	6,2	4,4

Анкетування показало, що студенти, на жаль, слабо орієнтуються у соціально-правових питаннях. Позитивну відповідь надало приблизно 5,82 відсотка респондентів (табл. 3.1.4). Загалом, відповіді на поставлене запитання: “Чи захищені законами Ваші права?” – розподілилися таким чином (див. табл. 3.1.4)

Таблиця 3.1.4

Показники володіння інформацією майбутніми вчителями початкової школи щодо захисту власних прав і свобод

Запитання анкети	Загальна оцінка, %	Місто, %	Село, %
Мої права повністю захищені	5,82	6,11	6,33

Запитання анкети	Загальна оцінка, %	Місто, %	Село, %
Мої права захищені неповністю	18,36	18,13	18,41
Мої права захищені лише на “папері”	38,40	38,30	35,71
Важко відповісти	42,00	38,33	34,86

Результати опитування показали, що учасники опитування взагалі не впевнені, чи захищені їхні права, слабо орієнтуються, куди їм звертатися у разі необхідності(див. табл. 3.1.4).

Опитування молоді щодо рівнів поінформованості про послуги соціальних служб для молоді та дітей дало підстави виявити деякі важливі факти. На питання “Чи знаєте Ви про соціально-правову діяльність вчителя початкової школи” і “Де можна отримати консультацію з соціально-правових питань?” відповіді респондентів розподілилися наступним чином (табл. 3.1.5).

Таблиця 3.1.5

Показники поінформованості майбутніх учителів початкової школи про соціально-правовий захист населення (у відсотках)

Поінформованість про послуги соціальних служб	Особисто знаю	Знаю, що таке соціально-правовий захист	Не знаю
Телефон довіри	9,1	9,2	9,0
Біржі праці та працевлаштування	17,7	62,6	9,9
Притулки	3,8	69,4	12,7
Юридичні консультації	12,2	57,6	17,1
Наркологічні служби	4,6	63,8	16,9
Служба допомоги молодій родині	3,8	34,8	45,6

Поінформованість про послуги соціальних служб	Особисто знаю	Знаю, що таке соціально-правовий захист	Не знаю
Служба роботи з інвалідами	5,6	48,9	30,4
Служба роботи з тимчасово переміщеними особами	7,5	63,8	15,9
Психолого-педагогічні консультації	5,6	43,4	33,8
Центри інформації для молоді	7,0	34,6	45,7

Ситуація, що склалася на сьогодні у нашій державі, виявила тисячі людей, залучених у ролі помічників і волонтерів до широкомасштабної роботи з соціально-правового захисту населення. Вони потребують поповнення інформації та нових знань з приводу конкретних питань, до вирішення яких вони включаються за власним бажанням.

Проведене нами опитування серед студентів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова – майбутніх учителів початкової школи спеціальності “початкова освіта” (зі спеціалізацією “вчитель початкової школи і практичний психолог” показало, що рівень знань студентів про міжнародно-правове законодавство надзвичайно низький.

Зокрема, на питання “Чи знайомі Ви з Декларацією ООН про права дитини?” 99,8 відсотків не змогли дати позитивної відповіді, а на питання “Що Ви знаєте про Сімейний Кодекс?” респонденти зазначили, що це новий документ, і вони ще не розібралися в ньому (Варіанти відповіді – “Перед реєстрацією шлюбу потрібно пройти медичний огляд”). Тобто, аналізуючи рівень знань про основні законодавчі акти, можна стверджувати, що рівень таких знань у студентів низький (табл. 3.1.6).

Таблиця 3.1.6

Рівень ознайомлення студентів ЕГ і КГ із правовими знаннями

Опитано 254 респондента	Загальна оцінка, %	ЕГ, %	КГ, %
Загалом цікавлюсь	11,8	14,3	9,3
Цікавився у курсі “Правознавство”	17,2	26,1	8,3
Частково цікавився Кодексами	16,63	21,76	11,5
Законодавством не цікавлюсь	48,05	47,1	49,0
Зовсім не знаю і не цікавлюся законами щодо прав дітей	89,8	82,5	97,1

Проведене нами анкетування серед студентів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (48 осіб), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (65 осіб) показало, що на питання “Чи цікаво Вам знати законодавство України?” 76 відсотків респондентів відповіли ствердно. На наступне питання “Які основні права людини Ви знаєте?” майже всі відповіли однаково: право на життя, на освіту, на відпочинок. Інших варіантів не було (табл. 3.1.7).

Таблиця 3.1.7

Показники зацікавленості знаннями з правознавства у студентів ЕГ і КГ-

Опитано 136 респондентів	Загальна оцінка, %	ЕГ, %	КГ, %
Загалом цікавлюсь	10,8	13,1	8,5
Цікавився у курсі “Правознавства”	20,55	31,6	9,5
Частково цікавився Кодексами	14,6	18,7	10,5
Законодавством не цікавлюсь	41,4	39,8	43,0
Зовсім не знаю і не чув про права дитини	90,55	88,6	92,5

Отже, ми можемо зробити висновок, що в основному студенти не володіють основними знаннями із права і тим більше – не знають, які соціальні права існують для дітей, адже правова підготовка вимагає керівниця досвідчених викладачів, які забезпечують студентів правовою інформацією, формують уміння реалізовувати правові норми.

Не повинно обходити навчальні заклади і питання правового самовиховання, яке є ефективною формою виховної роботи з підвищення рівня правової свідомості та правової культури. Така робота має здійснюватися або факультативно, або бути включена до змісту окремих дисциплін.

Таким чином, можна вважати, що студенти педагогічного університету не знайомляться у належній мірі із законодавством України, з яким вони будуть стикатися у своїй майбутній професійній діяльності. Але найбільш цікавим виявився аналіз розподілу відповідей на питання “Що б Ви запропонували для вдосконалення соціально-правового аспекту професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи?” Відповіді представлено у таблиці 3.1.8.

Таблиця 3.1.8

Пропозиції студентів щодо оптимізації соціально-правового компонента професійно-гуманітарної підготовки

Групи	Варіанти відповідей				
	Вивчення зарубіжного досвіду та впровадження в освітні програми ВНЗ	Більш активне використання інноваційних методик навчання (тренінгів, круглих столів)	Збільшення обсягу практичної підготовки, проведення цільової практики з перших курсів навчання	Запровадження єдиних стандартів підготовки	Інші
Студенти ЕГ,%	17	41	19	18	5
Студенти КГ,%	15	37	24	21	3

На думку респондентів НПУ імені М. П. Драгоманова, серед визначених варіантів найбільшого удосконалення потребує процес формування практичних навичок та проведення практики – 36,4%, а також використання новітніх інноваційних методик навчання (тренінгів, круглих столів, практичних семінарів) – 22,8%, використання зарубіжного досвіду соціальної діяльності – 16,9%, про необхідність запровадження єдиних стандартів підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від насильницьких дій, заявили лише 3,6% респондентів.

Дані констатувального дослідження показали, що студенти мають достатньо скромні уявлення про педагогічні можливості застосування соціально-правових знань. Сформованість науково-теоретичного компоненту готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, в умовах сучасного суспільства засвідчує не лише уміння ефективно використовувати соціально-правові знання, але й здатність усвідомлювати суспільну та особисту значущість власної професійної діяльності

Мотиваційно-ціннісний критерій розкривав мотиви діяльності студентів, які ми розглядаємо як показники особистісних якостей і як показники моральності майбутнього вчителя. Чим більше ступінь особистих потреб майбутнього вчителя відповідає потребам розвитку дітей, тим цінніше мотиви, якими він керується в процесі роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства. Не слід нехтувати фактами того, що у студентів можливий прояв “вузькоособистих мотивів”, наприклад, гіпертрофованих мотивів, які свідчать про сприйняття власної активної діяльності лише як засобу самоствердження (“отримати високу оцінку за педпрактики”, “піднятися у рейтингу над однокурсниками” тощо). При цьому студент не співпереживає дитині, яка постраждала від сімейного насильства, отже, не може створити необхідної емоційної атмосфери при взаємодії з дітьми.

Виявлення справжніх мотивів діяльності майбутнього вчителя – процес складний, але необхідний, так як мотив – це джерело дії, яке його породжує. Саме “внутрішні” мотиви спонукають і спрямовують діяльність. Тому можна стверджувати, що керівництво процесом формування особистості майбутніх учителів початкової школи значною мірою є управління мотивацією діяльності студентів.

Таким чином, як з’ясувалося, основними недоліками системи професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, є:

- недостатній рівень знань реального стану соціальної діяльності в Україні загалом та недостатнє формування практичних навичок соціально-правової роботи;

- перевантаженість курсів загальноосвітніми дисциплінами та відсутність профільної спеціалізації;

- використання традиційних методів навчання, та недостатній рівень залучення індивідуальних, особистісно спрямованих технологій формування професійних навичок майбутніх учителів початкової школи.

Діяльнісний критерій допомагає визначити рівні сформованості професійної готовності майбутнього вчителя до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства є, враховуючи фактичну участь у процесі роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, ініціативність, ступінь самостійності й творчості в роботі, систематичність такої роботи.

Ще одним показником діяльнісного критерію ми вважаємо задоволеність результатами здійсненої педагогічної діяльності. Задоволеність може мати в основі, як раціональні міркування, так і емоційні переживання. Воля цементує єдність емоційного та раціонального, проявляючись у послідовності вивчення предметів психолого-педагогічного циклу, систематичності її використання в роботі з дітьми, наполегливості, завзятості у досягненні результатів навіть через подолання неприємних ситуацій.

Якщо професійна готовність до роботи з дітьми, які зазнали сімейного

насильства, є для майбутнього вчителя внутрішньо необхідною, свідомою і вільною, вона проявляється у ініціативній діяльності. Але якщо така робота ведеться студентами у стані внутрішньої пасивності, нав'язана студентові ззовні, є внутрішньо не обов'язковою для особистості, відбувається проти її бажання, лише в силу обов'язку, задля отримання заліку, то мало ймовірно, що студент буде реалізовувати накопичений досвід у процесі власної педагогічної діяльності.

Ще одним показником ефективності сформованості професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи є вміння студента опанувати методами проведення пошукової науково-дослідницької роботи щодо змісту, форм організації освітнього процесу.

Таблиця 3.1.9

Кількісні показники сформованості мотиваційно-емоційного компонента готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства									
	Низький		Середній		Достатній		Високий		Всього
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	
КГ	70	54,69%	38	29,69%	16	12,50%	4	3,13%	128
ЕГ	68	53,97%	39	30,95%	13	10,32%	6	4,76%	126

Таблиця 3.1.10

Кількісні показники сформованості науково-теоретичного компонента готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства									
	Низький		Середній		Достатній		Високий		Всього
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	
КГ	70	54,69%	42	32,81%	11	8,59%	5	3,91%	128
ЕГ	69	54,76%	41	32,54%	12	9,52%	4	3,17%	126

Паралельно із формуванням знань науково-теоретичного компоненту готовності студентів ЕГ до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, вважаємо необхідним:

1) вивчення законодавчих засад здійснення соціально-правової діяльності у педагогічному процесі;

2) виявлення умов ефективного використання соціально-правових знань у якості дидактичного засобу при виконанні вчителем початкової школи майбутніх професійних обов'язків (завдяки застосуванню набутої раніше професійної інформації із гуманітарних та природничо-наукових дисциплін), а також засобів виховання, розвитку особистості, діагностичних педагогічних засобів та інструменту пізнання;

3) застосування соціально-правових технологій у своїй майбутній професійній діяльності, у тому числі для організації соціально-правового консультування;

4) виявлення науково-теоретичних основ застосування технічних засобів навчання у навчально-виховному процесі педагогічного університету та їхнє цільове впровадження для професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Таблиця 3.1.11

Кількісні показники сформованості практичного компонента готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства

	Низький		Середній		Достатній		Високий		Всього
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	
КГ	89	69,53%	20	15,63%	12	9,38%	7	5,47%	128
ЕГ	88	69,84%	19	15,08%	13	10,32%	6	4,76%	126

Проведений нами констатувальний експеримент показав, що студенти накопичили певні знання, вміння та навички, що дозволяють їм включитися в процес роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства. Разом з тим, ми встановили, що на наявному рівні готовності до такої роботи, зафіксованому

нами разом зі студентами, вони будуть відчувати великі труднощі в реалізації завдань особистісно-діяльнісного підходу в навчально-виховній роботі.

На одностайну думку студентів, майбутнім учителям початкової школи необхідна цілеспрямована спеціальна професійно-гуманітарна підготовка до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства. Таким чином, формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, пов'язане з розвитком професійно-гуманітарної підготовки студентів у ВНЗ. Причому, процес якісної зміни, на нашу думку, має включати всі компоненти готовності без винятку. Для цього необхідним вважаємо впровадження організаційно-педагогічної моделі формування професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, що використовує потенціал навчальних дисциплін і розумно вписується в часовий режим занять та педагогічної практики.

Упровадження означеної моделі вимагає нового змісту навчання, нових засобів, організаційних форм і методів підготовки, супроводу, аналізу, коригування навчального процесу, управління навчальним процесом, все це розраховано на значну увагу до самостійної навчальної діяльності дослідницького, творчого характеру студентів, активізацію пізнавальної діяльності студентів, з одного боку, і значну інтенсифікацію спілкування студента і педагога, тобто всіх зацікавлених сторін навчального процесу, – з другого.

3.2. Організаційно-педагогічна модель сформованості професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства

Серед компонентів запропонованої нами організаційно-педагогічної моделі професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи нами виокремлено: *цільовий* – постановка перед студентами мети і

завдань професійно-гуманітарної підготовки; *ціннісно-орієнтаційний*, що характеризується спрямованістю на формування педагогічних потреб студентів: потреби організувати безпосереднє педагогічне спілкування із дітьми та їхніми сім'ями; використовувати у власній діяльності міжнародні та українські законодавчі джерела з метою соціально-правового захисту особистості; стійкий інтерес до удосконалення знань та умінь, які обумовлюють успішність здійснення соціально-правового захисту особистості молодшого школяра; *особистісно-діяльнісний* – спрямований на формування і розвиток особистісних і професійно значущих якостей особистості, та включає систему шляхів, способів та прийомів технологізації навчального процесу, усталених принципів трансляції особистісного досвіду, що орієнтує студентів на суб'єкт–суб'єктне розуміння педагогічного спілкування-взаємодії; а також система практик як способів самореалізації та саморозвитку студентів; *творчий*, спрямований на розвиток творчого потенціалу особистості студента; *рефлексивно-оцінний*, що забезпечує рефлексію досвіду педагогічної діяльності та уможливорює педагогічний моніторинг для здійснення науково обґрунтованого діагностико-прогностичного аналізу та відповідного коригування процесу підготовки вчителів початкової школи.

Організаційно-педагогічна модель професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства включала наступні етапи: *пізнавальний*, у ході якого використовувалися: пояснювально-ілюстративні методи (лекції, бесіди, розповіді, аналіз власних спостережень) для передачі основного обсягу інформації; методи психодіагностики (спостереження, тести, анкети, інтерв'ю, соціометрія); методи спільної діяльності (навчальні дискусії та обговорення, моделювання ситуацій), що дозволяють студентам самостійно, але під контролем викладача вирішувати поставлені завдання і отримувати комплекс необхідних умінь; методи проблемного навчання, що моделюють конкретні ситуації спілкування і дозволяють отримати різний спектр

комунікативних навичок, необхідних як для ділового, так і для міжособистісного спілкування; інноваційні методи стимулювання мотивації навчання: навчальні дискусії, створення ситуацій вибору, рольові ігри, інсценізації з опорою на методи народної педагогіки, проведення інформаційно-рольового тренінгу; **аналітично-трансформаційний**, що сприяв трансформації набутих знань та передбачав використання такого комплексу методів: інтерактивні (діалогічне спілкування, кейс-методи та “мозкова атака”); практично-пошукові, що включали ширше залучення до використання засобів евристики (презентація портфоліо, застосування мікрофрагментів демонстрації практичних дій), творчо-стимулюючі (майстер-класи, опанування народознавчого матеріалу – прикмети, прислів’я, загадки, елементи календарно-обрядового дійства, створення інсценізацій з опорою на методи народної педагогіки, караоке-трансляція, застосування арт-терапевтичних технік), упровадження спецкурсу “Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства”; **продуктивно-узагальнюючий**, який спрямовувався на стимулювання потягу до особистісного самовдосконалення, створення програми життєтворчості, щоденників самопізнання та самовдосконалення, педагогічні тижні, прес-конференції, вечори-зустрічі з майстрами педагогічної праці.

На пізнавальному етапі організаційно-педагогічної моделі переслідувалися конкретні завдання, погоджені із загальною метою:

- 1) формування світоглядних установок на роботу з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, вироблення системи цінностей;
- 2) формування системи базових гуманітарних знань, що визначають центральне місце людини в культурному розвитку;
- 3) розвиток умінь і навичок з відбору, накопичення, переробки та застосування науково-методичного матеріалу.

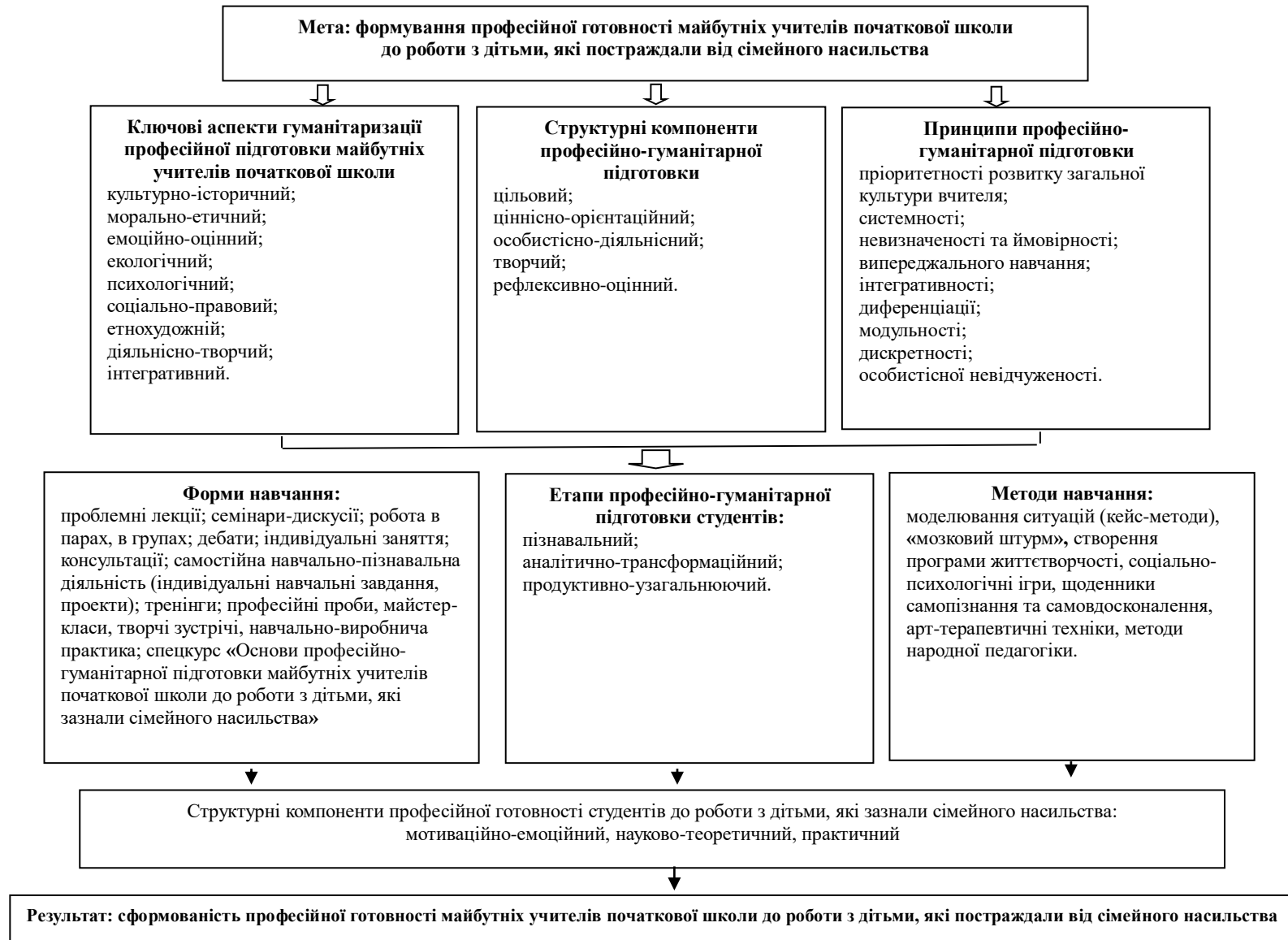

Рис. 3.2.1. Організаційно-педагогічна модель формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства

Наша дослідно-експериментальна робота будувалася з урахуванням вимог Державного освітнього стандарту, згідно з якими дисципліни (види підготовки згідно стандарту) підготовки повинні допомогти студентам:

- оволодіти сучасними уявленнями про соціальні явища і процеси, механізмах саморегуляції і саморозвитку суспільства, проблемах взаємодії суспільства і природи, суспільства і культури, суспільства і особистості;

- орієнтувати освіту на досягнення майбутніми фахівцями багатогранних проявів, природовідповідних сутності людини, на їх долученні до культури як живого втілення світу людських цінностей, до гуманістичного стилю спілкування та взаємодії;

- формувати уявлення про історичне різноманіття націй, етносів, культур і цивілізацій, типи і форми культурного та соціального життя, про місце вітчизняної цивілізації у світовому історико-культурному процесі.

На аналітично-трансформаційному етапі нами проводився *інформаційно-рольовий тренінг*, що є формою первинної профілактики насильства. Метою цього тренінгу є формування адекватної самооцінки, толерантності, емпатії, позитивного ставлення до себе та навколишнього світу, формування вміння домовлятися, показати можливості спілкування як засобу врегулювання конфліктів і налагодження стосунків, здійснення спільної діяльності, сприяє розхитуванню стереотипів сприйняття і поведінки. Тренінг розрахований на 3 години з перервами між вправами; оптимальна кількість учасників тренінгу 10-15 осіб.

Правила роботи в групі:

- пунктуальність;
- добровільність;
- персоніфікація;
- доброзичливість;
- один говорить – усі слухають;
- обговорення дії, а не особи.

Зміст заняття:

1. Представлення тренера.
2. Правила.
3. Очікування.
4. Знайомство учасників. “Павутиння”.
5. Вправа “Живі руки”.
6. Вправа “Образи”.
7. Міні-лекція “Толерантність”.
8. Вправа “Чарівна лавка”.
9. Завершення. “Валіза у дорогу”.

Проаналізуємо окремі етапи тренінгу.

Знайомство учасників.

Мета: познайомитись учасникам групи у нестандартний спосіб; активізує сумісну діяльність, чітко показує взаємозв’язки всередині групи.

Хід: усі сидять або стоять у колі близько один до одного.

Тренер: “У кожного з вас є можливість назвати своє ім’я та щось розповісти про себе, наприклад, чим ви любите займатись, ваш улюблений фільм тощо. Подумайте, що б ви хотіли розповісти про себе”.

Починає тренер, він бере клубок ниток і розповівши щось про себе, тримає вільний кінець нитки у руці та кидає клубок будь-кому в групі. По закінченні знайомства всі опиняються в павутинні. Потім павутина розплутується. Кожен учасник повертає клубок попередньому учаснику, називаючи його ім’я, доки клубок не повернеться до тренера.

Обговорення.

“Живі руки”.

Мета: у невербальний спосіб проявити відчуття суперництва або відчуття близькості; допомагає осмислити учасникам групи свої відчуття, поглибити взаємну довіру.

Хід: розбитись на пари, зайняти найзручніше місце. Стати один

напроти іншого. Долонями уперед (між долонями партнерів приблизно 2-3 см). Один робить спонтанні рухи руками, а другий дзеркально повторює їх. Через 7 хвилин партнери міняються ролями.

Обговорення.

“Образи”.

Мета: дати можливість відчувати емоції, які виникають в учасників під час спілкування, коли їх змушують діяти відносно стереотипів.

Хід: озирніться навколо себе, подивіться на учасників і спробуйте уявити, хто як плаче; кого легко уявити розгубленим; як хитрує; як ображається; який є добрим господарем; коли він є королем, що сидить на троні; романтичним героєм тощо. Під час називання тренером образу група називає того чи іншого учасника.

Обговорення.

Інформативне повідомлення з теми “Толерантність”.

Поняття толерантності вперше зустрічається в вісімнадцятому столітті. У своєму “Трактаті про віротерпимість” французький філософ Вольтер писав, що “безумством є переконання, що всі люди мають однаково думати про певні предмети”. Розуміння толерантності не однакове в різних культурах, тому що залежить від історичного досвіду народів. У англійців толерантність розуміється як готовність і здатність без протесту сприйняти особистість, у французів – як певна свобода іншого, його думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів. У китайській мові “толерантний” означає великодушність по відношенню до інших. В арабському світі толерантність – прощення, терпіння, співчуття до інших. Зараз толерантність розуміється як повага і визнання рівності, відмова від домінування та насилля, визнання прав інших на свої думки та погляди. Толерантність має на меті прийняття інших такими, як вони є і взаємодію з ними на основі згоди. Поділ людей на толерантних або нетолерантних є досить умовним. Кожна людина здійснює у своєму житті як толерантні, так і нетолерантні вчинки. Але здатність

поводити себе толерантно може стати особистісною рисою, а відтак – забезпечити успіх у спілкуванні. Толерантні люди більше знають про свої недоліки та переваги; критично ставляться до себе і не прагнуть в усіх бідах звинувачувати інших; не перекладають відповідальність на інших. Почуття гумору і здатність посміятись над власними слабостями – особлива риса толерантної людини. Така людина не потребує домінування, не ставиться зверхньо до інших. Толерантна особистість знає і правильно оцінює себе; її добре ставлення до себе співіснує з позитивним та доброзичливим ставленням до інших.

“Чарівна лавка”.

Мета: зосередження на уявленні про себе, про свої особливості, обдумування того, що хотілось би у собі змінити; допомагає замислитись над життєвими цінностями.

Хід: Тренер: “Я хочу запропонувати вам можливість подивитись на самих себе. Влаштуйтесь зручно, розслабтесь. Уявіть, що ви йдете по вузькій стежинці через ліс; озирніться навкруги, темно чи світло, ясно у вашому лісі? Які звуки ви чуєте? Що ви відчуваєте? Раптово стежинка повертає до старого будинку. Вам стає цікаво, і ви заходите всередину. Ви бачите полиці, ящики; всюди стоять склянки, короби. Це стара лавка, до того ж чарівна. Вітаю вас! Уявіть, що я продавець. Тут ви можете придбати не речі, а риси характеру, здібності тощо. Але є одне правило: за кожен рису, ваше бажання, ви маєте віддати щось, іншу рису, або ж від чогось відмовитись. Хто бажає?”

Обговорення терапевтичного спрямування щодо життєвих цінностей.

“Групове малювання”.

Мета: ця вправа дозволяє кожному в групі зробити свій внесок у створення малюнка; дозволяє виявити взаємовідносини у групі та вплив одних учасників на індивідуальний досвід інших.

Хід: кожен учасник бере аркуш паперу та кольорові олівці, всі сідають по колу. Кожен починає малювати те, що вважає за потрібне. За сигналом тренера (приблизно 5 хв.) усі передають свої початі малюнки сусідові зліва та

отримують початі малюнки від сусіда справа. Після цього кожен продовжує малювати, ніби це власний малюнок, вносячи якісь зміни. За наступним сигналом процедуру повторюють. Так продовжують, доки кожен не отримає малюнок, який почав. Учасникам пропонується усвідомити відчуття, які виникали в них, коли вони сприймають, як було продовжено те, що вони почали.

Обговорення.

“Валіза в дорогу”.

Мета: завершення тренінгового дня, підведення підсумку.

Хід: тренер: “Наша робота добігає кінця. Ми будемо збиратися, але вже не як тренінгова група. Ми цікаво провели час, багато дізнались про себе, та один про одного. Зараз ми для кожного зберемо “валізу” – зберемо якості та особливості, що виявились на занятті”.

Кожен учасник виходить на середину кімнати, а решта учасників на листках пишуть, що подобається в цій людині, що хотілося б, щоб змінилося. Тренер збирає листки в учасників і складає їх в конверти, по закінченні роздає конверти – “валізи”.

Тренінг було проведено відповідно до вимог, стан дітей під час заняття класифіувався як добрий. Нами було проведено заняття в контрольній та експериментальній групі та співставлено і праналізовано отримані показники.. Також фіксувались протест на завдання, неадекватна реакція (сміх, уїдливі репліки тощо). В контрольній групі в цілому реакція була адекватною. На початку тренінгу ігрова форма заходу не досить сприймалась учасниками контрольної групи.

Спочатку нами було проведено опитування студентів ЕГ і КГ за “Анкетою на виявлення випадків жорстокого поводження” (додаток А1) та анкетування з проблем моралі та сімейних стосунків (додаток А2). Дане опитування дає можливість виявити сімейну ситуацію підлітка, його особисте ставлення до насильства як явища. Перевагою “Анкети на виявлення випадків жорстокого поводження” є те, що цей опитувальник, не

зважаючи на невелику кількість завдань, охоплює психологічний, фізичний та економічний види насильства, та з'ясовує ставлення дитини до певних проблем і складнощів, передумовою яких може виступати жорстокість по відношенню до дітей. На цьому етапі було застосовано модифіковану нами методику за Рене Жилем. Цю методику не можна віднести до числа проєктивних тестів, вона представляє собою форму, перехідну між анкетною та проєктивним тестом. Її спрямованість – виявлення особливостей поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, важливих для дитини, які стосуються його стосунків з іншими людьми. Дитині дається право вибору. Оцінюються 10 шкал, після чого дані узагальнюються та підсумовуються:

1. Ставлення до матері.
2. Ставлення до батька.
3. Ставлення до батька та матері як наслідування.
4. Ставлення до братів та сестер.
5. Ставлення до бабусі та дідуся.
6. Ставлення до друга (подруги).
7. Ставлення до авторитетного дорослого.
8. Комунікабельність.
9. Замкнутість.
10. Соціальна адекватність поведінки.

Важливе місце у формуванні професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи займають предмети професійного та гуманітарного циклів. Особливо велика роль даних предметів у формуванні психологічної та науково-теоретичної готовності. Такі дисципліни, як історія, філософія, соціологія, література, світова художня культура, сприяють формуванню національної самосвідомості студентів та осмисленню ними національних і загальнолюдських цінностей. На лекційних заняттях і в ході самостійної роботи над навчальним матеріалом майбутні вчителі освоюють духовні, культурні цінності, століттями накопичені багатонаціональним людством. У процесі навчання в системі основних світоглядно-

культурологічних дисциплін відбувається своєрідна передача основних духовних цінностей від покоління до покоління, своєрідний діалог між поколіннями і культурами.

Предмети психолого-педагогічного блоку сприяють формуванню мотиваційно-ціннісного ставлення майбутніх учителів до педагогічної діяльності, міцній морально-громадянській установці і толерантному відношенню до культурного різноманіття. У процесі педагогічної підготовки студенти знайомились з різними релігіями, з народними виховними традиціями і звичаями, що сприяло успішному формуванню емоційно-оцінних якостей, необхідних моральних, естетичних якостей, належної моральної, етичної та громадянської установки на роботу в полікультурному освітньому закладі, спрямованості особистості на істинні цінності педагогічної діяльності.

Упровадження спецкурсу **“Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства”** мало ряд переваг як у змістовому, так і процесуальному планах. По-перше, його зміст можна оперативіно доповнювати та обновляти, що дозволяє своєчасно ознайомити майбутніх учителів початкової школи із новітніми досягненнями науки та практики, по-друге, побудова змісту курсу на інтегративній основі надає можливість встановлювати різноманітні міжпредметні зв'язки та реалізувати наступність у підготовці майбутнього педагога, а по-третє, надати навчання професійно-гуманітарної спрямованості.

За основу нашого спецкурсу ми взяли курс навчальної дисципліни **“Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поведіння з дітьми”** Т. В. Журавель [142].

Спецкурс складається з двох тісно пов'язаних частин, які доповнюють одна одну: загальнопедагогічної та конкретнометодичної.

Мета курсу – сформувати мотиваційно-емоційний, науково-теоретичний та практичний компоненти готовності майбутніх учителів

початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства.

Завдання курсу:

- підвищення рівня усвідомлення студентами проблеми жорстокого поводження з дітьми та своєї ролі як фахівця у її подоланні;
- ознайомлення студентів з базовими категоріями соціально-педагогічної проблеми жорстокого поводження з дітьми;
- вивчення та аналіз законодавчої бази з питань попередження жорстокого поводження з дітьми;
- формування вмінь та навичок виявлення різних видів жорстокого поводження;
- надання елементарних знань та навичок щодо роботи з випадком у міжвідомчій команді фахівців, а також попередження цього явища.

Після опанування курсу студенти знатимуть:

- сутність насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми;
- види насильства та жорстокого поводження, їхні індикатори та способи виявлення;
- законодавчі документи про попередження насильства в сім'ї та захисту дітей від жорстокого поводження;
- сутність та особливості міжвідомчої взаємодії у попередженні, виявленні та подоланні наслідків жорстокого поводження з дітьми;
- форми та методи соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від жорстокого поводження, а також її сім'єю.

Під час практичних занять, індивідуальної навчально-дослідницької та самостійної роботи студенти *набудуть умінь:*

- аналізу та особливостей використання законодавства щодо захисту дітей від насильства та жорстокого поводження;
- раннього виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною;
- планування дій щодо роботи з випадком міждисциплінарної групи фахівців;

Тематичний план спецкурсу “Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства”

№ п/п	Назви теоретичних розділів	Кількість годин								
		Разом	Аудиторних	Лекцій	Практичних	Семинарських	Лабораторних	Індивідуальна робота	Самостійна робота	Підсумковий контроль
Змістовий модуль І.										
Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема										
1.	Сутність та особливості феномену жорстокого поводження з дітьми	5	2	2					3	
2.	Фактори ризику насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми	13	6	2	2	2		2	5	
3.	Види та індикатори насильства щодо дітей та шляхи їхнього виявлення	19	8	4	2	2		2	7	2
4.										
	Разом	37	16	8	4	4		4	15	2
Змістовий модуль ІІ.										
Система попередження жорстокого поводження з дітьми										
5.	Нормативно-правове забезпечення попередження жорстокого поводження з дітьми.	17	8	2	4		2	2	7	
6.	Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми	13	6	2	2	2		2	5	
7.	Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, та її сім'єю	23	6	2	2		2	2	13	2
	Разом	53	20	6	8	2	4	6	25	2
	<i>Разом за навчальним планом</i>	90	36	14	12	6	4	10	40	4

- планування програм та заходів первинної профілактики насильства та жорстокого поводження з дитиною;
- розробки та використання форм та методів соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від жорстокого поводження, а також її сім'єю.

Кількість годин, відведених навчальним планом на вивчення дисципліни, становить 90 год., із них 14 год. – лекційних, 6 год. – семінарських занять, 12 год. – практичних занять, 4 год. – лабораторних занять, 10 год. – індивідуальна робота, 40 год. – самостійна робота, 4 год. – модульний контроль. Вивчення студентами спецкурсу завершується складанням заліку. У відборі змісту спецкурсу застосовувався аксіологічний підхід, який є методологічною основою інтеграції знань в галузі дисциплін гуманітарного (культурологічного, психолого-педагогічного), практичного блоків, питань історії етнічних процесів і відносин у світі, етнопедагогіки. У якості смислового ядра, що інтегрує зміст спецкурсу, були виділені педагогічні проблеми, пов'язані з розглядом професійної та гуманітарної підготовки майбутніх учителів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Після проведення спецкурсу самооцінка у студентів ЕГ значно зросла. Результати упровадження спецкурсу свідчать, що на відміну від студентів, які не пропрацювали даний спецкурс, його учасники більш глибоко осмислюють сутність професійної діяльності. Вони повною мірою усвідомлюють, що гуманізація школи – це і її поворот до особистості дитини, та створення умов для розвитку індивідуального стилю діяльності кожного вчителя, що вимагає від педагога напруженої і тривалої роботи з самоосвіти та самовдосконалення. Введення розробленого нами спецкурсу дозволило студентам поглибити розуміння соціальної ролі педагога в сучасних умовах, розвинути прагнення до оволодіння необхідними знаннями.

На *продуктивно-узагальнюючому етапі* організаційно-педагогічної моделі формування професійної готовності майбутніх учителів початкової

школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, важлива роль відводилась педагогічній практиці, покликаній забезпечувати поєднання теоретичної підготовки майбутніх вчителів з їх практичною діяльністю в навчально-виховних установах. Під час педагогічної практики створювалися найбільш сприятливі умови для формування професійних умінь і особистісних якостей майбутнього вчителя, студенти вирішують різноманітні професійно-педагогічні завдання в реальному педагогічному середовищі школи.

Робота студентів у період педагогічної практики характеризувалася тим же різноманіттям функцій (навчальної, виховної, гуманітарно-перетворювальної) і відносин (з учнями, їхніми батьками, вчителями, студентами), що і робота звичайного педагога.

Педагогічна практика сприяла поглибленню і закріпленню теоретичних знань у галузі професійної та гуманітарної підготовки, формуванню вмінь студентів застосовувати ці знання на практиці в навчально-виховній роботі з учнями. Педагогічна практика була спрямована на озброєння студентів вміннями спостерігати і аналізувати навчально-виховну роботу, проведену з дітьми; навчання майбутнього вчителя, спираючись на знання психології, педагогіки, фізіології, гуманітарних дисциплін, проводити навчально-виховну роботу з урахуванням вікових, національних, культурних особливостей школярів; підготовку студентів до проведення різного типу уроків із застосуванням різноманітних методів, які активізують пізнавальну діяльність учнів; особливостям роботи класного керівника, методиці роботи з колективом школярів та окремими учнями тощо.

Майбутні вчителі залучалися до педагогічної діяльності поетапно і реалізували певні завдання, відповідно до видів практики: “Соціально-педагогічна практика”, “Практика з позакласної виховної роботи”, “Педагогічна практика в літніх оздоровчих таборах”, “Навчально-виховна педагогічна практика”, “Комплексна самостійна педагогічна практика”.

Багато педагогічних закладів для переважної більшості випускників,

яким так чи інакше доводиться працювати на селі, організовують практику в міських школах. Така організація, можливо, і створює, в деякій мірі, кращі умови для практиканта та організаторів практики. Однак вибір сприятливих умов у місті не дозволяє формувати у майбутніх учителів початкової школи адекватного уявлення про специфіку майбутньої педагогічної діяльності.

Навчальними планами передбачена педагогічна практика за місцем проживання. Студентам, які виростили в міських умовах і мають намір надалі стати педагогами та проживати в сільській місцевості, практика в сільських умовах допоможе адаптуватися до особливостей малокомплектної школи і навколишнього соціуму.

Важливою останнім часом стає педагогічна практика з важковиховуваними учнями. На практиці студенти спостерігають за своїми вихованцями, аналізують їх поведінку у соціокультурному середовищі, знайомляться з сім'ями таких дітей.

У ході соціально-педагогічної практики студентів спрямовували на ознайомлення з постановкою процесу навчання в початковій школі, з особливостями контингенту учнів даної школи (соціальними, національними та іншими ознаками), на надання допомоги дітям, які мають труднощі з навчанням.

Крім відомих факторів, що впливають на виникнення проблеми важких дітей (сімейне неблагополуччя, недоліки в роботі школи, особистісні характеристики дитини), зверталася увага на існування специфічного фактора, характерного для столиці – міграції населення. Адже це призводить до порушення наступності культурно-освітнього середовища, що виражається в низькій соціокультурній інформованості дитини (результат зміни місця проживання з подальшим переходом з монокультурною освітнього середовища до полікультурного, відсутність у зв'язку з цим відповідних соціальних установок і стереотипів поведінки, порушення спілкування, тяга до діяльності в національній культурі найближчих соціальних груп – сім'ї, родичів, нечисленних одномовних друзів).

Практика пробних уроків і позакласних занять з предметів – відповідальний етап практичної підготовки. Зокрема, майбутні вчителі вчилися вносити необхідні корективи у зміст плану уроку в залежності від конкретних умов, щоб при підготовці до уроків вони не обмежувалися одним жорстким планом, а передбачали й інші можливі варіанти з урахуванням вірогідних змін на самому уроці.

Колективне відвідування і критичний аналіз уроків, проведених в різновікових класах, вимога до студентів обґрунтувати, аргументувати свої зауваження, самоаналіз самостійно підготовлених і проведених уроків, товариське змагання і здорове суперництво між ними в ході розробок також було направлене на розвиток творчого потенціалу студентів як майбутніх фахівців.

При підготовці та проведенні позакласних заходів у школі ми звертали увагу на те, щоб студент навчився організовувати своїми силами дітей, включати їх у колективну творчу діяльність, починаючи з колективного планування і закінчуючи загальним аналізом. Активізація діяльності учнівського колективу стимулює і розвиває творче мислення й самого вчителя.

Позитивним досвідом стало створення з практикантів невеликих творчих групи, наприклад, при проведенні предметного тижня, предметного вечору тощо. Спільна діяльність кількох студентів носить тут характер солідарності та кооперації. Діяльність кожного члена групи визначає успіх іншого партнера і безпосередньо залежить від нього. Це стимулювало як індивідуальну, так і колективну творчість.

Наш досвід свідчить про можливість проведення педпрактики майбутніх учителів початкової школи під керівництвом вузівських структур і за індивідуальним графіком впровадження на старших курсах щотижневого “шкільного” дня для роботи в школі.

При такій формі доцільно відправляти студентів як в міську, так і сільську школу (певну групу з 4-5 осіб) і регулярно координувати діяльність

практикантів кваліфікованим наставником. Така регулярна, запланована на весь навчальний рік робота сприяє створенню сприятливих умов для розвитку необхідних професійно-педагогічних якостей особистості майбутнього вчителя. Даний підхід, по-перше, не порушує саму ідею “безперервності”, по-друге, студенти-практиканти досить впевнено “входять” в атмосферу шкільного життя в якості педагогів.

За вищезгаданою формою проведення педпрактики професійно-гуманітарна діяльність майбутнього вчителя початкової школи включала наступні етапи.

На першому, *підготовчому*, етапі відбувалося так зване “вживання в середовище”. На даному етапі головний напрям соціально-педагогічної роботи майбутнього вчителя початкової школи полягав у наступному: проходило знайомство з підопічними, соціумом, факторами соціокультурного середовища, встановлення контактів, вивчення соціокультурних можливостей мікросоціуму, соціального і національного складу учнів, встановлення зв’язків з установами культури в мікрорайоні, виявлення рівня соціокультурної активності різних груп населення, стану соціальної роботи з ними. Далі практикант створював карту діагностики соціуму, своєрідну картотеку сімей, дітей та дорослих, узагальнював культурні запити мешканців, їхні потреби і можливості, визначав адреси співробітництва, виробляв короткий аналіз стану роботи.

Другий етап – *організаційний*. На цьому етапі майбутній учитель приділяв увагу визначенню пріоритетів у створенні системи різноманітної соціокультурної діяльності у мікросоціумі. Він визначав вибір форм соціальної творчості, забезпечував координацію в роботі культурних інститутів мікрорайону, формував актив добровільних помічників, організовував безпосередню культурно-дозвілєву, художньо-творчу, арт-терапевтичну та іншу діяльність серед учнів, створював перспективний план соціально-культурної роботи клубу, гуртків, організацій, що займаються проблемами дозвілля, освіти, культурно-побутового обслуговування

мешканців, систематизував результати діагностичних і соціологічних досліджень, фіксував наявність проблем і намічав шляхи їх вирішення, вів робочий щоденник.

Під час педагогічної практики були створені природні сприятливі умови для розвитку у студентів культури педагогічного спілкування. Необхідно було подбати про те, щоб взаємини між майбутнім вчителем і школярами розвивалися на принципах діалогічного підходу. Відповідальні за практику звертали особливу увагу на формування умінь студентів спілкуватися з батьками дітей, що постраждали від сімейного насильства (практиканти залучалися до участі в батьківських зборах, до індивідуальних бесід з батьками, відвідування учнів на дому, майбутні вчителі вчилися тактиці спілкування при незапланованих, раптових зустрічах з ними).

Високий рівень культури спілкування майбутніх учителів необхідний також у взаєминах з колегами та адміністрацією школи. Практикант повинен тактовно звертатися за допомогою до старших колег, відчутти школу своїм другим домом. Багато чого, природно, залежить від ставлення до нього з боку самого шкільного колективу учительського колективу, адміністрації школи.

Ми переконалися в тому, що педпрактика є значним резервом для формування професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства. Дане положення досягалося в нашій експериментальній роботі за рахунок чіткого управління навчальними діями практиканта з боку відповідальних за практику осіб, повної мобілізації особистістю своїх потенційних можливостей (вміння мобілізувати теоретичні знання і весь минулий досвід, вміння здійснювати аналіз і контроль власної діяльності тощо).

Наприклад, можливості педагогічної практики в літніх оздоровчих таборах дозволили проводити виховну роботу з дитячою групою в різних сферах діяльності (ігровій, трудовій, дозвіллевій) в унікальних умовах, що характеризуються:

– відсутністю нормованого робочого дня вихователів (створюються умови для педагогічного спостереження в різноманітних ситуаціях, що мобілізують дитину до прийняття самостійних рішень і виборів);

– неповторністю складу тимчасових дитячих груп (різні національності, сільські та міські діти, учні з різним соціальним становищем, що відображається на різноманітності стереотипів поведінки, інтересів, установок спілкування тощо);

– відсутністю строго упорядкованого шкільного етикету в спілкуванні вихователів і вихованців (скорочення дистанції між ними, виникнення дружніх, довірливих відносин, спільної творчої діяльності).

Студентами були проведені найрізноманітніші заходи з впровадження національних традицій та звичаїв. Тривалість практики (одна табірна зміна) сприяла ефективній організації міжнаціонального спілкування на особистісному рівні, ознайомленню з національними, міжнаціональними, загальнолюдськими культурними цінностями. Лише в процесі безпосередньої професійно-педагогічної, комунікативної і гуманітарно-перетворювальної діяльності можна сформувати належний рівень професійної готовності майбутніх учителів початкової школи.

В якості важливої умови ефективного проведення педагогічної практики виступала необхідність встановлення діалогізованої взаємодії майбутнього вчителя з усіма відповідальними за практику фахівцями (викладачами вузу, вчителями-наставниками, адміністрацією школи, батьками) на основі суб'єкт-суб'єктивних відносин, що складаються в ході його взаємодії з викладачами та шкільними вчителями, в активній професійно-педагогічній, комунікативній, гуманітарно-перетворювальній діяльності, в оволодінні навчальними діями контролю, оцінки та в умінні здійснювати їх без допомоги і втручання ззовні. Високий рівень сформованості професійної готовності студентів вимагає становлення професійної рефлексії, що сприяє перетворенню майбутнього вчителя в справжній суб'єкт педагогічної діяльності.

У навчально-педагогічній практиці, як відомо, органічно поєднуються теоретичні знання студента і його самостійними пошуками. На цьому етапі підготовки студентів, як показала дослідно-експериментальна робота, виявився, кажучи словами Ш. Амонашвілі, “дефіцит творчості”. Одним з найбільш ефективних засобів подолання цього дефіциту є надання педпрактиці дослідницького характеру. Це означає внесення таких форм, як дослідницькі завдання, проведення самостійних педагогічних і психологічних спостережень, пошук оптимальних рішень, застосування теоретичних положень і отриманих результатів у навчанні та вихованні молодших школярів. Увесь процес педпрактики насичувався новим змістом, сенс якого в творчому пошуку.

Наприклад, на IV курсі студенти виконували завдання, пов’язані з вивченням передового педагогічного досвіду. Головна мета таких завдань – долучити практикантів до романтики педагогічної праці, розкрити лабораторію творчості вчителя. Через районні методичні кабінети студенти насамперед знайомляться з тим, які психолого-педагогічні концепції змісту навчання і виховання апробуються в школах району, над якими проблемами працюють вчителі або колективи шкіл, чий новаторський досвід став надбанням громадськості. Студент може самостійно обрати одну з проблем, над якими працює та чи інша школа, вчитель-новатор, колеги по школі. Вивчаючи передовий педагогічний досвід, студент відвідує уроки, аналізує роботи учнів, знайомиться з розробленим і накопиченим учителем дидактичним матеріалом. Узагальнюючи передовий досвід, студент вивчає вплив нового підходу на розвиток особистості дитини, на його соціальне самопочуття в процесі навчання і виховання.

Якщо передовий педагогічний досвід – це, насамперед, нова педагогічна ідея, то і робота з його вивчення відкриває студенту джерело новаторських знахідок. Оцінюючи наукову і педагогічну достовірність пошуку вчителя-новатора, зіставляючи його з загальноприйнятими підходами у школі і, на цій основі, приймаючи найбільш суттєве,

перспективне, студент удосконалює власний особистий досвід і свою педагогічну майстерність.

Дослідницькі завдання за конкретними методиками формують у студентів уміння запозичувати нові методи і прийоми з досвіду передових вчителів та вчителів-новаторів, аналізувати їх досягнення і слабкі сторони, зіставляти з загальноприйнятою методикою (за науково-методичною літературою і особистими спостереженнями). Студенти набувають навички включення у навчальний процес найбільш ефективних методів і прийомів, вчать застосуванню результатів досліджень з педагогіки і психології в практиці свого викладання навчальних предметів та у позакласній роботі.

Педагогічна практика дослідницького характеру сприяє активізації у студентів вироблення вміння самостійно працювати, навчає пошуку оптимальних рішень, застосування теоретичних положень.

Мета, яка ставилася нами при організації різних видів педагогічної практики, полягала в подоланні суперечностей між підвищенням вимог до вчителя як вихователя, організатора “виховного середовища” в соціумі і наявним рівнем навчальної науково-методичної організації процесу професійної підготовки майбутнього вчителя, забезпечення його готовності до гуманітарно-перетворювальної діяльності в реальних соціально-економічних умовах.

Доцільність даної системи педагогічної практики обумовлена метою базового етапу професійного становлення майбутнього вчителя, рівнем теоретичної і практичної підготовки студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Впровадження запропонованої моделі формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи дозволило вирішити цілий комплекс завдань:

- виховання у значної частини студентів стійкого інтересу і любові до професії вчителя, потреби в систематичній педагогічній самоосвіті;
- закріплення, поглиблення суспільно-політичних, психолого-

педагогічних, культурологічних і спеціальних знань у процесі їх використання при вирішенні конкретних педагогічних завдань;

– вироблення творчого, дослідницького підходу до професійно-педагогічної діяльності;

– ознайомлення з сучасним станом навчально-виховної роботи в школі з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, з передовим педагогічним досвідом;

– надання посильної допомоги навчально-виховним закладам у вирішенні завдань виховання учнів.

У нашій дослідно-експериментальній роботі педагогічна практика надала сприятливу можливість для формування умінь подолання труднощів, стану порушеної рівноваги (фрустрація), що викликається як зовнішніми перешкодами, так і внутрішнім несприятливим станом, коли порушується рівновага в результаті, недосягнутої мети або незадоволеної потреби.

Підготовка до самостійного подолання труднощів студентами означає організацію процесу навчання таким чином, щоб, з одного боку, долати ці труднощі, які можуть надати стримуючий вплив, з іншого боку, необхідно йти на створення штучних ситуацій – створення ситуацій дискомфорту у процесі навчання з метою використання їх як стимулу у вирішенні поставлених завдань.

У процесі формування професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, в якості таких конкретних заходів були запропоновані наступні:

а) забезпечення такого рівня складності змісту навчального матеріалу, який створив би можливість формування у студентів звички долати труднощі;

б) орієнтація викладачів на подолання найбільш типових труднощів студентів у процесі проходження практики та внесення змін й доповнень у зміст практичної підготовки педагога, спрямованих на їх попередження;

в) перебудова форм, методів, прийомів навчання у напрямку

розширення проблемно-дослідницького підходу до навчання. Зокрема, проведення практичних занять, яке сприяло б виробленню певного алгоритму поведінки та прийняття рішень, формувало вміння бачити і вирішувати приховані проблеми і завдання, що виникають в процесі професійно-педагогічної діяльності.

Корисно також вести облік сильних і слабких сторін студента-практиканта для індивідуалізації його подальшої професійної підготовки. Важливо, щоб сам студент умів об'єктивно оцінювати власні можливості та зміг самоствердитися, відзначитися в колективі своїми оригінальними знахідками.

Вирішення означених завдань багато в чому залежить від правильного управління і “контролю” за педагогічною діяльністю практиканта з боку методиста-психолога, інших осіб, відповідальних за практику. Уміння терпляче долати (не уникаючи) стресові ситуації, психологічно стримувати себе в них є в свою чергу важливою умовою, що сприяє зняттю суперечностей між особливостями майбутньої професійної ролі та рівнем загального й професійного розвитку особистості майбутнього вчителя, створення особистісно зорієнтованої стратегії підготовки фахівця, переходу його на суб'єктну позицію у педагогічній взаємодії.

Діагностика сформованості компонентів професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, проводилася поетапно і охоплювала всі види педагогічної практики студентів. Перевага поетапного діагностування сформованості рівнів означеної готовності полягала в можливості корекції виявлених недоліків.

На випускному курсі, після проходження безперервної педагогічної практики на підсумковій конференції аналізувалися результати практичної діяльності студентів, щоб розглянути по-новому деякі аспекти нагальних питань, пов'язаних з їх майбутньою професією. З цією метою в останньому семестрі була організована розширена конференція за результатами педпрактики і захист педпрактики (проведених у школі уроків і позакласних

заходів перед студентами інших курсів).

Таким чином, у нас була можливість переконатися, що цілеспрямовано організований процес педпрактики, при створенні, вищезгаданих педагогічних умов, сприяє формуванню професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя; усвідомленню ним соціально-педагогічної ролі вчителя початкової школи; твердому формуванню життєвої позиції, принциповості, чесності, організованості, наполегливості; зростанню громадянської та духовної зрілості; формуванню критичного ставлення особистості до педагогічної діяльності взагалі і до власного досвіду зокрема; зміцненню впевненості у своїх професійних силах і можливостях, підвищенню питомої ваги самовиховання у формуванні професійно значущих якостей; формуванню емпатійної культури; підвищенню професійної активності, відповідальності та самостійності особистості; зміцненню потреби в постійному вдосконаленні рівня професійної готовності, так як під час безпосередньої професійно-педагогічної діяльності, як у дзеркалі, відображалися прогалини професійно-гуманітарної підготовки майбутнього вчителя початкової школи, труднощі в організації спілкування; формування рефлексивних умінь, що дозволяють здійснювати аналіз, контроль і регуляцію власних дій.

Невід'ємним завданням формування професійної готовності студентів на вузівському етапі є підготовка майбутнього вчителя у позанавчальний час. Результати дослідно-експериментальної роботи довели, що ефективність формування професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, у позанавчальний час може бути досягнута за рахунок створення освітнього середовища, що моделює педагогічний (позанавчальний) процес у школі, цілеспрямованого залучення студентів до науково-дослідної роботи, урахування специфіки обраної студентами спеціалізації, спонукання їх до активної самостійної діяльності, формування загальної гуманітарної культури особистості, залучення особистості до художньо-творчої діяльності.

Істотний ефект може бути досягнутий у випадку, коли використовуються форми і види позааудиторної роботи, які професійно “імітують” форми діяльності, що дають найбільший “коефіцієнт корисної дії”. Сказане не применшує будь-яких інших напрямів роботи, що сприяють успішному професійному становленню особистості. Багато що залежить від різноманітності організаційних форм, у яких здійснюється діяльність. Як показала практика, у позааудиторний час ефективними виявилися такі форми, як педагогічні тижні, прес-конференції, вечори-зустрічі з майстрами педагогічної праці з актуальних питань освіти, бесіди, диспути, концерти, тематичні вечори, олімпіади, що проводилися у вузі та школі, поїздки-екскурсії в різні школи і проведення там запланованих форм діяльності, дні (тижні) науки, конкурси студентських робіт, КВК, брейн-ринги, гурткова та клубна робота, заняття спортом, відвідування різних гуртків, спрямованих на усвідомлення особистістю майбутнього вчителя початкової школи необхідності оволодіння культурою педагогічного спілкування, культурологічними знаннями, вміннями здійснення професійно-гуманітарної діяльності.

Багато форм, способів і методів організації позанавчальної діяльності у ВНЗ так чи інакше переносяться випускниками безпосередньо або опосередковано у власну професійну діяльність.

Нами була виявлена залежність між позанавчальною роботою студентів у вузі та результативністю діяльності в ході педпрактики й під час самостійної роботи в школі. Виявилось, що студенти, які брали активну участь у позааудиторній роботі, успішніше здійснюють виховну роботу на педпрактиці та у післявузівський період діяльності, швидше адаптуються до умов шкільної дійсності.

Позааудиторна робота у ВНЗ розглядається нами як професійно спрямована діяльність, яку педагог організує в позанавчальний час, спрямовуючи на загальний та професійний розвиток особистості майбутнього вчителя початкової школи, що здійснюється студентами за

власним вибором роду занять, проводиться в масштабах інституту (у групі, на факультеті тощо), координується студентським активом, викладачами та відповідними вузівськими і позавузівськими структурами (громадськими організаціями, волонтерами, спонсорами тощо). Багато що в створенні професійно спрямованого режиму підготовки вчителя в позааудиторний час залежить від зв'язку позанавчальної роботи майбутніх педагогів з педпрактики та з їх життєдіяльністю в канікулярний час.

Успішність позааудиторної діяльності майбутніх вчителів залежить від рівня їхньої самостійності, бажання брати участь в такій діяльності. З приводу їх добровільної участі варто, однак, зробити деякі застереження. У педагогічному навчальному закладі мова може йти про добровільний вибір майбутніми педагогами роду занять, а не про вільний стиль у позаурочній роботі в цілому, тому що особистісні якості та вміння, придбані студентами під позааудиторної діяльності, є суттєвим, професійно значущим компонентом їхньої майбутньої професії. Отже, при організації підготовки майбутнього вчителя у позанавчальний час слід враховувати бажання студента брати участь у відповідному виді діяльності, ступінь його зайнятості та його активності в позаурочних заходах; ставлення студентів до проведених заходів, рівень сформованості його професійних, художньо-естетичних інтересів, потреб, рівень загальноосвітнього та загальнокультурного розвитку особистості, ступінь сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення особистості до обраної професії.

Слід додати, що на процес загальногуманітарного та професійного розвитку особистості протягом усіх років навчання у вузі впливає не лише організація позааудиторної діяльності студентів, а й вся соціально-культурна інфраструктура мікрорайону розташування вузу та міста в цілому.

3.3. Результати дослідно-експериментальної роботи

У ході формувального експерименту було обрано оптимальний мінімум дидактичних прийомів методичного забезпечення проблеми, дотримання яких у навчальній діяльності педагога сприяє організації підготовки студентів до соціально-правової діяльності. З цього випливало передбачення: організація теорії й практики навчання студентів будуть більш ефективними, якщо в навчальному процесі із професійно-гуманітарної підготовки студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, буде забезпечено використання репродуктивних, пошукових та творчих пізнавальних завдань. Таке поєднання є визначальним у набутті знань й умінь студентами, що найбільшою мірою стимулює їх потяг до знань і перетворення останніх у переконання.

У ході педагогічного дослідження було поставлено завдання: розробити систему пізнавальних ситуацій, яка сприяла б кращому засвоєнню набутих знань студентами. Розроблені ситуації збагатили і поглибили зміст самостійних робіт, в основному вони були творчими. Такі завдання характеризувались тим, що на одні запитання студенти мали давати часткові відповіді, інші – вимагали розкриття суперечностей між відомими студентам висновками і новими фактами.

Наприклад, під час вивчення теми „Соціальна спрямованість Закону України “Про охорону дитинства” студенти вперше дізнаються про новизну даного нормативного акту, тобто саме в ньому вперше в Україні дано визначення різним категоріям дітей. На запитання, які категорії дітей знаєте, повний список визначених категорій ніхто із студентів назвати не може. Так створюється ситуація утруднення, вихід з якої може допомогти знайти викладач. Виконання зазначених видів пізнавальних завдань сприяє підвищенню у студентів інтересу до своєї майбутньої професії, а подолання посильних утруднень сприяє активізації їх розумової діяльності.

Формувальний експеримент здійснювався із залученням різних форм

навчання. Основним об'єктом вивчення стала індивідуалізація навчальних завдань, але розв'язувалися вони не окремо одним студентом, а групою в три-чотири особи, що сприяло виробленню колективної думки в розв'язанні навчально-пізнавальних завдань.

У формувальному експерименті нами було проведено серію експериментів трирівневого спрямування: найпростіші завдання тестового характеру; завдання по виявленню знань законодавчої бази (практичний аспект) та їх застосування на практиці; завдання креативні (творчі).

Використовуючи такі завдання, ми прагнули перевірити ефективність вказаних типів пізнавальних завдань у процесі вивчення спецкурсу "Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства".

Схема оцінювання студентів за чотирирівневою системою (по три бали в кожному рівні) відповідає нормам балів. Ці норми є складовою частиною тестів і конструктивних завдань. Вони дають можливість широко впроваджувати на заняттях самоперевірку, що стимулює студентів до самостійного набуття знань.

Результати формувального експерименту показали, що використання тесту створює економію часу на заняттях і викладач має змогу приділити більше уваги актуалізації опорних знань студентів, організувати розгорнуту бесіду, необхідну для виконання навчальних пізнавальних завдань.

Загальний план наших пошуків педагогічного дослідження полягав у:

- розробці методики експериментальної оцінки залежності між способом організації експериментальної перевірки і досягнутими результатами дослідження;

- визначенні кількості процедур, необхідних для отримання статистично достовірних фактів нашого дослідження;

- узагальненні наукових фактів і пояснень їх у системі оптимально відібраних дидактичних прийомів методичного забезпечення в теорії і практиці підготовки студентів педагогічного університету до роботи з

дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Таким чином було виявлено реальний стан проблеми підготовки майбутнього вчителя початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, з метою визначення шляхів по розробці та реалізації нашого експериментального дослідження.

Формувальний експеримент передбачав вивчення впливу різних вузівських дисциплін на формування означеної готовності майбутнього вчителя початкових класів, встановлення взаємозв'язків психолого-педагогічних, культурологічних, методичних дисциплін в отриманні студентами знань, формуванні вмінь, навичок, необхідних для роботи з молодшими школярами.

Діагностичні дані ми отримували на основі адаптованих анкет за оцінкою поведінки учасника дискусії та розроблених до них шкал полярних профілів, запропонованих М. Ясеновською [142]. Анкети включають групи питань, на основі яких можна зробити висновок про поведінку учителя у ситуації, що стосується теми обговорення, груп учасників обговорення.

Отже, математичні індикатори, що символізують в знаковій формі рівень готовності (див. таблицю 3.3.1, 3.3.2 і 3.3.3), дозволяють говорити про підвищення рівня готовності випускників експериментальних груп у порівнянні з рівнем готовності цих же студентів на 3 курсі та про більш динамічному їх просуванні в порівнянні з контрольною групою студентів. У ЕГ дані по мотиваційно-емоційному компоненту досягають високого рівня готовності (4,09), з науково-теоретичного – достатнього рівня (3,89), з практичного – достатнього рівня (4,05).

Розглянемо процентне співвідношення по кожному з компонентів та рівнів готовності (див. таблиці 3.3.1, 3.3.2, 3.3.3, 3.3.4 та рис. 3.3.1).

Кількісні дані свідчать про значне збільшення процентного співвідношення кількості студентів в експериментальній групі, що стоять на достатньому і високому рівні сформованості готовності до роботи з дітьми які зазнали сімейного насильства, і відповідно спостерігалось зниження кількісного

показника студентів, які мають низький рівень і середній рівень. Аналогічне можна простежити і в контрольній групі, але не так значно.

Таблиця 3.3.1

*Кількісні показники сформованості мотиваційно-емоційного компонента
готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми,
які постраждали від сімейного насильства
після проведення формувального експерименту*

	Низький		Середній		Достатній		Високий		Всього
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	
КГ	51	39,84%	40	31,25%	30	23,44%	7	5,47%	128
ЕГ	17	13,49%	21	16,67%	43	34,13%	45	35,71%	126

Таблиця 3.3.2

*Кількісні показники сформованості науково-теоретичного компонента
готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали від
сімейного насильства після проведення формувального експерименту*

	Низький		Середній		Достатній		Високий		Всього
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	
КГ	65	50,78%	38	29,69%	19	14,84%	6	4,69%	128
ЕГ	13	10,32%	14	11,11%	57	45,24%	42	33,33%	126

Таблиця 3.3.3

*Кількісні показники сформованості практичного компонента
готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали
від сімейного насильства після проведення формувального експерименту*

	Низький		Середній		Достатній		Високий		Всього
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	
КГ	76	59,38%	19	14,84%	26	20,31%	7	5,47%	128
ЕГ	19	15,08%	25	19,84%	43	34,13%	39	30,95%	126

Отже, процентні дані дозволяють говорити про кількісне збільшення випускників ЕГ з достатнім і високим рівнями сформованості готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, порівняно з рівнями готовності цих же студентів на 3 курсі і про більш динамічне просування у порівнянні з контрольною групою студентів. Аналіз кількісних даних таблиць переконливо свідчить про ефективність упровадження організаційно-педагогічної моделі професійно-гуманітарної підготовки студентів.

Характеризуючи кількісну динаміку зміни рівнів професійної готовності студентів необхідно відзначити, що значно збільшився відсотковий показник студентів з високим і достатнім рівнем та зменшився з низьким і середнім рівнем. Позитивна динаміка готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, простежується в експериментальній групі за всіма параметрами. Досвід формування професійної готовності майбутнього вчителя початкових класів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, свідчить про ефективність організаційно-педагогічної моделі професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Таблиця 3.3.4

Загальні показники сформованості готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства

Групи	Рівні							
	Низький		Середній		Достатній		Високий	
	до	після	до	після	до	після	до	після
КГ	59,64%	50,00%	26,04%	25,26%	10,16%	19,53%	4,17%	5,21%
ЕГ	59,52%	12,96%	26,19%	15,87%	10,05%	37,83%	4,23%	33,33%

Цілеспрямована підготовка майбутнього вчителя початкової школи дала певні позитивні результати. У студентів експериментальної групи, які закінчили п'ятирічний курс навчання, виявилася більш чітка спрямованість особистості на цінності професійної діяльності та роботу в полікультурному соціумі, відносно стійкий інтерес і психологічна установка на педагогічну діяльність у даному просторі, більш виражені моральні якості особистості (співпереживання, порядність, чуйність тощо). Відбулося глибоке усвідомлення реципієнтами власної ролі у перетворенні соціуму, необхідності професійно-гуманітарної діяльності в умовах соціокультурного простору. Було зафіксовано стійке прагнення студентів до постійного вдосконалення і розвитку таких якостей особистості, як цілеспрямованість, емпатійна культура.

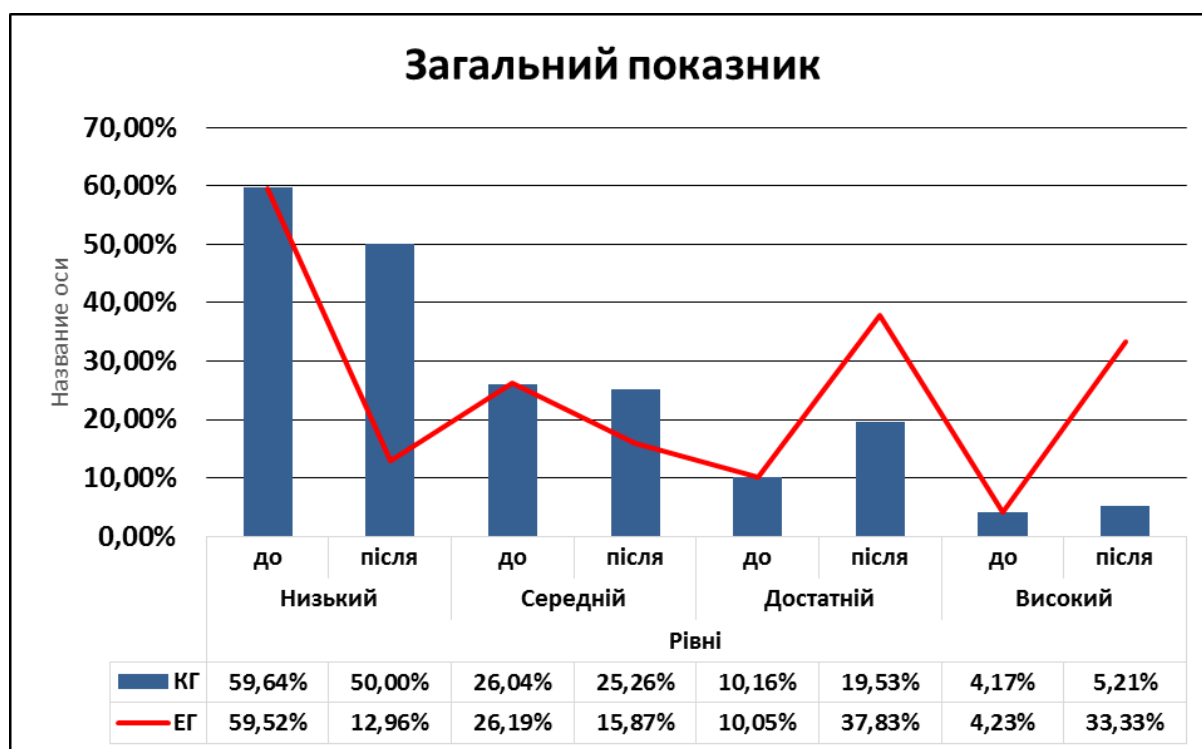

Рис. 3.3.1. Загальні показники сформованості готовності студентів ЕГ та КГ до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства

Запропонована організаційно-педагогічна модель формування готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, дозволила сформувати до кінця

5 курсу достатні базові та фонові знання, вміння, постійно оновлювати знання і “пов’язувати” їх з новими, вміння використовувати знання у практичній діяльності. У респондентів експериментальної групи значно поповнився обсяг загальнопедагогічних, психологічних, культурологічних, соціально-правових знань. Їх відрізняло знання основ гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу, знання основ сімейного виховання.

Виявилася позитивна динаміка у формуванні практичного компоненту професійної готовності студентів експериментальної групи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства. Був зафіксований ріст сформованості таких умінь, як уміння мотивувати пізнавальну діяльність учнів, ставити завдання і планувати педагогічну діяльність, брати відповідальність за практичне вирішення складних ситуацій, керувати цілісним педагогічним процесом, методично координувати навчальний процес.

Використання коефіцієнта кореляції Пірсона підтверджує достовірність отриманих результатів. Коефіцієнт кореляції Пірсона характеризує існування лінійної залежності між двома величинами і розраховується за формулою:

$$r = \frac{n \sum xy - \sum x \sum y}{\sqrt{n \sum x^2 - (\sum x)^2} \cdot \sqrt{n \sum y^2 - (\sum y)^2}},$$

$$r_{xy} = \frac{n \sum (x_i \cdot y_i) - \sum x_i \cdot \sum y_i}{\sqrt{(n \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2) \cdot (n \sum y_i^2 - (\sum y_i)^2)}}$$

Де x_i – значення змінної x для КГ; y_i – значення змінної y для ЕГ; n – загальна кількість студентів експериментальних і контрольних груп.

Опрацьовані результати дослідження за критерієм Пірсона вказують на

зменшення коефіцієнту між контрольними і експериментальним групами, яке відбулося після проведення формувального експерименту. Для мотиваційно-емоційного компонента готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, коефіцієнт кореляції Пірсона становить 0.81, для науково-теоретичного компонента – 0.66, для практичного компонента готовності – 0.75. Загальне значення коефіцієнта кореляції Пірсона для всіх компонентів готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, після проведення формувального експерименту становить 0.74. Можна зробити висновок, що зміни, досягнуті експериментальною групою, відбулися завдяки запровадженій у навчальний процес організаційно-педагогічної моделі формування професійної готовності студентів та створеним у її рамках умов, які забезпечують актуалізацію знань, умінь студентів, теоретичну і практичну підготовку з даної проблеми.

Таким чином, вищевказане дає можливість підвести підсумок: апробована нами організаційно-педагогічна модель формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, досить ефективна і може бути застосована на практиці.

Висновки до третього розділу

Формування професійної готовності студентів до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, у вузі має представляти собою цілісний педагогічний процес. Дисципліни гуманітарного, культурологічного циклів формують загальну культуру, сприятливі міжособистісні відносини, гуманістичне ставлення до природи, навколишнього світу. Психолого-педагогічні дисципліни формують загальпедагогічну і психологічну готовність, виступаючи в ролі інтегруючої ланки в плані встановлення

зв'язків між спеціальними, гуманітарно-культурологічними та психолого-педагогічними дисциплінами. Кожен цикл дисциплін робить свій внесок у формування готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства. Необхідно ефективніше використовувати наявний науково-педагогічний потенціал, викликати у майбутнього вчителя необхідність у постійному накопиченні знань, необхідних для навчання та виховання учнів.

Педагогічно доцільне та методично грамотне впровадження спецкурсу “Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства” у навчальний процес підготовки майбутніх учителів початкової школи, на нашу думку, надав можливість підвищити ефективність їх професійного спрямування, відкрив нові можливості для диференціації та індивідуалізації навчання, що забезпечило кожному зі студентів ЕГ засвоєння навчального матеріалу, розкриваючи широкі дидактичні можливості щодо розвитку пізнавальної активності студентів, умінь та навичок самостійної пізнавальної діяльності у позанавчальному процесі.

Особливу роль у формуванні професійної готовності майбутнього вчителя початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, відіграє педагогічна практика. У період педагогічної практики студенти набувають навички включення у навчальний процес найбільш ефективних методів і прийомів роботи з такими дітьми, проявляють отримані знання та вміння у навчально-виховному процесі.

Нами була виявлена залежність між позанавчальною роботою студентів у вузі і результативністю їх діяльності в ході педпрактики і під час самостійної роботи в школі. Виявилось, що студенти, які брали активну участь у позааудиторній роботі, успішніше здійснювали виховну роботу на педпрактиці і в післявузівський період діяльності, швидше адаптувалися до умов шкільної дійсності. Позааудиторна робота розглядається нами як професійно спрямована діяльність, що тісно пов'язана з навчально-виховною

діяльністю, і здійснюється студентами за власним вибором роду занять, проводиться в масштабах інституту (у групі, на факультеті тощо) і координується студентським активом, викладачами та відповідними вузівськими і позавузівськими структурами (громадськими організаціями, спонсорами тощо).

При організації професійної підготовки майбутнього вчителя у позанавчальний час слід враховувати бажання студента брати участь у відповідному виді діяльності, ступінь його зайнятості та його активності в позаурочних заходах; ставлення студентів до проведених заходів, рівень сформованості його професійних, художніх та естетичних інтересів, рівень загальноосвітньої та загальнокультурної готовності особистості, ступінь сформованості мотиваційно-ціннісного ставлення особистості до обраної професії.

Варто додати, що на процес загальногуманітарного та професійного розвитку особистості протягом усіх років навчання у вузі впливає не лише цілеспрямовано організований хід позааудиторної діяльності студентів, а й вся соціально-культурна інфраструктура мікрорайону розташування вузу.

Процес засвоєння навчального матеріалу дисциплін психологічного та світоглядно-культурологічного циклів майбутніми вчителями значно підвищиться при формуванні позитивної установки на засвоєння знань заснованої на актуалізації особистісних смислів студентів. Особистісний смисл – індивідуалізоване відображення справжнього ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність. Актуалізація особистісних смислів студентів у процесі їхньої підготовки до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, дозволила змінити ставлення студентів до засвоєваних знань та умінь. Подібна постановка навчального процесу в педагогічному вузі дозволила отримати певні позитивні результати.

Освітнє середовище ВНЗ, як підсистема соціокультурного середовища життєдіяльності людини, будучи основним чинником його професійного

розвитку, сприяє досягненню майбутнім учителем ідей гуманізації та гуманітаризації освіти, зорієнтованих на суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями та колегами, а отже може бути розглянуте як важлива умова формування професійної готовності до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Організаційно-педагогічна модель підготовки студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, є цілісною, відкритою, гнучкою та динамічною. Вона пов'язує між собою мету та завдання у навчанні студентства, основні процесуальні підходи відповідають сучасним вимогам системи освіти.

Результати формувального експерименту підтвердили ефективність розробленої системи критеріїв, показників і рівнів сформованості готовності студентів до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Реалізація організаційно-педагогічної моделі формування означеної готовності студентів об'єктивно спирається на теоретичний поліфонізм, відмову від однозначних суджень на користь імовірнісних, визнання еволюційно-саморегульовального процесу як самоцінного у розвитку професіоналізму майбутніх учителів початкової школи, лідируючого положення особистості та її професійно-особистісного досвіду в конструюванні змісту професійно-гуманітарної підготовки.

Вирішення цього завдання вимагає створення умов для професійного та особистісного зростання вчителя шляхом проектування варіативних освітніх маршрутів, що відповідають особистісним освітнім потребам слухачів у відповідності з індивідуальними запитами, інтересами, здібностями, установками і ціннісними орієнтирами.

ВИСНОВКИ

Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань дослідження і дали підстави для таких висновків.

На основі аналізу сучасної ситуації в соціальній сфері українського суспільства в умовах, у цілому, низької загальної, психолого-педагогічної та правової культури населення доведено необхідність удосконалення професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Жорстоке поводження з дітьми, нехтування їхніми інтересами не лише завдає непоправної шкоди їх фізичному здоров'ю, але й тягне за собою важкі психічні та соціальні наслідки. У більшості дітей-жертв насильства з'являються серйозні відхилення в психічному, фізичному розвитку, в емоційній сфері. Про соціальний захист дитини можна говорити у двох аспектах. У широкому розумінні соціальний захист передбачає гарантію основних прав, зафіксованих у Конвенції ООН про права дитини. У вузькому розумінні це означає створення умов для вільного розвитку духовних та фізичних сил дитини, пробудження її активності. Соціальна захищеність не має вікових рамок, але чим менша дитина, тим більше вона потребує захисту.

Актуалізовано значущість гуманітаризації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи як компонента модернізації змісту їх професійної підготовки у педагогічному університеті, узагальнені ключові аспекти удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах його гуманітарної спрямованості: культурно-історичний; морально-етичний; емоційно-оцінний; екологічний; психологічний; соціально-правовий; етнохудожній; діяльнісно-творчий; інтегративний.

Основними засобами вдосконалення підготовки студентів до роботи з

дітьми, які постраждали від сімейного насильства, можна назвати: *психологічні*, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію її системи ціннісних орієнтацій; *соціально-педагогічні*, які дають можливість підвищити освітній та інтелектуальний рівень дитини, сформувати адекватну оточуючим її умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень; *правові*, що включають в себе певні процедури й операції, які дозволяють привести процес життєдіяльності дитини відповідно до існуючих норм закону; *економічні*, спрямовані на розв'язання проблем матеріального благополуччя дитини; *соціально-групові*, що дозволяють майбутньому вчителю початкової школи та іншим фахівцям вести роботу із соціальним оточенням дитини. Одним із шляхів розв'язання означеної проблеми може послугувати відродження народних традицій, звичаїв, розвиток національної самосвідомості в контексті гуманітаризації педагогічної освіти.

Соціально-профілактична робота щодо жорстокого поводження з дітьми має спиратися на три рівні: первинна (як загальна просвіта населення з приводу цього явища); вторинна (цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування життєвих умінь та навичок у дорослих та дітей); третинна (реабілітація постраждалих від жорстокого поводження та корекція тих, хто чинить насильство).

Нами розроблено структуру професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства, яку складає взаємозв'язок таких компонентів: *мотиваційно-емоційного, науково-теоретичного, практичного*, а також визначені критерії (*ціннісно-мотиваційний, когнітивний, діяльнісний*) та показники рівнів сформованості готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства.

Запропонована організаційно-педагогічна модель професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства включала *пізнавальний, аналітично-*

трансформаційний та продуктивно-узагальнюючий етапи і ґрунтувалась на принципах пріоритетності розвитку загальної культури педагога, випереджувальної підготовки, дискретності, невизначеності та імовірності освіти; особистісної невідчуженості; інтеграції; диференціації; системності; модульності.

Упровадження спецкурсу “Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства” мало ряд переваг як у змістовому, так і процесуальному планах. По-перше, його зміст можна оперативно доповнювати та обновляти, що дозволяє своєчасно ознайомити майбутніх учителів початкової школи із новітніми досягненнями науки та практики, по-друге, побудова змісту курсу на інтегративній основі надає можливість встановлювати різноманітні міжпредметні зв’язки та реалізувати наступність у підготовці майбутнього педагога, а по-третє, надати навчання професійно-гуманітарної спрямованості.

Проведення інформаційно-рольового тренінгу в поєднанні з описаною методикою виявлення дітей, які постраждали від насильства, показало ефективність впровадження інноваційних методів на кожному з етапів організаційно-педагогічної моделі.

Експериментально доведено, що ефективність сформованості готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, залежить від поетапної організації процесу професійно-гуманітарної підготовки студентів, яка ґрунтується на означених специфічних принципах та обов’язковому дотриманні визначених педагогічних умов: забезпечення гуманістичної спрямованості означеної підготовки, демократизація освітньо-виховного середовища ВНЗ, стимулювання самостійно-вольових зусиль студентів, залучення потенціалу педагогічної практики і самостійної роботи студентів як носія практичного досвіду, ставлень, цінностей.

На формуальному етапі експерименту значно вищі результати

сформованості готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства, були досягнуті в експериментальній групі.

Проведене дослідження дозволило сформулювати практичні рекомендації для студентів спеціальності “початкова освіта”, вдосконалення ОКХ та ОПП напряму підготовки “педагогічна освіта”, для методологічного та методичного забезпечення системи професійної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах.

Гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи сприятиме *трансфесіоналізації* майбутніх педагогів, яка проявляється у продуктивності формування професійної готовності студентів, спрямованої на педагогічне осягнення людино- і культуротворчих можливостей педагогічної діяльності та її транслявання за межі професії, тобто оновлення і навіть створення нових норм професійної діяльності вчителя початкової школи третього

Проведене дослідження не вичерпує усіх питань окресленої проблеми, воно відкриває перспективу для окремих наукових розробок у напрямі визначення шляхів забезпечення конкурентоспроможності фахівців, розробці теоретико-методичних засад професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абдель-Хаді Н.* Дитина та її права: система дотримання прав людини в сім'ї та стратегії запобігання дитячим психологічним травмам / Абдель-Хаді Н. // Психолог. – 2004. – № 3-4. – С. 5-10. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола ; Загальна редакція А. Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.
2. *Агарова Н. Г.* Проблема жорстокості у шкільному середовищі // Соціально-правовий захист молоді : зб.наук. статей. – Ужгород, 2002. – С. 6-12. Андрущенко В. П. Національна доктрина розвитку освіти: потреба, принципи, пріоритети. Управління якістю професійної освіти. Збірник наукових праць – Донецьк, ТОВ “Лебідь”, 2001. – 372 с.
3. *Андрущенко В. П.* Українська освіта: пошук нових стратегій мислення. Міжнародні синергетичні читання. Програма Міжнародних синергетичних читань, 12-13 груд. 2003 р.: Присвяч. пам'яті Іллі Пригожина / уклад. : В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Т-во “Знання” України, 2003. – 64 с.
4. *Амонашвили Ш. А.* Личностно-гуманистическая основа педагогического процесса / Ш. А. Амонашвили. – Мн. : Университетское, 1990. – 560 с.
5. *Асанова Н. К.* Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Н. К. Асановой. – М. : ВЛАДОС, 1997. – С. 16-45
6. *Ахияров К. Ш., Правдин Ю. П., Юричка Ю. И.* Гуманитарная модель образования // Школа и педагогика в условиях социально-экономических преобразований / под ред. Ю. И. Юричка. – Вып. 3. –

- М., 1998. – С. 12-20.
7. *Бабенко К.* Насильство в сім'ї. Бесіди з батьками / К. Бабенко // Завуч. – 2004. – № 22. – С. 26-40.
 8. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества : сб. избр. тр. / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.
 9. *Бахтин М. М.* Работы 20-х годов. Искусство и ответственность. Автор и герой эстетической деятельности. / М. М. Бахтин. – К. : West, 1994. – 383 с.
 10. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник / О. В. Безпалько. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
 11. *Безукладникова Л. А.* Исследование насилия в семье на основе системного подхода в семейной психотерапии : дипломная работа – Цит. [18.11.2007] [Электронный ресурс] / Л. А. Безукладникова. – Режим доступа : // <http://ref.net.ua/work/det-27242.html>
 12. *Белова О. І.* Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.08 / О. І. Белова ; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 19 с.
 13. *Бех І. Д.* Особистісно орієнтоване виховання – нова освітня філософія. Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України, 12 листопада 1998 р. / І. Д. Бех. – К. : Гнозис, 1998. – 605 с. – С. 33-36.
 14. *Болотіна Н. Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с.
 15. *Бондаревская Е. В.* Гуманитарный подход к оцениванию результатов воспитания / Евгения Васильевна Бондаревская. – Режим доступа : http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2008/10.../20_bondarevskaja.pdf
 16. *Бондаровська А.* Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / А. Бондаровська. – К. : СДМ – Студію, 1999. – 64 с.
 17. *Боно Э.* Серьезное творческое мышление / Эдвард де Боно ; пер. с англ.

- Д. Я. Онацкая. – Мн. : ООО “Попурри”, 2005. – 416 с.
18. *Борецька Н. П.* Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми : монографія / Н. П. Борецька. – Донецьк : Янтра, 2001. – 352 с.
 19. *Буянов М. И.* Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра: Книга для учителей и родителей / М. И. Буянов. – М. : Просвещение. – 208 с.
 20. *Василькова Ю. В., Василькова Т. А.* Социальная педагогика: курс лекций : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд. стереотип. / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Издательский центр “Академия”, 2001. – 440 с.
 21. *Васянович Г. П.* Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук. 13.00.04 – професійна педагогіка / Г. П. Васянович ; Інститут педагогіки та психології професійної освіти. – К., 1997. – 377 с.
 22. *Взаємодія суб'єктів протидії насильству в сім'ї* : монографія / Б. Шамрук, А. О. Галай, С. К. Гречанюк. – Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2013. – 174 с.
 23. *Вовк Л. П.* Словник навчально-педагогічних понять і термінів : методичний посібник / укл. Л. П. Вовк, О. С. Падалка та ін. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 83 с.
 24. *Волавка Я.* Біля витоків насильства: агресивність батьків – причина агресивності їхніх нащадків? / Я. Волавка // *Безпека життєдіяльності.* – 2003. – № 10. – С. 24-25.
 25. *Гаврик І. В.* Теоретико-методологічні основи формування готовності майбутніх учителів до інноваційної професійної діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / І. В. Гаврик ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2006. – 579 с.
 26. *Гайдаренко Н. В.* Психологические последствия жестокого обращения

- с детьми / Н. В. Гайдаренко, Н. Д. Ярославцева. – М. : Психология и педагогика, 1994.
27. *Галай А.* Перспективи удосконалення національної практики протидії насильству у сім'ї: досвід англосаксонських країн / А. Галай // Взаємодія міліції з державними органами та недержавними інституціями у протидії домашньому насильству [Текст]: зб. матеріалів круг, столу. Київ, 29 лист. 2013 р. / за заг. ред. А. О. Галая та М. В. Пашковської. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С. 10-12.
28. *Гусева В. М.* Формирование гуманитарной культуры преподавателей высшей школы / В. М. Гусева // *Магистр.* – 1996. – № 6. – С. 86-95.
29. *Данченко І. О.* Профілактика девіантної поведінки молодших школярів у навчально-виховному процесі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / І. О. Данченко; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2006. – 20 с.
30. *Девятова С. В., Купцов В. И.* Концепция гуманизации и гуманитаризации образования / С. В. Девятова, В. И. Купцов // *Социально-политический журнал.* – 1996. – № 1. – С. 125-132.
31. Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ століття. – К. : “Радуга”, 1994. – 61 с.
32. Дети социального риска и их воспитание: учебно-методич. пособие / под науч. ред. Л. М. Шипицыной. – СПб. : Изд-во “Речь”, 2003. – 144 с.
33. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г. М. Бевз, І. В. Пеша. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 101 с.
34. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів): Частина 1. – К. : АТ “Видавництво “Столиця”, 1998. – 248 с.
35. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів): Частина II. – К. : АТ “Видавництво “Столиця”, 1998. – 292 с.
36. *Дмитренко Н. И.* Предотвращение домашнего насилия: методические рекомендации / Н. И. Дмитренко, Н. В. Тропин, П. А. Власов. –

- Днепропетровск : Днепропетровский юридический институт МВД Украины, 2001. – 60 с.
37. *Євтух М. Б.* Соціальна педагогіка : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / М. Б. Євтух, О. П. Сердюк ; Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП). – К. : МАУП, 2002. – 229 с.
38. Жестокое обращение с детьми // Социально-психологические и медицинские аспекты жестокости / сост. В. Симпсон. – К. : Сфера, 2002. – № 1(2). – С. 148-157.
39. *Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е.* Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми / за заг. ред. О. В. Безпалько. – К. : ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 242 с.
40. *Забадыкина Е. В.* Памятка социальному работнику. Основные сведения о насилии в семье // Социальные работники за безопасность в семье / под ред. М. И. Либоракиной. – М. : РИК Русанова, 1999. – С. 138-142.
41. *Загвязинський В. І.* Педагогічна творчість учителя. Педагогічна творчість і майстерність : хрестоматія / укл. Н. В. Гузій. – К. : ІЗМН, 2000. – 168 с.
42. *Заїка Ю. О.* Спадкове право України : навч. посіб./ Ю. О. Заїка. – К. : Істина, 2006. – 216 с.
43. Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” від 15 листопада 2001 року № 2789-III // <http://www.rada.gov.ua>
44. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 серпня 2001 року №2558-III // <http://www.rada.gov.ua>
45. Закон України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 року № 2402-III/ Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 30. – Ст. 142.
46. Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 344 с.
47. Запобігання і протидія насильству в сім’ї : методичні рекомендації для соціальних працівників. – К. : ДЦССМ, 2004. – 192 с.

48. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посібник / К. Б. Левченко, О. А. Удалова, І. М. Трубавіна та ін. ; заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : “ВЕРСО-04”, 2005. – 210 с.
49. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / М-во юстиції України ; редкол. : С. Р. Станік (голова) [та ін.]. – 2-ге вид., допов. – К., Логос, 2001. – 595 с. (частина 1).
50. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / М-во юстиції України ; редкол. : С. Р. Станік (голова) [та ін.]. – 2-ге вид., допов. – К., Логос, 2001. – 448 с. (частина II).
51. *Зязюн І. А.* Концептуальні засади теорії освіти в Україні / Іван Андрійович Зязюн // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 12-13.
52. *Іншин М. І.* Захисти себе сам. / М. І. Іншин, І. М. Шопіна, Г. О. Якимов. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 256 с.
53. Кампанія Ради Європи боротьби з насильством щодо жінок включно з насильством у сім'ї: Неофіційний переклад. – К. : Верховна рада України. Програма сприяння парламенту, 2006.– 89 с.
54. *Каптерев П. Ф.* Избранные педагогические сочинения / П. Ф. Каптерев. – М. : Педагогика, 1982. – 704 с.
55. *Карпенко Н. В.* Дитячі страхи. Психологія їх подолання / Н. В. Карпенко. – К. : Главник, 2007. – 144 с. – (Психологічний інструментарій).
56. *Квашиш В. Е.* Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений / В. Е. Квашиш. – М., 1996.
57. *Квітка Я. М.* Попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Я. М. Квітка ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 20 с.
58. *Кинард Э. М.* Дети, страдающие от плохого обращения / Э. М. Кинард

- // Энциклопедия социальной работы : в 3 т. – Т. 1. – М., 1993. – С. 197-202.
59. *Кипнис М.* Тренинг коммуникации / М. Кипнис . – М. : Ось-89, 2004. – 128 с.
60. *Ковальова О. В.* Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право / Олена Володимирівна Ковальова ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2008. – 238 с.
61. *Ковчина І. М.* Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості : навчально-методичний посібник / за заг. ред. А. Й. Капської. – Вид 2-ге, переробл. – К. : НПУ, 2005. – 196 с.
62. *Когаловская А. С.* Вопросы профилактики семейного насилия и жестокого обращения с детьми / А. С. Когаловская // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – М. : Консорциум “Социальное здоровье России”, 2002. – № 3. – С. 82-86.
63. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – К. : Видавництво “Право”, 2000. – 200 с.
64. *Колпакова Л. А.* Насилие в семье: Виктимологический аспект, дифференциация ответственности и вопросы законодательной техники : автореф. дисс. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.08 Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Л. А. Колпакова. – Казань, 2007. – 20 с.
65. Комплексная программа профилактики преступности на 2001–2005 гг., утвержденная Указом Президента Украины от 25 декабря 2000 г. № 1376/2000.
66. *Кон И. С.* Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. – М. : Наука, 1998. – 325 с.
67. Конвенція ООН про права дитини / Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / упор.

- Т. Яблонська – К. : Сфера, 1999. – С. 44-55.
68. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention/violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian, pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention/violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian.pdf)
69. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Українська правнича фундація, 1996. – 63 с.
70. Короткий енциклопедичний словник зарубіжних педагогічних термінів / за ред. : І. Г. Тараненко, Б. Ф. Мельниченка, Г. В. Степенко. – К. : ІСДО. – 68 с.
71. *Корх О. М.* Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 / О. М. Корх ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2002. – 397 с.
72. *Кремень В. Г.* Педагогічна освіта в контексті цивілізаційних змін. Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології : зб. наук. праць / за заг. ред. Н. Г. Ничкало. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2007. – 644 с. – С. 3-9.
73. Кримінально-процесуальний кодекс України. Зі змінами та доповненнями станом на 1 травня 1998 року. – К. : Видавництво “Право”. 1998. – 158 с.
74. *Кронін Е.* Вступне слово / Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї: матеріали 1 -го Міжнародного науково-практичного семінару. Одеса, 25 лютого – 6 березня 1999 р. / за ред. Ф. К. Думка. – Одеса : ОІВС, 1999. – С. 7-8.
75. *Кузнецова Т. М.* Философия и проблема гуманитаризации образования / Т. М. Кузнецова. – М., 1990. – 116 с.
76. *Кузовлев В. П.* Профессиональная подготовка студентов в педагогическом вузе : автореф. дисс. ... канд. пед. наук. / В. П. Кузовлев. – М., 1999. – 15 с.

77. *Кузь В. Г.* Організація педагогічного дослідження : навч. посіб. / В. Г. Кузь ; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К. : Знання України, 2006. – 48 с.
78. *Кузьмина Н. В.* Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. – 119 с.
79. *Кулачок Л. В.* Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Л. В. Кулачок ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 19 с.
80. *Кулюткин Ю. Н.* Ценностные ориентиры и когнитивные структуры деятельности учителя / Ю. Н. Кулюткин, В. П. Бездухов – Самара : СамГПУ, 2002. – 400 с.
81. *Кучерявий О. Г.* Професійне самовиховання майбутніх педагогів у процесі їх цілісної підготовки : монографія / О. Г. Кучерявий. – К. : Вища школа, 1999. – 224 с. – С. 13-14.
82. *Лавриненко Н. М.* Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах західної Європи : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Н. М. Лавриненко ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2006. – 447 с.
83. *Лазос К. Д.* Молодежная политика в Европейском Сообществе: структуры и подготовка молодежных работников / под ред. А. А. Яременко, Н. Ф. Головатого ; перевод с англ. – Киев : УкрНИИ проблем молодежи, 1994. – 169 с.
84. *Левченко К. Б.* Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посібн. / К. Б. Левченко, О. А. Удалова [та ін.]. – К. : Міленіум, 2005.
85. *Левченко К. Б.* Чи може Україна стати вільною від тілесних покарань дітей / К. Б. Левченко // Безпека життєдіяльності. – 2007. – № 9. – С. 9-12.
86. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. – 4-е изд.

- / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
87. *Линенко А. Ф.* Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис... д-ра пед. наук: 13.00.01; 13.00.04 / А. Ф. Линенко ; АПН Украины, Институт педагогики и психологии профессионального образования. – К., 1996. – 403 с.
88. *Липский И. А.* Социальная педагогика. Методологический анализ : учебное пособие / И. А. Липский. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 320 с.
89. *Лисенко І.* Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації / І. Лисенко // Право України. – 2007. – № 4. – С. 65-69.
90. *Лихачев Д. С.* Книга беспокойств / Д. С. Лихачев // Статьи, беседы, воспоминания. – М. : Издательство “Новости”, 1991. – 528 с.
91. *Лихова С. Я.* Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / С. Я. Лихова ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 39 с.
92. *Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика / А. Ф. Лосев. – Харьков : Издательство Фолио, 2000 – 880 с.
93. *Лукашевич М. П., Мигович І. І.* Теорія і методи соціальної роботи. Навч. посібник. – 2-ге вид. доп. і випр. / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – К. : МАУП, 2003. – 168 с.
94. *Лукашевич М. П.* Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади : навчальний посібник / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович, І. М. Пінчук ; за ред. М. П. Лукашевича. – К. : МАУП, 2001. – 126 с.
95. *Мазур О.* Дитячі страхи. Діагностика та корекція / О. Мазур // Психолог: Додаток до газ. “Шкільн. Світ”. – 2007. – № 39. – С. 15-18.
96. *Максимов С. И.* Правовая реальность как предмет философского осмысления : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / С. И. Максимов ; Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого.

- К., 2002. – 435 л.
97. *Максимова Н. Ю.* Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Н. Ю. Максимова ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 1998. – 468 с.
98. *Максимова Н. Ю.* Конфліктна сім'я потребує допомоги: про психологічні аспекти попередження насильства в таких сім'ях / Н. Ю. Максимова // Практична психологія та соціальна педагогіка. – 2004. – № 7. – С. 14-19.
99. *Максимова Н. Ю.* Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. – К. : Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. – 344 с.
100. *Мансудов Р. П.* Защита от насилия в семье: проблема, разработчики и запуск комплексной социальной технологии // Социальные работники за безопасность в семье / Р. П. Мансудов, М. Т. Кимер. – М., 1999. – С. 84-89.
101. *Мартинюк І. В.* Національне виховання: Теорія і методологія : метод. посібник / І. В. Мартинюк. – К. : УСДО, 1995. – 160 с. – С. 109.
102. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу ; пер. с англ. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
103. *Матвієнко О. В.* Основи виховання моралі у молодших школярів / О. В. Матвієнко. – К. : Стилос, 1999. – 232 с.
104. *Мельник Ю. В.* Надання допомоги дітям – жертвам насильства / Ю. В. Мельник, С. В. Шаргородський // Психологічна газета. – 2007. – № 8. – С. 9-20.
105. *Меньшикова Е. С.* Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия / Е. С. Меньшикова // Психологический журнал. – 1993. – № 6.
106. *Меркулова В. О.* Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. О. Меркулова ; Національна академія

- внутрішніх справ України. – К., 2003. – 366 с.
107. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків / О. О. Яременко (керівник авт. кол.), Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець [та ін.]. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 128 с.
108. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. М. Комарова (керівник авт. кол.), Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. – К. : Видавництво, 1999. – 103 с.
109. *Мигович І.* Перспективний напрямок діяльності вищої школи України. Соціальна політика і соціальна робота / І. Мигович. – К. : Видавництво “Сфера”, 1999. – № 3-4(11-12). – 208 с.
110. *Моляко В. О.* Творчий потенціал особистості / Валентин Олексійович Моляко // Акмеологія – наука ХХІ століття: розвиток професіоналізму : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції / наук. редактув. : В. І. Перевозчиков. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2008 – С. 41-46.
111. *Москалюк В. Ю.* Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. Ю. Москалюк; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2003. – 217 с.
112. *Московка М. М.* Жорстокість та насильство до дітей у сім’ї як соціальний феномен / М. М. Московка // Все для вчителя. – 1999. – № 1. – С. 43-46.
113. *Мустаева Ф. А.* Основы социальной педагогики : учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. – 2-е изд. перераб. и доп. / Ф. А. Мустаева. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 418 С. – (Серия “Gaudeamus”).
114. *Нарицын Н. Н.* Семейное насилие. Цит. [7.12.2007] [Электронный ресурс] / Н. Н. Нарлицын. – Режим доступа : // <http://www.mariamm.ru/>

doc_593.htm

115. Наша сім'я: методичні рекомендації прийомним батькам / Н. М. Комарова (крівник авт. кол.), Г. М. Бевз, Л. С. Волинець, З. Г. Зайцева [та ін.]. – К. : Видавництво, 1999. – 80 с.
116. *Нечерда О.* Коли в сім'ї насильство / О. Нечерда // Науковий світ. – 2000. – № 8. – С. 14-15.
117. *Ничкало Н. Г.* Неперервна професійна освіта: проблеми теорії і методики / Н. Г. Ничкало // Управління якістю професійної освіти : збірник наукових праць. – Донецьк : ТОВ “Лебідь”, 2001. – 372 с.
118. *Ничкало Н. Г.* Проблеми педагогічної освіти у діяльності наукових шкіл / Н. Г. Ничкало // Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології : зб. наук. праць / за заг. ред. Н. Г. Ничкало. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2007. – 644 с. – С. 80-89.
119. Новый юридический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. – М. : Институт новой экономики, 2006. – 1088 с.
120. *Обухова Л. Ф.* Детская психология: теории, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – М. : Тривола, 1995. – 360 с.
121. *Ольхович О. В.* Становище біженців в Україні та шляхи їх соціальної інтеграції. Соціально-правовий захист молоді : збірник наукових статей / заг. ред. І. В. Козубовська, В. М. Великий. – Ужгород, 2002. – 319 с.
122. *Омелькин В. М.* Швидка юридична допомога / В. М. Омелькин. – Харків : Книжковий КЛУБ, 2006. – 255 с.
123. *Онищенко Ю. В.* Насильство в сім'ї: стан та проблеми / Ю. В. Онищенко // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 3-4. – С. 39-47.
124. *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 352 с.
125. *Оніщенко Н. М.* Теоретико-методичні засади формування та розвитку

- правової системи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Оніщенко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України. – К., 2002. – 426 с.
126. Організація відпочинку та оздоровлення дітей: концепції, технології, досвід / О. В. Биковська, В. М. Горбинко, Ж. В. Петрочко [та ін.]. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. – 208 с.
127. Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці / за редакцією проф. А. Й. Капської. – К. : Інтернаціональний Союз. Ліга соціальних працівників України. 2003. – 260 с.
128. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посібник / В. М. Оржеховська ; Міжнар. фонд “Відродження”. Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”. – К. : В і Ан, 1996. – 352 с.
129. *Оржеховська В. М.* Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів : дис. ... д-ра пед. наук (13.00.01) / В. М. Оржеховська ; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1995. – 440 с.
130. Основи педагогіки вищої школи : навч. метод. комплекс для аспірантів і магістрів / Л. Вовк та ін. (уклад.) ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 58 с.
131. Основы социальной работы / отв. ред. П. Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М., 2001. – 395 с.
132. *Пастухов В. П.* Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : науково-методичний збірник статей / за заг. ред. В. П. Пастухова. – К. : ІЗМН, 1997. – 248 с.
133. *Пащенко Д. І.* Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання / Д. І. Пащенко. – К. : Знання, 1999. – 208 с.
134. *Пащенко Д. І.* Формування готовності майбутніх вчителів початкових класів до гуманістичного виховання учнів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Д. І. Пащенко ; Національний педагогічний ун-т

- ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 36 с.
135. Педагогічний словник / за редакцією дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
 136. *Пеша І. В.* Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). – К. : Логос, 2000. – 87 с.
 137. *Платонов Н. М.* Основы социальной педагогики : учеб. пос. / Н. М. Платонов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – 120 с.
 138. *Поліщук В. А.* Тенденції розвитку соціально-педагогічної освіти в Україні у контексті міжнародних інтеграційних процесів. Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології : зб. наук. праць / за заг. ред. Н. Г. Ничкало. – Харків : НТУ “ХП”, 2007. – 644 с. – С. 104-108.
 139. *Поліщук В. А.* Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – 424 с.
 140. *Поліщук Ю. Й.* Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об’єднань в Україні : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2006. – 496 с.
 141. Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи / уклад. І. В. Козубовська, І. І. Мигович, В. В. Сагарда [та ін.]; заг. ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. – Ужгород : УжНУ, Видавництво “Мистецька лінія”, 2001. – 152 с.
 142. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / авт. : Т. В. Журавель, О. О. Кочемировська, М. Е. Ясеновська / за заг. ред. О. В. Безпалько. – К. : ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 242 с.
 143. *Постовий В. Г.* Тенденції виховання дітей і молоді в сучасній українській сім’ї. Соціальна робота в Україні: теорія і практика

- // Науково-методичний журнал. – № 3. – 2003 (липень-вересень). – 190 с.
144. Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.
145. Права дитини: 2003–2006 рр.: Наук.-допоміж. бібліогр. покажч. / Нац. б-ка України для дітей ; уклад. Н. О. Гажаман. – К. : Наук. світ, 2006. – 39 с.
146. Право для молоді та дітей / авт. кол. : П. М. Білоножко (кер. авт. кол.), М. О. Граб, П. А. Ішутін, А. І. Бурла. – К. : Головне управління у справах сім'ї та молоді виконавчого органу Київського міської ради (Київської міської державної адміністрації), 2006. – 144 с.
147. Правознавство : навч. посібник / А. М. Колодій, І. В. Опришко (керівники авт. кол.), С. Є. Демський [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова – 3-е вид., переробл. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
148. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із секс-бізнесу / за ред. О. П. Петрашук та І. І. Цушка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 248 с.
149. *Радул В. В.* Становлення соціальної зрілості молодого вчителя (теорія і практика) : дис. ... д-ра пед. наук (13.00.01) / В. В. Радул ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 429 с.
150. *Реан А. А.* Социальная и педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – С-Пб., 1999. – С. 87-93.
151. *Рижанова А. О.* Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / А. О. Рижанова ; Харківська держ. академія культури. – Х., 2004. – 447 с.

152. Родинна педагогіка : навчально-метод. посібник / А. А. Марушкевич, В. Г. Постовий, Т. Ф. Алексеєнко [та ін.]. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
153. *Ролінський В.* Соціально-педагогічна проблема запобігання насильства над підлітками та подолання його / В. Ролінський // Психолог. – 2004. – № 19. – С. 10-16.
154. *Ромицина Т. А.* Психологические аспекты насилия в семье / Т. А. Ромицина. – Одесса : Изд-во КП ОГТ. – 213 с.
155. *Руденко Ф. Г.* Проблеми формування правової культури і конституційної свідомості при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін / Ф. Г. Руденко. – В. : Гуманізація навчально-виховного процесу. – Вип. III, 1998. – 147 с. – С. 55.
156. Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Араковой. – М., 1999. – 347 с.
157. *Рушенко І. П.* Соціологія злочинності : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.03 / І. П. Рушенко ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2001. – 458 с.
158. *Савенкова Л. О.* Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління / Л. О. Савенкова ; Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. – К. : КНЕУ, 2005. – 209 с.
159. *Сафонова Т. Я.* Жестокое обращение с детьми / Т. Я. Сафонова, Е. И. Цымбал, Н. А. Иванова, И. М. Демьяненко // Социальная педагогика. – 2003. – № 3. – С. 73-82.
160. *Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И.* Жестокое обращение с детьми и его последствия / Т. Я. Сафонова, Е. И. Цымбал // Жестокое обращение с детьми: сущность, причины, социально-правовая защита. – М., 1993. – 98 с.
161. *Свистунова С.* Насилие в семье. Цит. [23.11.2007] [Электронный ресурс] / С. Свистунова. – Режим доступа :

// <http://mayak.rfn.ru/schedules/112/9458.html>

162. *Сегеда Н. А.* Теоретичні і методичні засади професійного розвитку викладача музичного мистецтва в системі безперервної педагогічної освіти. дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.02 “Теорія та методика музичного навчання”, 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Н. А. Сегеда. – Київ, 2012. – 560 с.
163. *Сипченко В. І.* Гуманізація освіти та виховання /В. І. Сипченко // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. – Вип. II. – 1997. – 185 с. – С. 157.
164. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навчально-методичний посібник / за ред. : К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
165. *Сирота І. М.* Право соціального забезпечення в Україні : учебник. – Изд. третье, переработанное и дополненное / И. М. Сирота. – Х. : “Одиссей”, 2002. – 384 с.
166. Сімейне право України : підручн. / за ред. Ю. С. Червоного. – К. : Істина, 2004. – 400 с.
167. Сімейний кодекс України : офіц. вид. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2002. – 176 с.
168. *Сластенин В. А.* Педагогика : учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по пед. спец. (ОПД.Ф.-02-педагогика) / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов ; В. А. Сластенин (ред.) ; Международная академия наук педагогического образования. – 3 изд., стер. – М. : Издательский центр “Академия”, 2004. – 567 с. (Высшее профессиональное образование, педагогические специальности).
169. *Слободчиков В. И.* Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности : [учеб. пособ. для вузов] / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
170. Словарь-справочник по социальной работе / под ред. д-ра ист. наук

- проф. Е. И. Холостовой. – М. : Юрист, 2000. – 424 с.
171. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
172. Социологический словарь. – 2-е изд.; перераб. и доп. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер ; под. ред. С. А. Ерофеева ; пер. с англ. – М. : ЗАО “Издательство “Экономика”, 2004. – 620 с.
173. Соціальна педагогіка: теорія та технології: підручник / за ред. І. Д. Звереві – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
174. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання: матеріали за результатами соціологічного опитування. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 144 с.
175. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навчальний словник-довідник / укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Пічі. – К. : “Каравела”, Львів : “Новий світ – 2000”, 2002. – 480 с.
176. Стандарти соціальних послуг: Збірка проектів документів / за ред. Л. Л. Сідельнік. – Кн. 2. – К. : ТОВ “ЛДЛ”, 2007. – 232 с.
177. *Стаканков А. В.* Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / А. В. Стаканков ; Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2004. – 19 с.
178. *Стародубцева И. В.* Воспитание и педагогическое сопровождение детей, попавших в трудную жизненную ситуацию / И. В. Стародубцева // Проблемы освіти. – 2004. – Вип. 40. – С. 76-82.
179. Створення та функціонування прийомних сімей: навчальний посібник для державних службовців / О. О. Яременко (керівник авт. кол.),

- Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, І. В. Пеша. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 128 с.
180. *Степаненко І. В.* Духовність: філософські конструкти і соціокультурні репрезентації : дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.04 / І. В. Степаненко ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2004. – 422 с.
181. *Суза К.* Загальна інформація про насильство в сім'ї, визначення насильства в сім'ї / К. Суза // Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї : матеріали 1-го Міжнародного науково-практичного семінару. Одеса, 25 лютого – 6 березня 1999 р. / за ред. Ф. К. Думка. – Одеса : ОІВС, 1999. – С. 76-82.
182. *Суслова О.* Кроки до права / О. Суслова, О. Семіколенко, О. Пометун. – К. : А. П. Н., 2000. – 178 с.
183. *Сухомлинська О. В.* Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 67 с.
184. *Сухомлинський В. О.* Сто порад вчителю: Твори : в 4-х т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1986. – Т. 2. – С. 537-538.
185. Сучасні тенденції соціально-правової освіти молоді / за загальною редакцією І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової – К. : УДЦССМ. 2000. – 152 с.
186. *Терещенко В. І.* Система профілактики правопорушень серед дітей і підлітків засобами гуманізації сучасної школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01 / АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1997. – 23 с.
187. *Тимченко Г. П.* Проблема жестокого обращения с детьми и пути ее решения / Г. П. Тимченко, И. В. Семенова // Альманах судебной медицины. – 2003. – № 2. – С. 91-92.
188. *Токарчук Р. Е.* Насилие как составообразующий признак хищений: вопросы уголовной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук. – 12.00.08 / Р. Е. Токарчук. – Омский гос. унив. – Омск, 2008. – 178 с.

189. *Троцько Г. В.* Теоретичні та методичні основи підготовки студентів до виховної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04; 13.00.01 / Г. В. Троцько ; Харківський держ. педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1996. – 421 с.
190. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник / І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2002. – 132 с.
191. *Тульчинский Г. Л.* Гуманитарность против гуманизма? / Г. Л. Тульчинский. // *Философские науки.* – 2008. – № 8. – С. 7-19.
192. *Тучак М. О.* До питання про вдосконалення правового регулювання попередження насильства в сім'ї / М. О. Тучак // *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* – 2003. – № 4. – С. 66-69.
193. *Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. – У 2 кн. / ред. О. В. Сухомлинська.* – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2: ХХ століття / О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антонець, Л. Д. Березівська [та ін.]. – К. : Либідь, 2005. – 552 с.
194. *Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович.* – 3-е вид. ; перероб. та доп. – Київ : Новий друг, 2003. – 1414 с.
195. *Ушинський К. Д.* Вибрані педагогічні твори. – В 2-х т. / редкол. : В. М. Столетов (голова) [та ін.] ; пер. з рос. – К. : Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка). – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. / Склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) [та ін.]. – 488 с.
196. *Философская энциклопедия [Електронний ресурс].* – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/779
197. *Філософський словник соціальних термінів.* – Х. : “Корвін”, 2002. – 672 с.
198. *Фіцула М. М.* Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр

- “Академія”, 2000. – 543 с.
199. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Н. В. Хазратова ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2005. – 430 с.
200. *Харченко С. Я.* Социально-педагогические основы подготовки учителя к работе с детскими общественными объединениями : дис. ... д-ра пед. наук (13.00.01) / С. Я. Харченко ; РАО, Институт развития личности. – М., 1993. – 335 с.
201. *Чобітько М. Г.* Теоретико-методологічні засади особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / М. Г. Чобітько ; АПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих. – К., 1997. – 43 с.
202. *Шадриков В. Д.* Проблемы системогенеза профессиональной деятельности : монографія / Владимир Дмитриевич Шадриков. – Москва : Логос, 2007. – 189 с.
203. *Шеина Л. И.* Педагогические условия гуманитаризации процесса школьного образования : автореф. дисс. ... канд. пед. наук. / Л. И. Шеина. – Уфа. – 19 с.
204. *Шендеровський К. С.* Попередження насильства в сім'ї: Технологія тренінгу / К. С. Шендеровський // Психологічна газета. – 2004. – № 12. – С. 2-31.
205. *Шишкіна Н. О.* Організація самостійної роботи студентів у процесі вивчення юридичних дисциплін у вищому навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Н. О. Шишкіна ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2003. – 187 с.
206. *Шульга В. В.* Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі : методичні рекомендації / В. В. Шульга. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 124 с.
207. *Щербак Н. Д.* Соціально-педагогічна профілактика жорстокого ставлення до дітей у сім'ї: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05

- / Н. Д. Щербак ; Харківська держ. академія культури. – Х., 2004. – 233 с.
208. Щорічні доповіді про права людини. Права людини в Україні 2012. Доповіді правозахисник організацій // Українська Гельсінська спілка з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362662456>
209. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности : учеб. пособие. – 3-изд. испр. / В. А. Ядов. – М. : Омега-Л., 2007. – 567 с.
210. A Call to End Violence against Women and Girls: Action Plan 2013.– London : Crown copyright, 2013. – 62 p.
211. Bem S. L. Gender schema theory. A cognitive account of sex typing. – Psychological Review, 1981.
212. Büchler A. Gewalt in Ehe und Partnerschaft – Polizei-, straf- und zivilrechtliche Interventionen am Beispiel / Andrea Büchler. – München : 1998. – 218 s.
213. Brimicombe A. Beware, win or lose: Domestic violence and the World Cup / Allan Brimicombe, Rebecca Cafe // Fachzeitschrift für Statistik Significance. – 2012. – vol. 9. – 178 p.
214. Bussey K., Bandura A. Self-regulatory mechanism governing gender development // Child Development. – V. 69. 1992..
215. Effacer Les Traces De Votre Passage: quitter rapidement ce site [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stop-violences-femmes.gouv.fr/-Les-associations-pres-de-chez-vous-.html>
216. Cinnost vyboru je rozdelena do tri prioritnich oblasti [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vlada.cz/cz/pracovni-a-poradni-organy-vlady/rada-pro-rovne-prilezitosti/prevence-domacino-nasili/vybor-pro-prevenci-domaciho-nasili-30381/>
217. Citizenship and Immigration Services: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.uscis.gov/portal/site/uscis>.

218. CPS Policy for Prosecuting Cases of Domestic Violence. – London : CPS Policy Directorate, 2009. – 86 p.
219. Crime prevention policies [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eucpn.org/policies/results.asp?category=2&country=1>.
220. Criminal codes [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.
221. Definition, Formen und Folgen häuslicher Gewalt / Eidgenössisches Departement des Innern. – Bern : Eidgenössisches Büro für die Gleichstellung von Frau und Mann EBG, 2012. – 10 s.
222. Domestic violence and abuse [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.gov.uk/government/policies/ending-violence-against-women-and-girls-in-the-uk/supporting-pages/domestic-violence>]
223. Domace nasilie [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://prison-education.oad.sk/sk/text5.html>.
224. Dotychczasowe dzialania rządu w obszarze polityki rodzinnej [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/aktualnosci/dotychczasowe-dzialania-rzadu-w-obszarze-polityki-rodzinnej.html>
225. Internationales Recht [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ebg.admin.ch/themen/00007/00070/index.html?lang=de>.
226. Government in action on violence against women [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://womenshealth.gov/violence-against-women/government-in-action/>.
227. Frauen vor Gewalt schützen / Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bmfsfl.de/BMFSFJ/Gleichstellung/frauen-vor-gewalt-schuetzen.html>.
228. Gesetz zur Verbesserung des zivilgerichtlichen Schutzes bei Gewalttaten und Nachstellungen sowie zur Erleichterung der Überlassung der Ehewohnung bei Trennung [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

- <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Abteilung4/Pdf-Anlagen/PRM-16781-Gewaltschutzgesetz,property=pdf.pdf>
229. *Górnicka B.* “Rodzicielski świat” matek i ojców wychowujących dziecko z niepełnosprawnością, w *Rodzicielstwo w kontekście wychowania i edukacji* / J. Brągiel, P. Kaniok, A. Kurcz (red), wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole, 2013. – S. 411.
230. *James M.* Domestic Violence as a Form of Child Abuse: Identification and Prevention / Marianne James [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.aifs.gov.au/nch/pubs/issues/issues2/issues2.html>.
231. Häusliche Gewalt [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://de.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4usliche_Gewalt
232. Key Competencies. A Developing concept in General Compulsory Education, Eurydice. – 2002 / The Information network on Education in Europe. – P. 13-14; 27-28.
233. Kodeks karny [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?ld=WDU19970880553+2014%2401%2427&min=1>
234. Hug P. Für den Schutz vor Waffengewalt / Peter Hug, Beni Hirt// Volksinitiative “Für den Schutz vor Waffengewalt”. – Bern : Postfach. –2013. – 5 s.
235. Les violences conjugales [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://santé.leflgaro.fr/social/droit/violences-conjugales>
236. *Maslow A. H.* Motivation and Personality / A. H. Maslow. – New York, 1954. – 400 p.
237. *Meinz T.* Frauen und Kinder als Opfer von häuslicher Gewalt Hausarbeit / Tina Meinz. – München: Verlag GmbH, 2007. – 167 s.
238. *Mischel W.* Sex typing and socialization // Carmichael’s manual of child psychology. – Vol. 2. – New York : Wiley, 1970.
239. National Hotlines and Help for Victims [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.ovw.usdoj.gov/hotnum.htm>.
240. National Plan to Reduce Violence against Women and their children 2010–

- 2022 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ofw.facsia.gov.au/womens_safety_agenda/previous_initiatives/padv/index.htm
241. Narodni akcni plan prevence domaciho nasili na leta 2011–2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vlada.cz/assets/media-centrum/aktualne/Narodni-akcni-plan-prevence-domaciho-nasili-na-leta-2011-2014.pdf>
242. Öffentlichkeitsarbeit [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.frauenberatung.ch/fachstelle/oeffentlichkeitsarbeit/index.html>
243. Policy Paper for change and Development in Higher Education. – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization of UNESCO. – 1995. – 43 p.
244. Rady vlady pro rovne prilezitosti zen a muzu [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vlada.cz/cz/ppov/rada-pro-rovne-prilezitosti/uvod-29829/>
245. *Schwander M.* Interventionsprojekte gegen häusliche Gewalt: Neue Erkenntnisse / Marianne Schwander. [Heft 2]. – Berlin : Stämpfli, 2003. – 219 s.
246. *Seith C.* Kinder und häusliche Gewalt / Corinna Seith // Herausforderungen an Behörden und Fachstellen. Soziale Sicherheit CHSS. – 2009. – № 5. – S. 249-254.
247. *Siposova J.* Kde nie je zalobca, nie je ani sudca. Nova slovenska legislative o domacom nasili / J. Siposova, I. Ivanyí [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pomocobetiam.sk
248. *Shaw R. P.* Genetic Seeds of Warfare: Evolution, Nationalism and Patriotism / R. P. Shaw, Yu Wong. – Boston : Unwin Human, 1989.
249. Stopp Häusliche Gewalt / Kein Autor. – Bern : Schweizerische Koordinationsstelle für Verbrechenprävention. – 2003. – S. 17.
250. The Coalition to Stop Violence Against Native Women: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.csvanw.org/dv.htm>.
251. The Office of Safe and Drug-Free Schools (OSDFS): [Электронный

- ресурс]. – Режим доступа : // <http://www2.ed.gov/about/offices/list/osdfs/index.html>.
252. UNESCO Guidelines on Intercultural Education. Paris: UNESCO // UNESCO Section of Education for Peace and Human Rights, 2006. Printed at UNESCO in Paris (ED-2006/WS/59) - CLD 29366.
253. Union régionale des CIDFF: Nos actions [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://www.infofemmes-pch.org/spip.php? Article24>
254. Ustawa o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw weszła w życie dnia 1 sierpnia 2010 r. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mpips.gov.pl/przemoc-w-rodzinie/najczesciej-zadawane-pytania-w-zwiazku-z-ustawa-o-przeciwdzialaniu-przemocy-w-rodzinie>.
255. Women’s Bureau: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.dol.gov/wb/>.
256. Zaidi L. Y., Knutson J. F., Mehm J. G. Transgenerational patterns of abusive parenting: analog and clinical tests. *Aggressive behavior*, 15, 1989. – P. 137-152.
257. Zakon Ceske narodni rady ze dne 9. prosince 1999 o socialne-pravni ochrane deti// Sbirka zakonu Ceske Republiky c.395/1999 Sb.
258. Zakon Slovenskej narodnej rady, ktorym sa meni a doplna zakon Narodnej rady Slovenskej republiky c. 171/1993 Z. z. o Policajnom zbore v zneni neskorších predpisov a o zmene a doplneni niektorých zákonov // Zbierka zákonov c. 491/2008.
259. Young J. Z. Programy mozgu / J. Z. Young. – Warszawa : PWN, 1984. – S. 2.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Методика “Індикативні таблиці наявності сімейного насильства”

О. Кочемировської та А. Ходоренко

Індикативна методика була створена на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб спеціалістів, які стикаються з проблемою попередження насильства в сім’ї. В ній відокремлено та визначено основні характеристики (психологічні, фізичні та сексуальні) дітей, що потерпають від сімейного насильства. Базова індикативна методика може бути доповнена психодіагностичним тестуванням, глибинним інтерв’ю тощо. Для працівників освіти найважливішими її частинами є:

- базові індикативні таблиці наявності сімейного насильства над дитиною;
- карта спостереження за поведінкою дитини (якщо планується подальша психологічна реабілітація дитини та її направлення до психологічної служби).

Методика “Індикативні таблиці наявності сімейного насильства” складається з двох таблиці. У першій таблиці відокремлено *наочні ознаки насильства* над дитиною. У другій – *непрямі ознаки* насильства щодо дитини. Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

- 1) перший стовпчик містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства;
- 2) у другому стовпчику подано спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє спостереження за дитиною, станом її житла, родичами;
- 3) у третьому стовпчику цієї таблиці фахівець робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім’ї (чорнилом або кульковою ручкою);
- 4) четвертий стовпчик слугує для приміток та нотаток. Нотатки також роблять чорнилом або кульковою ручкою.

При аналізі результатів необхідно пам’ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть свідчити про наявність насильства в сім’ї.

Індикативні таблиці

П.І.Б. дитини _____

Посада та П.І.Б. особи, що заповнювала таблиці _____

Дата заповнення:

Таблиця 1

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Зсуви й переломи кісток, крововиливи	Спостереження		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо незвичної форми – від ременя, лозини тощо	Спостереження		
Опіки, незвичайні за формою та / або походженням, наприклад, від цигарки або розжареного посуду)	Спостереження		
Сліди укусів	Спостереження		
Брак ваги	Спостереження		
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	Спостереження		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	Спостереження		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова розмовляти	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Поганий запах від дитини	Спостереження		
Вагітність малолітньої дитини	Спостереження		
Травми молочних залоз, сідниць, нижньої частини	Ознайомлення з медичною		

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
живота, ділянки геніталій та анального отвору	карткою		
Сторонні предмети в геніталіях, анальному отворі чи сечовивідному каналі	Ознайомлення з медичною карткою		
Збільшений вагінальний отвір чи почервоніння в ділянці геніталій	Ознайомлення з медичною карткою		

Таблиця 2

Непрямі ознаки сімейного насильства щодо дітей	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию тощо	Спостереження, бесіда		
Зачіску зроблено в домашніх умовах непідходящим інструментом (волосся обрізано нерівно, “сороче гніздо” на голові)	Спостереження		
Незвичний одяг (шарф влітку, рукавички тощо)	Спостереження		
Одяг, що не відповідає віку дитини (надто малий або завеликий)	Спостереження		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	Спостереження		
Нема одягу, що відповідає погодним умовам	Спостереження		
Відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Зухвала, зокрема агресивна та/або сексуалізована, поведінка дитини	Спостереження, бесіда, опитування		
Дитина надмірно мовчазна, скована	Спостереження, бесіда		

Непрямі ознаки сімейного насильства щодо дітей	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Дитина апатична, не проявляє жодної емоційної реакції з приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Схильність до знуцання над тваринами	Опитування, спостереження		
Схильність до сексуалізованих виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	Спостереження, опитування		
Неналежне медичне забезпечення потреб дитини	Спостереження, опитування		

ДОДАТОК Б

Карта спостереження за поведінкою дитини

П.І.Б. дитини _____

Посада та П.І.Б. особи, що заповнювала карту _____

Дата заповнення:

Підкресліть в таблиці порушення поведінки дитини, виявлені протягом спілкування з нею

Характер порушення	Прояв
Агресивність	ламає речі, штовхає перевесників, б'є, щипає чи кусає інших людей, плюється, лається
Негативізм	робить все “навпаки”, відмовляється навіть від цікавих занять, часто застосовує слова “не хочу” або “не буду”
Демонстративність	відвертається, повертається спиною, здійснює “підкреслені” рухи, намагається будь-якою ціною привернути до себе увагу, слідує за реакцією на свої дії негативістського характеру
Емоційна відгородженість	уникає дивитись у вічі співрозмовнику, прагне самотності, мало розмовляє, прагне “відмовчатись”, майже не рухається
Псевдоглухота	не виконує прохань або не відповідає на запитання вчителя, незважаючи на те, що чує та розуміє зміст звернення
Запальність	легка збудливість, імпульсивність, дратівливість, постійна готовність вступити в бійку
Уразливість, дратівливість	легко ображається, постійно незадоволений вираз обличчя, легкий перехід на крик та сльози
Конфліктність	поведінка, що провокує конфлікт
Нерішучість	постійна невпевненість в правильності власних дій, страх помилки, улесливий погляд та страх перед покаранням через помилку
Охочість до дурощів	реагує сміхом на слова вчителя, кривляється, перекривлює знайомих
Страхи (які саме)	
Тривога	блукання очима, відсторонений погляд, напружена поза, дитина неочікувано та зненацька здригається, демонструє немотивовану боязкість та сторожкість
Скованість	рухова скованість в новій ситуації

Характер порушення	Прояв
Егоцентричність	дитина сконцентрована на власній особі, вважає, що всі події, пов'язані з нею, з її поведінкою
Дефіцит уваги	легко відволікається, не може сконцентруватись на питаннях учителя, їх треба повторювати кілька разів
Рухова розгальмованість (гіперактивність)	швидко збуджується та довго заспокоюється; починає діяти та говорити раніше, ніж повністю почує завдання чи питання; не може спокійно сидіти на місці; темп рухів прискорений; кількість рухів надлишкова
Мовна розгальмованість	розмовляє голосно; темп мовлення прискорений, “говорить швидше, ніж думає”, “захлинається” словами
Нерозуміння складних мовних конструкцій	не розуміє складні речення або довгі пояснення вчителя, легко стомлюється
Нерозуміння простих мовних конструкцій	не розуміє прості речення та звернення до себе
“Застрягла” поведінка	малює елементи, що постійно повторюються; постійно повторює одну і ту ж фразу, довго не може перемкнутись з одного запитання чи завдання на інше, “нав'язливість” при спілкуванні, довго пам'ятає образу
Знижена розумова та фізична працездатність	легка стомлюваність

ДОДАТОК В

Методика проведення бесіди зі скривдженою в родині дитиною

1. Які негативні прояви наявні в поведінці дитини, і наскільки вони є небезпечними для неї та її оточення?
2. На якому рівні розвитку перебуває дитина, та які її ресурси? Наскільки термінової реабілітації вона потребує, та наскільки глибоким має бути втручання?
3. Що в родині заважатиме заходам, спрямованим на допомогу дитині? Які можливості має сім'я для зниження рівня насильства щодо дитини?
4. Чи готові члени родини взяти участь в процесі психологічної реабілітації дитини та сімейних взаємин?
5. Яким чином можуть бути залучені заклади освіти (школа, дитячий садок), охорони здоров'я, органи та служби у справах неповнолітніх, кризові центри та служби психологічної підтримки, родичі дитини до участі в реабілітаційній роботі?

Отже, коли дитина розповідає про насильство щодо неї, то

1. Поставтеся до дитини серйозно, покажіть, що ви їй повністю вірите.
2. Залишайтеся спокійними (незважаючи на те, що саме та якими саме словами розповідає дитина, адже вона через нестачу словарного запасу може застосовувати нецензурну лайку та жаргонізми, які чує від батьків чи інших родичів).
3. Заспокойте та підтримайте дитину словами:
 - Добре, що ти мені сказала(-в). Ти правильно зробила(-в).
 - Ти в цьому не винна (не винний);
 - Не ти одна (один) потрапила(-в) в таку ситуацію, це трапляється і з іншими дітьми;
 - Бувають такі секрети, які не можна зберігати, якщо тобі зробили погано, і я хочу тобі допомогти. Мені треба переказати іншим людям (соціальному працівнику, психологу) інформацію про те, що сталося. Вони захочуть поставити тобі кілька запитань. Вони допоможуть зробити так, щоб ти відчувала(-в) себе в безпеці.
4. Не думайте, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поведуться з дитиною, яка продовжує їх любити та боїться зашкодити їм своїми словами чи діями.
5. Терпляче відповідайте на запитання та розвіюйте тривоги дитини.
6. Стежте за тим, щоб не давати обіцянок, яких ви не можете дотриматись

(наприклад, “Твоя мама не засмутиться” або: “З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять”).

Розмовляючи з дитиною, яка зазнала зловживань з боку інших членів родини:

1. Проводьте бесіду наодинці.
2. Поставте прямі запитання в м'якій формі (наприклад, “Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розповіси, будь ласка, як саме це сталося. Покажи, де в тебе боляче”, “Мені здається, що тобі не вистачає їжі. Чи я правий/права?”).
3. Слухайте, не виносячи суджень (наприклад, не слід переривати дитину, яка описує, що сталося за допомогою брудної лайки – можливо, вона не знає інших слів для опису ситуації).
4. Надайте інформацію про місцеві служби допомоги (якщо це відповідає віку дитини, або родичам, які зацікавлені у розв'язанні ситуації) та якомога швидше передайте відомості щодо інциденту насильства.
5. Скажіть дитині, що насильство в сім'ї буде повторюватися, але вона вже зробила перший і дуже важливий крок для його подолання.
6. Скажіть дитині, яка зазнала насильства, що ви її підтримуєте, і що вона не винна в тому, що трапилося.

Фахівець при спілкуванні з дитиною в жодному разі не має:

- бути нетерплячим та перебивати її;
- робити поспішні висновки;
- намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;
- втрачати зоровий контакт з дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неувважність;
- відповідати недоладно;
- змінювати предмет розмови;
- залякувати дитину (в тому числі тим, що її родичів буде суворо покарано);
- критикувати дитину або глузувати з неї.

Слід зазначити, що діти можуть досить точно розповісти про події, що відбулись, вже у віці 2-3 років, а трирічні діти здатні давати адекватні свідчення в суді. Загалом діти будь-якого віку можуть розповісти про те, що вони знають, якщо ставити їм запитання у зрозумілій для них формі. Отже, ці факти створюють підґрунтя для побудови бесіди з постраждалою дитиною:

1. Вчитель не “допитує” дитину.
2. Ставлячи запитання, слід враховувати, що для маленьких дітей дуже

складно слідкувати за двома (або більше) думками та темами.

3. Діти та дорослі розмовляють “різними мовами”, отже, необхідно виробити форму діалогу у зрозумілій для дитини формі. Наприклад, маленькі діти не розуміють метафор та застосовують всі слова у їхньому прямому значенні. Загалом діти не здатні давати “дорослі” пояснення щодо особистих переживань.

4. Слід пам’ятати, що суперечливість у відомостях, що їх надають діти є нормальною. Крім того, дитина далеко не завжди зізнається, що не розуміє поставлене запитання. Необхідно також враховувати, що вміння відтворювати тексти “напам’ять” не означає, що дитина розуміє, що саме вона відтворює.

Необхідно враховувати, що реакція дітей на запитання далеко не завжди є відповіддю. Це відбувається, коли відповідь не несе в собі потрібної інформації, або коли дитина розуміє питання інакше, ніж гадав дорослий.

Отже, для успішної побудови первинної бесіди з дітьми молодшого віку вчитель має:

1. Представитись, коротко розповісти про себе.
2. Домовитись з дитиною про правила бесіди та переконатися, що вона їх зрозуміла:
 - а) “Якщо я не зрозумію твоєї відповіді, я поставлю окремі запитання кілька разів”;
 - б) “Скажи мені, якщо не зрозумієш запитання”;
 - в) “Скажи мені, якщо не знаєш відповіді”;
 - г) “Поправ мене, якщо я неправильно тебе зрозумію”.
3. Визначити рівень розвитку дитини та її здатність розуміти питання:
 - а) спитати в дитини день тижня, місяць, пору року або ставити інші прості запитання, які покажуть наскільки дитина орієнтується в навколишньому світі;
 - б) попросити дитину перерахувати її улюблені кольори та показати предмети відповідного кольору в кабінеті;
 - в) попросити дитину назвати предмети, більші, ніж... (менші, ніж...).
4. Ознайомити дитину з темою бесіди, уникаючи слів на кшталт “тяжкий”, “страшний”, “насильство”, “напад” тощо, які можуть створити певні настанови.
5. Домовитись з дитиною, що вона говоритиме правду:
 - а) визначити, чи розуміє дитина різницю між правдою та брехнею.
 Навести кілька прикладів та попросити дитину визначити, де булла

правда, а де брехня (наприклад, “Ти – дівчинка. Це правда?” або “Якщо я скажу, що в тебе вісім рук, це буде правда чи брехня?”);

б) взяти в дитини письмове зобов’язання говорити правду;

в) сказати, що зараз ви почнете ставити їй різні запитання і нагадати про домовленості за п. 2.

б. Визначити характеристики побутового життя дитини, поставивши їй такі запитання:

а. Як тебе звать, скільки тобі років, коли в тебе день народження?

б. Де ти живеш?

в. Хто живе разом з тобою?

г. Який твій дім? Хто в якій кімнаті живе?

г. Що в тебе було на сніданок? А вчора? Яка їжа тобі подобається більш за все?

д. В якій школі ти вчишся ?

е. Як звать твою вчительку?

є. Що тобі подобається в школі більш за все? Чому?

ж. Чи є в тебе найкращий друг? Розповіси про нього?

7. Перейти до вільної бесіди. М’яко попросіть дитину розповісти вам про те, що трапилося: “Розкажи мені все, що знаєш про...” або ““Я чула (чув), що з тобою щось сталося. Розкажи мені про це...”. Заохочуйте дитину говорити, застосовуючи коментарі з відкритою кінцівкою на кшталт “І тоді...” або “Розкажи мені докладніше...”. Уточнюйте найважливіші події, якщо вони здаються недостатніми або неможливими: де саме стався інцидент насильства, в який час доби (“на вулиці було темно чи ні?”); як давно це сталося; як часто відбуваються такі ситуації (“коли це відбулось останній раз? А до того?”); що робила доросла людина, що робила сама дитина.

ДОДАТОК Г

**Правила, якими має керуватися фахівець
при встановленні обставин сімейного насильства:**

- не піддаватися так званому “першому враженню”;
- детально дослідити ситуацію;
- дотримуватися дистанції щодо винуватця подій та не вступати з ним (нею) у дискусію;
- не заперечувати факт наявності насильства (навіть, якщо вам здається, що дитина перебільшує проблему або викликає у вас недовіру чи відразу);
- не висловлювати підтримки чи згоди, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося;
- підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження, і що дитина вже зробила перший крок для зміни ситуації на краще;
- не применшувати серйозність інциденту, що стався;
- зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчувати постраждалій дитині, віддавати належне її почуттям;
- надати інформацію щодо притулків та інших місцевих осередків, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу.

Недотримання зазначених правил може серйозно зменшити можливості розв’язання проблеми сімейного насильства щодо дитини та навіть зашкодити їй.

Вчителю необхідно пам’ятати

- Жоден сигнал щодо насильства в сім’ї не можна сприймати легковажно, навіть якщо він надходить від дитини.
- Кожне втручання має індивідуальний характер. Ні в якому разі не можна переносити на конкретний випадок висновки, зроблені вами або вашими колегами у схожій, на вашу думку, ситуації сімейного насильства.
- При спілкуванні з постраждалими необхідно враховувати, що діти перебувають зазвичай у стані сильного емоційного збудження (або пригніченості) внаслідок пережитої загрози та психічного перенапруження.

Спосіб ведення розмови має сприяти заспокоєнню та підтримці постраждалих.

- Дитина зазвичай не здатна оцінити ситуацію і рідко називає пережите саме насильством.
- Кривдник дуже часто видає себе за спокійну, врівноважену людину, яка не розуміє, чого від неї хоче вчитель. Зовнішньо це виглядає досить вигідно.
- Винуватець часто покладає відповідальність за скоєне на жертву, мовляв, сама напросилася, довго дошкуляла йому, і він (вона) в якийсь момент просто втратив контроль, не стримався (-лась).
- Винуватець обіцяє зробити все, що тільки побажають члени сім’ї та шкільні фахівці, аби тільки останні відмовилися від втручання.

Анкета
на виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми

Стать _____

Вік _____

Дата опитування _____

Додаткові відомості _____

1 – Зазвичай; 2 – Часто; 3 – Інколи; 4 – По ситуації; 5 – Рідко; 6 – Ніколи.

1. Як ти вважаєш, чи слід карати дитину?
2. Ти ділишся з батьками своїми проблемами та радощами?
3. На твою думку батьки завжди справедливі?
4. Чи завжди ти згоден з рішеннями батьків?
5. Траплялись випадки, коли тобі перепадало “ні за що”?
6. Сімейне життя твоїх батьків є для тебе прикладом?
7. Чи важлива для тебе думка батьків про твоїх друзів, кохану людину?
8. Батьки для тебе є авторитетом?
9. Батьки виділяють тобі кишенькові гроші?
10. Чи достатньо тобі цієї суми?
11. Чи шкода тобі вуличних, безпритульних тварин?
12. Батьки багато часу проводять з тобою?
13. Чи можуть бути, на твою думку, випадки, коли дитину необхідно покарати?
14. Ти коли-небудь втікав(ла) з дому?
15. Чи здається тобі життя складним?
16. Чи сняться тобі страшні сни?

Анкета з проблем моралі і сімейних стосунків

1. У своїй майбутній сім'ї ... (указати характер майбутніх взаємовідносин, можливі труднощі).
2. Прикладом майбутніх сімейних відносин для мене є сім'я ...
3. Найкраще, якщо дітей у сім'ї ...
4. Найважливіше в сімейному житті...
5. У нашій сім'ї мене хвилює (указати життєві проблеми, які хвилюють зараз)...
6. Я думаю, що батьки будуть допомагати в сімейному житті...
7. У моїй майбутній сім'ї можуть бути конфлікти з приводу...
8. Конфлікти у сім'ї я буду усувати за допомогою...
9. Більшість шлюбів...
10. Я мрію, щоб моя сім'я ...
11. Діти – це...
12. На місці моїх батьків...
13. Найяскравішим спогадом у моєму житті ...
14. Наша сім'я могла б бути щасливою, якби ...
15. Я люблю свою маму ...

Карта особистості дитини

1. Загальні дані:
 - 1.1. Прізвище, ім'я, по батькові.
 - 1.2. Адреса.
 - 1.3. Дата і місце народження.
 - 1.4. Національність.
2. Стан здоров'я і розвитку учня (заповнюється шкільним лікарем):
 - 2.1. Загальна оцінка здоров'я учня (за даними медичної карти).
 - 2.2. Ознаки підвищеної нервозності (відсутні; підвищена втомлюваність, знижена працездатність, пригнічений настрій, підвищена збуджуваність, спалах гніву, агресивність по відношенню до вчителів, відмова від контактів, загальних справ, схильність до руйнівних дій, садизм).
 - 2.3. Патологічні потяги:
 - палить (не палить, палить епізодично, систематично);
 - вживає спиртні напої (не вживає, вживає епізодично, систематично);
 - вживає токсико-наркоречовини (не вживає, вжив одноразово, епізодично, систематично).
 - 2.4. Стоїть на диспансерному обліку (з приводу чого?).
3. Психологічна атмосфера у сім'ї:
 - 3.1. Дані про батьків (батько, мати, особи, які їх замінюють):

- освіта;
- професія місце роботи.

3.2. Інші члени сім'ї.

3.3. Тип сім'ї:

- благополучна (батьки морально стійкі, володіють культурою виховання, емоційна атмосфера у сім'ї позитивна);
- неблагополучна, у тому числі:
 - педагогічно некомпетентна (батьки не володіють культурою виховання: відсутня єдність вимог, дитина бездоглядна, з нею жорстоко обходяться, систематично карають, погано поінформовані про її інтереси, поведінку поза школою);
 - морально-неблагополучна (батьки ведуть аморальний образ життя, пиячать, не працюють, утримують кубло, мають судимість, вихованням дітей не займаються);
 - конфліктна (у сім'ї неблагополучна емоційна атмосфера, між батьками постійні конфлікти, батьки підвищено дратівливі, жорстокі, нетерпимі).

3.4. Характер взаємовідносин батьків з дитиною:

- сімейний диктат (систематичне придушення ініціативи і почуття власної гідності дитини);
- надмірна опіка (задоволення всіх потреб дитини, огороження від труднощів, турбот, зусиль);
- потурання (ухил від активної участі у вихованні дитини, пасивність, визнання повної автономії дитини);
- співробітництво (взаємоповага, спільне переживання радощів, горя тощо).

3.5. Організація режиму праці і відпочинку:

- які обов'язки виконує у сім'ї;
- чи дотримується режиму дня;
- хто і якою мірою допомагає і контролює виконання домашніх завдань;
- як організовано спілкування учня у сім'ї під час дозвілля, літнього відпочинку, відпустки батьків.

4. Особливості навчальної діяльності:

4.1. Успішність учня.

4.2. Ставлення до навчання: позитивне, нейтральне, байдуже, негативне.

4.3. Інтелектуальні можливості учня: високі, середні, низькі.

4.4. Мотиви навчання: пізнавальний інтерес до предметів, усвідомлення необхідності навчатися, прагнення отримати оцінку, заслужити схвалення дорослих, прагнення уникнути покарання, прагнення до самоствердження у групі однолітків.

5. Становище у класному колективі, ставлення до колективу:

5.1. Позиція учня у колективі: лідер (зірка); той, кому віддають перевагу; той, кого прийняли; той, кого відкинули (ізолюваний).

5.2. З ким із класу найбільш близький; характер взаємного впливу.

5.3. Стосунки з іншими однокласниками: ділові, рівні, дружні, теплі, конфліктні, ні з ким не спілкується.

5.4. Манера, стиль спілкування з оточенням:

- домінуючий стиль (упевнений у собі; прагне нав'язати свою думку; легко перериває іншого, але не дає перервати себе; ні з ким спілкується);
- не домінуючий стиль (сором'язливий, поступливий, легко визнає себе неправим, потребує заохочення у розмові);
- екстраверт (постійно спрямований на спілкування, легко входить у контакт, зацікавлений, відкритий, дуже уважний до оточення);
- інтроверт (не схильний до контактів, замкнений, надає перевагу діяльності над спілкуванням, у розмові небагатослівний).

5.5. Ставлення до громадської думки:

- активно-позитивне (розуміє критику, згодний з нею, недоліки прагне виправити і т.п.);
- пасивно-позитивне (розуміє критику, згодний з нею, але недоліки не виправляє);
- байдуже (не реагує на критику, не змінює поведінки);
- негативне (сперечається, не погоджується із зауваженнями, поведінку не змінює).

6. Ставлення до громадської діяльності і суспільно корисної праці:

6.1. Ставлення до громадських доручень: з готовністю, без видимого інтересу, відмовляється.

6.2. Виконання громадських доручень: сумлінне, несумлінне, відповідно настрою, під тиском, з ініціативою.

6.3. Ставлення до трудових справ класу: бере активну участь, байдужий, демонстративно відмовляється.

6.4. Ставлення до фізичної праці:

- позитивне (працелюбність; часто надає перевагу фізичній праці, ніж розумовій; має “золоті руки”);
- байдуже (не виділяє фізичну працю як цікаву діяльність; від неї не відмовляється, але виконує без ініціативи);
- негативне (лінивий, трудиться безвідповідально, під натиском, до фізичної праці ставиться зверхньо, зневажливо).

6.5. Ставлення до суспільного майна: ставиться бережливо, по-хазяйськи, ставлення байдуже, ставиться демонстративно, зневажливо навіть до свідомої шкоди майна).

7. Спрямованість інтересів:

7.1. До якої діяльності проявляє інтерес (фізична праця, розумова праця, технічна, суспільно-політична, організаторська, художня (артистична, літературна, музична, хореографічна тощо), спортивна діяльність).

7.2. Які гуртки(секції) відвідує (відвідував)?

7.3. Культурний кругозір:

- чи відвідує і як часто театри, музеї, виставки;
- які читацькі інтереси, якій літературі надає перевагу, регулярність читання (книг не читає, читає епізодично, читає систематично).

8. Особливості сфери вільного спілкування учня:

8.1. Скільки часу приділяє вуличному спілкуванню протягом тижня: години вечірнього приходу додому?

8.2. З ким має дружні зв'язки поза класом, як вони впливають на учня?

8.3. Постійне чи таке, якому надається перевага, місце вуличного спілкування (клуб, двір, під'їзд тощо).

8.4. Зміст вуличного спілкування (робота з технікою, автотехнікою, відвідування кіно, гра на гітарі, прослуховування музичних записів, розмови на різні теми, бездумне проведення часу, випивка, паління, азартні ігри та ін.).

9. Рівень самооцінки особистості:

- адекватна (правильно оцінює свої позитивні та негативні якості, особисті можливості і досягнення);
- підвищена (некритичний по відношенню до себе, перебільшує свої досягнення);
- занижена (завищена самокритика, недооцінює свої позитивні якості та особисті досягнення).

10. Особливості поведінки:

10.1. Позитивні вчинки учня; як часто він їх здійснює, можливі мотиви їх здійснення.

10.2. Негативні вчинки, їх поява (епізодично, систематично), характер (грубість, бійка, прогули, запізнення на уроки, порушення дисципліни у класі, відмова від вимог, доручень, не працює у класі на уроках).

10.3. Правопорушення учня (крадіжка, побори у молодших і слабших, спроби до насильства, жорстоке ставлення до тварин, проявлення садистичних нахилів, грубі порушення громадського порядку (хуліганство) і т.п.).

10.4. Ставлення до своїх вчинків: байдужий, переживає, виправдовує, засуджує.

10.5. Як ставиться до педагогічних впливів: із жорстокістю, байдуже, розуміє і намагається виконувати вимоги.

10.6. Стоїть на обліку у:

- школі;
- підрозділі у справах неповнолітніх;
- інший облік.

Навчальна програма спецкурсу “Основи професійно-гуманітарної підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства”

Пояснювальна записка

Однією з актуальних проблем, які стоять перед сучасним українським суспільством, є подолання і профілактика будь-яких проявів насильства щодо дітей та молоді. Слід відзначити, що дана проблема лише стає предметом широкого громадського та наукового обговорення в Україні.

Незважаючи на нестачу даних щодо масштабів насильства у сім'ї в його різноманітних формах, тієї інформації, що є достатньо для того, щоб повернути до цього явища широку увагу. Оскільки у випадках насильства у сім'ї в офіційних статистичних джерелах, зазвичай не виділяються в окрему категорію і складають вагому долю латентної (або прихованої) злочинності, то скласти уяву про справжні масштаби різноманітних видів насильства у сім'ї дуже важко.

В Україні відбуваються перші спроби запровадження й реалізації певних моделей роботи: превентивної, навчально-тренінгових програм, роботи з правоохоронними органами, організації притулків для жінок, кризових консультативних центрів (очних та заочних), центрів реінтеграції, груп взаємопідтримки чи самопомоги, психотерапевтичних програм (індивідуальних та групових).

Дана програма передбачає ознайомлення майбутніх учителів початкової школи, класних керівників, організаторів позакласної роботи, соціальних педагогів із проблемою підготовки до роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Творча спрямованість спецкурсу робить можливим реалізацію духовного потенціалу майбутнього вчителя початкової школи, виявлення та розвиток природних здібностей, свободу творчого пошуку.

Мета спецкурсу – сформулювати мотиваційно-емоційний, науково-теоретичний та практичний компоненти готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства.

Завдання курсу:

- підвищення рівня усвідомлення студентами проблеми жорстокого поводження з дітьми та своєї ролі як фахівця у її подоланні;
- ознайомлення студентів з базовими категоріями соціально-педагогічної проблеми жорстокого поводження з дітьми;
- вивчення та аналіз законодавчої бази з питань попередження жорстокого поводження з дітьми;
- формування вмій та навичок виявлення різних видів жорстокого поводження;
- надання елементарних знань та навичок щодо роботи з випадком у міжвідомчій команді фахівців, а також попередження цього явища.

Завдання курсу:

- підвищення рівня усвідомлення студентами проблеми жорстокого поводження з дітьми та своєї ролі як фахівця у її подоланні;
- ознайомлення студентів з базовими категоріями соціально-педагогічної проблеми жорстокого поводження з дітьми;
- вивчення та аналіз законодавчої бази з питань попередження жорстокого поводження з дітьми;
- формування вмій та навичок виявлення різних видів жорстокого поводження;
- надання елементарних знань та навичок щодо роботи з випадком у міжвідомчій команді фахівців, а також попередження цього явища.

Після опанування курсу студенти знатимуть:

- сутність насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми;
- види насильства та жорстокого поводження, їхні індикатори та способи виявлення;
- законодавчі документи про попередження насильства в сім'ї та захисту дітей від жорстокого поводження;
- сутність та особливості міжвідомчої взаємодії у попередженні, виявленні та подоланні наслідків жорстокого поводження з дітьми;
- форми та методи соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від жорстокого поводження, а також її сім'єю.

Під час практичних занять, індивідуальної навчально-дослідницької та самостійної роботи студенти ***набудуть умінь:***

- аналізу та особливостей використання законодавства щодо захисту дітей від насильства та жорстокого поводження;
- раннього виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною;
- планування дій щодо роботи з випадком міждисциплінарної групи фахівців;
- планування програм та заходів первинної профілактики насильства та жорстокого поводження з дитиною;
- розробки та використання форм та методів соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від жорстокого поводження, а також її сім'єю.

II. Орієнтовний розподіл годин за модулями спецкурсу

Кількість годин, відведених навчальним планом на вивчення дисципліни, становить 90 год., із них 14 год. – лекційних, 6 год. – семінарських занять, 12 год. – практичних занять, 4 год. – лабораторних занять, 10 год. – індивідуальна робота, 40 год. – самостійна робота, 4 год. – модульний контроль. Вивчення студентами спецкурсу завершується складанням заліку.

III. Тематичний план

ЛЕКЦІЯ 1. (2 год.) Гуманітаризація професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

1. Гуманістичні основи системи професійної освіти у педагогічних ВНЗ.

2. Педагогічна освіта як гуманітарний феномен.

3. Професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя для роботи з дітьми, які постраждали від сімейного насильства.

Основні поняття: гуманізація, гуманітаризація, система професійної підготовки, педагогічна освіта.

ЛЕКЦІЯ 2. Фактори ризику насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

Підходи до генези насильства: соціокультурний, індивідуально-психологічний та системний сімейний.

Фактори ризику насильства та жорстокого поводження щодо дитини.

Умови, за яких дію можна кваліфікувати як насильство щодо дитини.

Сутність циклу насильства та стадій розвитку насильства.

Загальні наслідки насильства для дитини, агресора та суспільства загалом.

Основні поняття: діти, неповноліття, насильство, жорстоке поводження щодо дитини, цикл насильства, фактори ризику.

ЛЕКЦІЯ 3, 4. Види та індикатори насильства щодо дітей та шляхи їхнього виявлення. (4 год.)

Характеристика фізичного насильства, його особливості. Індикатори фізичного насильства над дитиною.

Специфіка сексуального насильства над дитиною. Індикатори сексуального насильства.

Сутність психологічного (емоційного насильства) над дітьми та його форми. Індикатори вчинення психологічного насильства над дитиною.

Особливості нехтування потребами дитини (економічного насильства). Індикатори здійснення економічного насильства щодо дитини.

Основні поняття: фізичне насильство, сексуальне насильство, психологічне насильство, нехтування, індикатори.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1. Вплив жорстокого поводження на дітей різного віку (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1. Сутність індикаторів насильства над дітьми та шляхи їхнього виявлення (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2. Особливості використання індикативних таблиць (2 год.)

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2. Особливості осіб та родин, що допускають насильство щодо дитини: психологічне, економічне (або нехтування потребами), фізичне та сексуальне (2 год.)

Модульний контроль 1.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

Система попередження жорстокого поводження з дітьми

ЛЕКЦІЯ 5. Нормативно-правове забезпечення попередження жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

Жорстоке поводження з дитиною як правове поняття. Захист дітей від насильства у міжнародному законодавстві.

Нормативно-правова база України щодо попередження насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Закон України "Про попередження

насильства в сім'ї”.

Міжвідомчий підхід до попередження насильства щодо дітей та його нормативно-правове підґрунтя. Організації та установи, що працюють в інтересах сімей та дітей, зокрема щодо захисту дитини від жорстокого поводження.

Основні поняття: закони та підзаконні акти з питань попередження насильства щодо дітей, кодекс, міжвідомчий підхід, мультидисциплінарна команда фахівців.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3. Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4. Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд (2 год.)

Лабораторна робота 1. Ведення розгляду випадку жорстокого поводження з дітьми міжвідомчою командою фахівців (2 год.)

ЛЕКЦІЯ 6. Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

Сутність соціально-педагогічної профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми. Первинна, вторинна та третинна профілактика. Основні принципи профілактичної діяльності. Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Основні поняття: соціально-педагогічна профілактика, первинна, вторинна та третинна профілактика, принципи профілактики.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3. Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

ЛЕКЦІЯ 7. Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'єю (2 год.)

Особистісні характеристики дитини, що постраждала від жорстокого поводження. Принципи спілкування фахівця з дитиною – жертвою насильства, дитиною – свідком насильства, а також її батьками.

Сутність та завдання кризової інтервенції. Особливості консультування з проблем попередження та подолання жорстокого поводження з дітьми. Індивідуальна та групова робота з дітьми, які зазнали насильства. Використання арт-терапії, пісочної терапії у реабілітації дітей – жертв насильства. Підвищення батьківської компетенції як основа роботи з сім'єю, де є насильство щодо дитини. Соціально-педагогічний супровід сім'ї, де є жорстоке поводження з дітьми, та його особливості.

Основні поняття: дитина – жертва насильства, дитина – свідок насильства, кризова інтервенція, індивідуальна та групова робота, арт-терапія, пісочна терапія, батьківська компетентність, соціально-педагогічний супровід сім'ї.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5. Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство. Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6. Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'ї (2 год.)

Лабораторна робота 2. Робота кімнат здійснення опитування дитини (2 год.).

Навчально-методична карта спецкурсу

Назва модуля	Жорстоке поводження з дітьми як соціально- педагогічна проблема			Система попередження жорстокого поводження з дітьми			
Кількість балів							
Лекції	1	2	3,4	5		6	7
Теми практичних занять		Сутність індикаторів насильства над дітьми та ШЛЯХИ ЇХНЬОГО виявлення (11 балів)	Особливості використання індикативних таблиць (11 балів)	Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (11 балів)	Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд (11 балів)	Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство. Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (11 балів)	Зміст та форми соціально- педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'ї (11 балів)
Самостійна робота	Складання списку першоджерел 3 питань попередження насильства над дітьми (5 балів)	Доповідь про поширеність проблеми жорстокого поводження з дітьми в освітній практиці у різних країнах світу (10 балів) (аналіз першодж.)	Есе на тему «Джерела та фактори ризику насильства та жорстокого поводження з ДИТИНОЮ» (20 балів)	Таблиця «Нормативно-правова база України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження» (аналіз першоджерел) (10 балів)	Конспект матеріалу «Принципи та етапи створення міждесци- планарної команди фахівців, що працюють у галузі попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми» (аналіз першоджерел (10 балів)	Розробка розгорнутого сценарію батьківських зборів батьків першокласників на тему «Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання» (20 балів)	Реферат «Особливості роботи з дитиною, що зазнала сексуального насильства» (15 балів)
	Історичні аспекти проблеми насильства та жорстокого поводження (конспект) (10 балів) (аналіз першодж.)	Розробка 2-х практичних ситуацій щодо виявлення індикаторів жорстокого поводження з дитиною з боку батьків (5 балів)				Заповнити таблицю «Робота з сім'ями, що допускають жорстоке поводження з дітьми» (20 балів)	Доповідь на тему «Особливості опитування дитини, що зазнала насильства» (аналіз першоджерел) (10 балів)
ІНДЗ	30 балів			30 балів			
Види поточного контролю	Модульна контрольна робота 1 (25 балів)			Модульна контрольна робота 2 (25 балів)			
Підсумковий контроль	ЗАЛІК						

IV. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І.

Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1.

Тема: Вплив насильства та жорстокого поводження на дітей різного віку (2 год.)

План заняття

I. Теоретична частина.

- Загальні наслідки насильства та жорстокого поводження з дітьми (для жертви, для агресора, для суспільства).
- Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) немовлят та дітей раннього віку.
- Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) дітей дошкільного віку.
- Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) молодших школярів.
- Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) підлітків.

II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:

5, 8, 12, 13, 14, 25, 27, 28

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1.

Тема: Сутність індикаторів насильства над дітьми та шляхи їхнього виявлення (2 год.)

План заняття

I. Виконання практичної роботи.

Робота у 4-х малих групах: розробка індикативних таблиць - системи індикаторів щодо кожного з чотирьох видів насильства.

Кожна група опрацьовує окремий вид насильства: фізичне, психологічне, сексуальне, економічне.

II. Презентації та загальне обговорення напрацювань.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Особливості використання індикативних таблиць (2 год.)

План заняття

I. Виконання практичної роботи.

Робота у малих групах за методикою “кейс-стаді” – розгляд ситуацій на предмет виявлення жорстокого поводження з дітьми з використанням індикативних таблиць (орієнтовні індикативні таблиці щодо 4-х видів насильства – *Додаток А*).

Завдання для груп: розглянути ситуації, відповісти на запитання до ситуацій, за допомогою індикативних таблиць визначити сукупність

індикаторів, що можуть вказувати на той чи інший вид насильства щодо дитини. Орієнтовні ситуації – у *Додатку Б*.

II. Презентації та загальне обговорення напрацювань.

Обговорення можливих шляхів збору та уточнення інформації:

- а) огляд;
- б) спостереження;
- в) бесіда з дитиною;
- г) опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів;
- г) дослідження історії життя дитини, документації, інших джерел інформації.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Особливості осіб та родин, що допускають насильство щодо дитини: психологічне, економічне (або нехтування потребами), фізичне та сексуальне (2 год.)

План заняття

- I. Теоретична частина.
 2. Особливості осіб та родин, що допускають психологічне насильство щодо дитини;
 3. Особливості осіб та родин, що допускають економічне насильство щодо дитини;
 4. Особливості осіб та родин, що допускають фізичне насильство щодо дитини;
 5. Особливості осіб та родин, що допускають сексуальне насильство щодо дитини;
 6. Основні психологічні характеристики батьків, які застосовують насильство щодо дітей.
- II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:

- 12, 13, 25, 27, 28

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 1. ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

Система попередження жорстокого поводження з дітьми

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (2 год.)

План заняття

I. Виконання практичної роботи.

Вивчення *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*. Розробка схеми взаємодії органів та установи щодо виявлення та

попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми (*Додаток В*).

II. Обговорення.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд (2 год.)

План заняття

I. Виконання практичної роботи.

4. Робота у малих групах: аналіз практичних ситуацій відповідно до *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення* щодо виявлення жорстокого поводження з дітьми та надання адекватної допомоги тим, хто її потребує.

Завдання для груп: розглянути ситуації, відповісти на запитання до ситуацій, спираючись на вищезазначений документ. Орієнтовні ситуації - у *Додатку Г*.

5. Обговорення алгоритму дій соціального педагога (інших представників системи освіти) у випадку підозри про вчинення жорстокого поводження з дитиною (*Додаток Д*).

II. Обговорення.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 1.

Тема: Ведення розгляду випадку жорстокого поводження з дітьми міжвідомчою командою фахівців (2 год.)

Лабораторне заняття проводиться на базі Київської міської служби у справах дітей (ССД) Київської міської державної адміністрації.

Питання для розгляду

- Законодавчі передумови попередження жорстокого поводження з дітьми.
- Алгоритм дій спеціаліста ССД у разі надходження інформації щодо жорстокого поводження з дитиною. Основи ведення випадку.
- Координація збору інформації різними службами (на основі законодавчих особливостей).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

План заняття

I. Теоретична частина.

- Профілактика насильства в шкільному середовищі, запровадження просвітницько-профілактичних програм.
- Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми у роботі з молодим подружжям.
- Профілактика насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми у роботі з сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах.

- Роль громадських організації у протидії жорстокому поводженню з дітьми.
- Використання телефону довіри у системі попередження жорстокого поводження з дітьми.

II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:

- 17, 18, 22, 25, 26, 30, 36, 37

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5.

Тема: Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство. Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (2 год.)

План заняття

I. Виконання практичної роботи.

- Інтерактивна гра "Острів" (Додаток Ж).
- Виокремлення принципів здійснення візиту в сім'ю.
- Аналіз типових помилок здійснення візиту в сім'ю.

Робота у малих групах. Кожна з груп розглядає по декілька ситуацій (Додаток З) з типовими помилками, яких можуть припускатися фахівці під час здійснення контакту з сім'єю. Після самостійного аналізу групи презентують свої напрацювання та подані на картках рекомендації.

II. Загальне обговорення.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 4.

Тема: Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'єю (2 год.)

План заняття

I. Теоретична частина.

- Принципи та етапи здійснення опитування дитини, що зазнала насильства.
- Особливості опитування батьків та родичів дитини, що підозрюються у здійсненні жорстокого поводження з дитиною.
- Форми та методи роботи з дітьми, що стали жертвами насильства.
- Арт-терапія у роботі з дітьми-жертвами насильства.
- Сімейна терапія у корекції дитячо-батькіських взаємин.
- Соціальний супровід сім'ї, де є жорстоке поводження з дітьми, та його особливості.

- Корекційні програми роботи з агресорами.

II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:

- 8, 12, 13, 17, 25, 27, 28.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 2.

Тема: Робота кімнат здійснення опитування дитини (2 год.)

Лабораторне заняття проводиться на базі Кімнати для опитування дітей, що зазнали насильства (Київський міський центр дитини)

Питання для розгляду

- Психологічні особливості опитування дітей, що зазнали насильства.
- Місце проведення опитування дитини:
 - внутрішнє оформлення та облаштування кімнати для опитування;
 - технічне оснащення кімнати.
- Етапи процесу опитування дитини та залучені до опитування особи.
- Розгляд досвіду роботи кімнат для опитування дітей (на досвіді Польщі та України).

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 2

V. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.

1. Скласти список літератури (не менше ніж 15 джерел), в якій розглянуто питання насильства та жорстокого поводження з дітьми. - 5 балів.
2. Підготувати доповідь на тему: “Історичні аспекти проблеми насильства та жорстокого поводження” (за матеріалами: Защита детей от жестокого обращения / под ред. Е. Н. Волковой. – СПб. : Питер, 2007. – 256 с.: ил. – (Серия “Детскому психологу”), Глава 1). – 10 балів.
3. Підготувати доповідь на тему: “Поширеність проблеми жорстокого поводження з дітьми в освітній практиці у різних країнах світу”. – 10 балів.
4. Написати есе на тему: “Джерела та фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дитиною”. – 20 балів.
5. Розробити 2 практичні ситуації для роботи за методикою “кейс- стаді” щодо виявлення індикаторів жорстокого поводження з дитиною з боку батьків освітянами та спеціалістами центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді (по одній ситуації для кожної групи фахівців). – 5 балів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

- 2.1. Розглянути нормативно-правову базу України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження та скласти таблицю. – 10 балів.

Проблема	Нормативно-правовий акт	Цитати основних статей
Забезпечення гармонійного та повноцінного зростання дитини		
Попередження насильства в сім’ї		
Попередження жорстокого поводження з дітьми		
Робота мультидисциплінарних команд		
Запобіжні заходи щодо агресорів		

- Зробити конспект матеріалу “Принципи та етапи створення міждисциплінарної команди фахівців, що працюють у галузі попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми” (Защита детей от жестокого обращения / под ред. Е. Н. Волковой. – СПб. : Питер, 2007. – 256 с.). – 10 балів.

- Розробити розгорнутий сценарій батьківських зборів батьків першокласників на тему: “Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання”. – 20 балів.

- Підготувати реферат “Особливості роботи з дитиною, що зазнала сексуального насильства”. – 20 балів.

- Підготувати доповідь на тему: “Особливості опитування дитини, що зазнала насильства” (за матеріалами: Аліція Будзинська. Як опитувати дитину: poradnik для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. – Варшава : Фундація “Нічийні діти”, 2007). – 10 балів.

Карту самостійної роботи, де визначено форми академічного контролю, успішність (бали) і термін виконання самостійної роботи студентами, подано у вигляді табл. 6.1.

КАРТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Змістовий модуль та теми курсу	Академічний контроль	Бали	Термін виконання (тижні)
Змістовий модуль І.			
Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема			
1.1. Складання списку першоджерел (1 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	5	
1.2. Історичні аспекти проблеми насильства та жорстокого поводження (конспект) (2 год.)	Практичне заняття, індивідуальне заняття, модульний контроль	10	
1.3. Доповідь щодо поширеності проблеми жорстокого поводження з дітьми в освітній практиці у різних країнах світу (5 год.)	Практичне заняття, індивідуальне заняття, модульний контроль	10	
1.4. Есе на тему: “Джерела та фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дитиною” (5 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	20	
1.5. Розробка 2-х практичних ситуацій щодо виявлення індикаторів жорстокого поводження з дитиною з боку батьків. (2 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	5	

Змістовий модуль та теми курсу	Академічний контроль	Бали	Термін виконання (тижні)
Змістовий модуль II.			
Система попередження жорстокого поводження з дітьми			
2.1. Таблиця “Нормативно-правова база України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження” (3 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	10	
2.2. Конспект матеріалу «Принципи та етапи створення міждисциплінарної команди фахівців, що працюють у галузі попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми» (2 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	10	
2.3. Розробка розгорнутого сценарію батьківських зборів батьків першокласників на тему «Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання» (5 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	20	
2.4. Реферат «Особливості роботи з дитиною, що зазнала сексуального насильства» (8 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	15	
2.5. Доповідь на тему: «Особливості опитування дитини, що зазнала насильства» (3 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	10	
2.6. Заповнити таблицю «Робота з сім'ями, що допускають жорстоке поводження з дітьми» (4 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	20	
Разом: 40 год.	Разом: 135 балів		

VI. ІНДИВІДУАЛЬНА НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА (навчальний проект)

Індивідуальна навчально-дослідна робота є видом позааудиторної індивідуальної діяльності студента, результати якої використовуються у процесі вивчення програмового матеріалу навчальної дисципліни. Завершується виконання студентами ІНЗД прилюдним захистом навчального проекту.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) з курсу “Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми” – це вид науково-дослідної роботи студента, що містить результати дослідницького пошуку, відбиває певний рівень його навчальної компетентності.

Мета ІНДЗ: самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань із

навчального курсу, удосконалення навичок самостійної навчально-пізнавальної діяльності.

Зміст ІНДЗ: завершена теоретична або практична робота у межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь та навичок, здобутих під час практичних занять, і охоплює декілька тем або весь зміст навчального курсу.

Змістовий модуль І.

Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема

ІНДЗ № 1. Розробити таблицю індикаторів чотирьох видів насильства над дитиною та шляхів їхнього виявлення на основі аналізу літератури. – 30 балів

Вид насильства та його специфіка	Індикатори	Шляхи виявлення
	<p><i>Основні групи індикаторів, які необхідно описати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - фізичні; - когнітивні; - емоційні; - поведінкові. 	

Критерії оцінювання ІНДЗ 1

№ п/п	Критерії оцінювання роботи	Максимальна кількість балів за кожним критерієм
1.	Аналіз специфіки виду насильства	5 балів
2.	Виокремлення основних індикаторів здійснення такого виду насильства над дитиною	12 балів
3.	Аналіз основних шляхів (методик), що можуть сприяти виявленню такого виду насильства	10 балів
4.	Дотримання вимог щодо технічного оформлення завдання (титульний аркуш, вступ, основна частина, висновки, додатки (якщо вони є), список використаних джерел)	3 бали
Разом		30 балів

Змістовий модуль ІІ.

Система попередження жорстокого поводження з дітьми

ІНДЗ № 2. Складіть програму роботи соціального педагога загальноосвітньої школи на квартал (3 місяці) з профілактики жорстокого поводження з дітьми (де було б зазначено основні дії на рівні первинної та вторинної профілактики) (30 балів).

Зміст програми

1. Пояснювальна записка (актуальність теми та мета).
2. Програма у табличній формі (подана нижче).

3. Використана література.
4. Додатки (за потреби).

№ п/п	Запланований захід	Цільова група та короткий зміст заходу	Дата виконання	Залучені до заходу (фахівці школи, партнерські організації! та їхні функції	Очікуваний результат
Первинна профілактика					
<i>Завдання профілактики:</i>					
<i>Охоплені цільові групи (перерахувати):</i>					
Вторинна профілактика					
<i>Завдання профілактики:</i>					
<i>Охоплені цільові групи (перерахувати):</i>					

VII. СИСТЕМА ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Навчальні досягнення студентів з дисципліни “Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми” оцінюють за модульно-рейтинговою системою, в основу якої покладено принцип поопераційної звітності, обов’язковості модульного контролю, накопичувальної системи оцінювання рівня знань, умінь та навичок; розширення кількості підсумкових балів до 100.

Контроль успішності студентів з урахуванням поточного і підсумкового оцінювання здійснюють відповідно до навчально-методичної карти (п. IV), де зазначено види й терміни контролю. Систему рейтингових балів для різних видів контролю та порядок їхнього переведення у національну (4-бальну) та європейську (ECTS) шкалу подано у табл. 8.1, табл. 8.2.

Розрахунок рейтингових балів за видами поточного (модульного) контролю

№ п/п	Вид діяльності	Кількість рейтингових балів
1.	Відвідування лекцій	7
2.	Семінарські заняття	33
3.	Практичні заняття	66
4.	Лабораторні заняття	20
5.	Модульні контрольні роботи (1, 2)	50
6.	Самостійна робота	135

№ п/п	Вид діяльності	Кількість рейтингових балів
7.	Індивідуальна навчально-дослідницька робота	60
Підсумковий рейтинговий бал		371

VIII. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

- Закон України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”.
- Закон України “Про попередження насильства в сім’ї”.
- Аліція Будзинська. Як опитувати дитину: порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / Аліція Будзинська. – Варшава : Фондація “Нічийні діти”, 2007.
- Анцупов А. Я. Профілактика конфліктів в школьному колективі / А. Я. Анцупов. – М. : ВЛАДОС, 2003. - 208 С. – (Б-ка школьного психолога).
- Виявлення, попередження і розгляд насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичні матеріали. – К. : КАЛИТА, 2007. – 56 с.
- Дитина-свідок. Інформація і рекомендації. – Варшава, 2007. – 32 с.
- Дубровська Є. В. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали сексуального насильства : посібник до навчального відео-курсу / Є. В. Дубровська. – К. : ВГО “Жіночий консорціум України”, 2005. – 44 с.
- Журавлева Т. М. Помощь детям – жертвам насилия / Т. М. Журавлева, Т. Я. Сафонова, Е. И. Цымбал. – М. : Генезис, 2006. – 112 с.
- Основы социальной педагогики : учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / под ред. П. И. Пидкасистого. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 160 с.
- Запобігання і протидія насильству в сім’ї : методичні рекомендації для соціальних працівників. – К. : ДЦССМ, 2004. – 192 с.

Додаткова:

- Запобігання насильству в сім’ї : практичний посібник для дільничних інспекторів міліції / автор-упор. О. В. Лясковська. – К. : ШРМ. – 108 с.
- Защита детей от жестокого обращения / под ред. Е. Н. Волковой. – СПб. : Питер, 2007. – 256 с.: ил. – (Серия “Детскому психологу”).
- Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в ризисной ситуации / Н. О. Зиновьева, Н. Ф. Михайлова. – СПб. : Речь, 2003. – 248 с.
- Марія Келлер-Хамела. Діагностування насильства над дітьми: особливості та методи / Марія Келлер-Хамела, Малгожата Шулік, Йоланта Змарзлік. – Варшава : Фондація “Нічийні діти”.
- Материалы в помощь сотрудникам органов внутренних дел по

предотвращению домашнего насилия. – Челябинск, 2006. – 71 с.

- Методичні матеріали для працівників освіти, спрямовані на покращення алгоритму виявлення випадків насильства щодо дітей / авт.-упор. : С. Буров, Ю. В. Онишко, Л. В. Смилова, М. Ясиновська. – К., 2007. – 56 с.
- Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками та дітьми (з досвіду практичної діяльності центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень) / О. О. Яременко, А. М. Ноур. – К. : ДІПСМ, 2003. – 140 с.
- Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми : навчально-методичний посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Юрисконсульт, 2005. – 452 с.
- Мілютіна К. Технологія попередження конфліктів / К. Мілютіна. – К. : Главник, 2007. – 128 с.
- Насилие в семье: особенности психологической реабилитации : учебное пособие / под ред. Н. М. Платоновой и Ю. П. Платонова. – СПб. : Речь, 2004. – 154 с.
- Організація роботи органів внутрішніх справ щодо профілактики злочинів, які вчиняються в сімейному середовищі : методичні рекомендації. – К., 2002.
- Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази / укладач Т. В. Журавель ; авт. колектив : О. В. Грицевич, О. М. Лозован, Ю. В. Онишко. – К. : КАЛИТА, 2007. – 224 с.
- Права дитини: сучасний досвід та інновації / за заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К., 2005. – 252 с.
- Право дитини на сім'ю. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / авт.-упор. : С. Ю. Буров, Т. В. Війцях, Є. В. Дубровська [та ін.] ; за заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К. : Основа-Принт, 2007. – 432 с.
- Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / под ред. Е. Н. Волковой. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.: – (Серия “Детскому психологу”).
- Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми : метод. посіб. / автори-упорядники : Т. В. Вовчок, Н. П. Степура, І. С. Даниленко [та ін.] ; за заг. ред. Т. П. Цюман. – К. : ВПЦ “Експрес”, 2009. – 328 с.
- Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска : практическое пособие. – В 4 т. / Дж. Райкус, Р. Хьюз. – Т. II : Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с.
- Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска : практическое пособие. – В 4 т. / Дж. Райкус, Р. Хьюз.

- Т. І: Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.
- Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / автори-упорядники: В. Г. Головатий, А. В. Калініна, О. А. Виноградова; за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К.: Християнський дитячий фонд, 2007. – 128 с.
 - Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах: методичний посібник / І. Д. Зверєва [та ін.]. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 104 с.
 - Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). – К.: ДПКСМ, 2004. – 144 с.
 - Социология семьи: учебник / под ред. проф. А. И. Антонова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 640 с. (Классический университетский учебник).
 - Стребиж В. В. Насилию – нет! Дети и жестокость. / В. В. Стребиж. – Екатеринбург, 2002. – 93 с.
 - Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження насильства: матеріали парламентських слухань. – Київ, 21 листопада 2006р.
 - Телесное наказание со стороны родителей – это насилие. – Кишинев, 2006. – 33 с.
 - Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посібник / І. М. Трубавіна. – К., 2002. – 132 с.
 - Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Речь, 2007. – 470 с.
 - Беличева С. А., Кардашина О. В. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / С. А. Беличева, О. В. Кардашина. – М.: Социальное здоровье России, 1999. – 181 с.
 - Білозерова Л. Робота вчителя з “важкими” підлітками / Л. Білозерова // Завуч. – 1999. – № 14.
 - Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Україні (1917–1967 рр.). / А. Д. Бондар. – К., 1968.
 - Знайти себе: життєві історії випускників інтернатів. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 201 с.
 - Бондаровська В. Школа для батьків. / В. Бондаровська. – К.: “Батискаф”, 2003. – 320 с.
 - Киренко С. Захист життя неповнолітніх кримінальним законодавством України // Право України. – 2000. – № 9. – С. 61-64.
 - Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
 - Постовий В. Г. Сучасна сім'я та її педагогіка / В. Г. Постовий. – К., 1994.

- Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
- Хоменаускас Т. Г. Семья глазами ребенка / Т. Г. Хоменаускас. – М., 1993.
- Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекцій / Л. Б. Шнейдер. – М., 2000.
- Шульга Т. И., Олиференко Л. Я. Психологические основы работы с детьми группы риска в учреждениях социальной помощи и поддержки. / Т. И. Шульга, Л. Я. Олиференко. – М., 1997. – 198 с.

Методичні рекомендації вчителям

Беручи до уваги результати нашого дослідження, нами було розроблено такі методичні рекомендації:

1. Необхідно сприяти поширенню серед сімей знань та інформації про соціальні та сімейні стосунки, ранньому виявленню потенційно конфліктних ситуацій та вирішенню міжособистісних та внутрішньосімейних конфліктів, виявляти факт жорстокого поводження з дитиною в сім'ї; допомагати, піклуватись та давати поради різним сторонам, причетним до випадків насильства в сім'ї.

2. Потрібно вивчати особистість дитини та його референтну групу, у відповідності до цього вчитель має знати засади психолого-педагогічної діагностики і вміти розробляти програму психолого-педагогічного діагностування як дитини, так і її оточення.

3. Необхідно обов'язково повідомляти про вчинене над дитиною насильство, якщо така інформація стала йому відома, до відповідних органів. Відповідно до цього необхідно внести корективи до етичного кодексу соціального педагога, оскільки він не має права розголошувати приватну таємницю клієнта, і в деяких випадках це може зашкодити безпосередньо дитині.

4. Учитель за необхідності має допомогти в госпіталізації дитини, яка потребує медичної допомоги і є жертвою насильства. Він має володіти необхідним базисом медичних знань, щоб розпізнати характерні ознаки насильства.

5. Учитель має приймати заходи щодо попередження випадків жорстокого поводження з дітьми, займатись стосовно цього явища профілактичною роботою. Відповідно до цієї функції пропонуємо схему діяльності соціального педагога на трьох рівнях профілактики явища жорстокого поводження та перелік основних дій:

I. Первинна профілактика:

- Інформованість суспільства про проблему.
- Соціально-економічна підтримка сім'ї.
- Програми з соціальної охорони здоров'я.
- Робота з суспільними організаціями і молодіжними центрами.
- Якісна медична допомога вагітним, матерям, новонародженим, дітям.
- Пропаганда позитивного материнства і батьківства.
- Пропаганда ненасильства, включаючи шкільні заходи.

II. Вторинна профілактика:

- Виявлення сімей високого ризику.
- Пропаганда ненасильства (сім'я, школи, ЗМІ).
- Аналіз законодавства, виявлення недоліків і проблем регулювання законодавства.

– Створення міжвідомчої системи попередження насильства в сім'ї (міжвідомчі комісії; органи охорони здоров'я і соціального розвитку; правоохоронні органи; органи освіти; РАГС; органи опіки і піклування; суспільні організації і молодіжні центри).

III. Третинна профілактика:

- Рання діагностика і кваліфікація.
- Реабілітація постраждалих від насильства.
- Міжвідомче співробітництво, включаючи медичну, соціальну допомогу, юридичне, психологічне, інформаційне консультування тощо.
- Підготовка кадрів в системі правоохоронних органів, соціального захисту, освіти, охорони здоров'я тощо.
- Розробка статистичних форм, збір статистичної інформації.
- Розробка пропозицій про внесення змін до законодавства.
- Розробка і проведення освітніх програм.

Учитель має володіти необхідним переліком правових знань, щоб мати змогу допомагати у вигляді консультацій своїм клієнтам. Наводимо перелік знань, які, на наш погляд, є необхідними для роботи вчителя початкової школи:

1. Вчитель повинен знати:

1.1. Права дитини в сім'ї, суспільстві, в освітніх закладах, обов'язки та відповідальність батьків, педагогів щодо дітей.

1.2. Перелік та повноваження служб, які опікуються дітьми, захищають їх права, створюють умови для реалізації прав та свобод, законних інтересів.

1.3. Свої права та обов'язки при захисті прав дітей(у випадках представництва інтересів дітей в установах і службах), виявлення ситуацій жорстокого поводження з дітьми.

1.4. Права дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування.

1.5. Основи соціального захисту дітей.

1.6. Сутність насильства щодо дитини та його юридичні наслідки.

1.7. Ознаки торгівлі дітьми, безпритульність, експлуатації праці дітей, соціального сирітства, комерційної сексуальної експлуатації дітей.

2. Учитель повинен вміти:

2.1. Розпізнавати випадки порушень прав дитини, жорстокого поводження з нею.

2.2. Звертатись до державних та недержавних установ і організацій з метою захисту та представництва прав та інтересів дитини.

2.3. Взаємодіяти з сім'єю дитини, державними та недержавними установами з проблем захисту прав дитини.

2.4. Передбачати можливі ситуації порушення прав дитини і створювати умови для запобігання їх виникнення.

3. Вчитель має *уміти* діяти за відповідним алгоритмом:

3.1. Постаратися розговорити дитину, встановити контакт, довірчі стосунки з нею. Надати емоційну підтримку. Тут необхідно врахувати, що дорослий має продемонструвати по відношенню до дитини інтерес,

дружелюбність, щирість, теплоту і емпатію. У такому разі дитина відчує, що ця людина дійсно чує і розуміє її думки і почуття.

3.2. Оглянути ушкодження.

3.3. Не відправляти додому, якщо дитина боїться туди повертатися, або якщо немає можливості влаштувати її на нічліг до родичів чи в інше безпечне місце необхідно звернутися:

– в міліцію або прокуратуру, якщо дії батьків є злочинними. Найчастіше має місце поєднання неналежного виконання обов'язків по вихованню дитини з жорстоким поводженням;

– в травмпункт або іншу медичну установу, щоб зафіксувати травми;

– в орган опіки і опікування за місцем фактичного проживання дитини, якщо батьки відносяться до групи ризику по алкоголізму, наркоманії або психічним захворюванням і неможливо їх навчити батьківським навичкам;

– на консультацію до психолога, соціального педагога з метою проведення діагностичного обстеження дитини й усієї сім'ї, з метою встановлення причин порушення у дитини (домашнє насилля, наркоманія, алкоголь, асоціальна поведінка батьків, психічне захворювання).

3.4. Організувати та провести блок корекційних занять з дитиною й батьками з вивчення адекватної взаємодії в умовах домашнього виховання.

3.5. Навчити батьків ненасильницьким методам виховання, прийомам релаксації й способам зняття нервово-психічного напруження.

Рекомендації для батьків (матері), чия дитина піддалася зґвалтуванню в сім'ї

1. Намагайтеся викликати на довірчу розмову про те, що сталося і часу події.
2. Постарайтеся своєю поведінкою вселити віру у свої сили, майбутнє.
3. Запевніть в конфіденційності розмови, і в тому, що дитина потім сам вирішить, що, коли і кому вона розповість про те, що сталося.
4. Скажіть дитині про необхідність виражати свої почуття і що це природно. Кожен має право на будь-які почуття, які у нього виникають.
5. Допоможіть визначити основну проблему.
6. Знівелюйте відчуття провини, переконайте, що дитина не винна в тому, що сталося.
7. Сприяйте підвищенню самооцінки.
8. Знайдіть в ситуації якомога більше позитивних моментів (залишилася жива).
9. Допоможіть дитині усвідомити наявність у неї резервних можливостей, разом з нею знайдіть вихід із положення, що склалося.
10. Переконайте дитину, що вона обов'язково здолає свої переживання, а стан, в якому вона знаходиться, пройде, але для цього потрібний час.
11. Підкажіть дитині “Як” і “Що” вона має робити, “Як реагувати”, поки не зможе мобілізувати свої власні сили.
12. Вітайте позитивне спілкування з однолітками і значимими дорослими, заохочуйте відвідування секцій, гуртків і не дозволяйте повністю

ізолюватися від свого постійного оточення, близьких людей.

13. Запропонуйте дитині різні матеріали для творчості, що дозволить виразити власні почуття, зняти напругу.

Для того, щоб підтвердити чи спростувати це припущення, ми пропонуємо елементарну діагностику дитини, що піддалася насильству [22].

Емоційний стан:

- низька самооцінка, пасивність;
- понижений емоційний фон, апатія, страхи;
- занепокоєння, підвищена тривожність;
- депресивні стани, печаль.

Поведінка:

- опозиційна, запобіглива, регресивна;
- невідповідна віку відповідальність;
- поведінка, спрямована на саморуїнацію (спричинення каліцтв самим собі, суїцидальні думки);
- виникнення різного роду відхилень в поведінці: агресія, дезадаптація, адитивна, девіантна, делінквентна поведінка.

Інтелект:

- зниження або повна втрата інтересу до школи;
- затримка або різке зниження рівня інтелектуального розвитку;
- зниження пізнавальної мотивації і, як наслідок, стійка шкільна неуспішність;
- порушення мовного розвитку;
- загальмованість у відповідях, при виконанні завдань;
- труднощі запам'ятовування, концентрації уваги.

Взаємовідносини з оточенням:

- невміння спілкуватися з людьми, дружити;
- відсутність друзів або надмірна нерозбірлива дружелюбність;
- прагнення будь-якими способами, аж до нанесення самоушкоджень, притягнути до себе увагу дорослих, або уникнення дорослих, підозрілість і недовіру до них;
- вимога ласки і уваги або замкнутість, прагнення до самоти;
- агресивність та імпульсивність по відношенню до дорослих, однолітків;
- роль “цапа відбувайла”.

Фізичний стан:

- маленький ріст, недостатня вага;
- гігієнічна занедбаність, неохайний вигляд;
- психосоматичні захворювання, неврози;
- постійний голод і/або спрага;
- мастурбація.

Якщо вищезгадані ознаки у більшості своїй були виявлені в поведінці дитини, ми пропонуємо наступний алгоритм дій дорослого.

Особливості поведінки батьків або осіб, що їх замінюють, яких

запідозрюють у жорстокості по відношенню до дитини:

- суперечливі, плутані пояснення причин травм у дитини і небажання внести ясність в подію;
- небажання, пізні звернення по медичну допомогу або ініціатива звернення по допомогу виходить від сторонньої особи;
- звинувачення в травмах самої дитини;
- неадекватність реакції батьків на тяжкість ушкодження, прагнення до її перебільшення або зменшення;
- відсутність стурбованості за долю дитини;
- неувага, відсутність ласки і емоційної підтримки в поводженні з дитиною;
- стурбованість власними проблемами, що не відносяться до здоров'я дитини;
- оповідання про те, як їх карали в дитинстві;
- ознаки психічних розладів в поведінці або прояв патологічних рис вдачі (агресивність, збудження, неадекватність тощо).

Висновки

В даних методичних рекомендаціях було вивчено та проаналізовано основні соціально-педагогічні та психологічні характеристики жінок та дітей – жертв домашнього насильства, вказані основні напрями роботи закладів, в яких здійснюється реабілітація жертв насильницьких дій, розроблено загальні шляхи корекції основних соціально-педагогічних та психологічних проблем жертв домашнього насилля.

Учитель початкової школи має сприяти поширенню серед сімей знань та інформації про соціальні та сімейні стосунки, ранньому виявленню потенційно конфліктних ситуацій та вирішенню міжособистісних та внутрішньосімейних конфліктів, виявляти факт жорстокого поводження з дитиною в сім'ї; допомагати, піклуватись та давати поради різним сторонам, причетним до випадків насильства в сім'ї, проводити для цього соціальнo-педагогічні розслідування та приймати заходи щодо попередження випадків жорстокого поводження з дітьми, займатись стосовно цього явища профілактичною роботою на трьох рівнях, як вже зазначалось вище. Вчитель початкової школи має володіти необхідним переліком правових знань, щоб мати змогу допомагати у вигляді консультацій учням

Домашнє насильство є системою жорстокої і небезпечної поведінки, що може включати акти залякування, ізолювання і примусу. Метою домашнього насильства є встановлення і зміцнення влади і контролю над іншою людиною. Для досягнення цієї мети кривдник може застосовувати економічне, психологічне, фізичне, емоційне і сексуальне насильство. Для повного вирішення даної проблеми необхідно винести її на рівень держави, щоб кожен задумався і почав вирішення цього питання з роботи над собою, усвідомлення важливості вирішення проблеми сімейного насильства. Держава ж має піклуватися про розвиток і належне функціонування соціально-психологічних служб, про підготовку кваліфікованих психологів

та педагогів, адже саме їхня діяльність приносить найефективніші результати щодо вирішення проблеми сімейного насильства серед українських сімей.

Список літератури

1. Батьків не обирають... (проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні). – К. : А.Л.Д., 1997 – 144 с.
2. Бондаровська А. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / А. Бондаровська. – К. : СДМ - Студіо, 1999. – 64 с.
3. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій. / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 96с.
4. Говорун Т., Кікіненді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навчальний посібник / Т. Говорун, О. Кікіненді.– Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.
5. Конт Р. Сексуальное насилие над детьми / Р. Конт // Энциклопедия социальной работы : в 3 т. – Т. 3. – М., 1994 – 230 с.
6. Кравченко Т. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах / Т. Кравченко // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 142-150.
7. Мельник Ю. В., Шаргородський С. В. Надання допомоги дітям – жертвам насильства / Ю. В. Мельник, С. В. Шаргородський // Психологічна газета. – 2007. – № 8, 9. – 20 с.
8. Мінакова К. Основні соціально-педагогічні та психологічні характеристики жінки – жертви сімейного насилля / К. Мінакова // Соціальна педагогіка. – 2005. – № 2. – С. 43-47.
9. Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие : научно-методическое пособие / под редакцией Л. С. Алексеева. – М., 2000. – 136 с.
10. Савчук О. М. Стратегії роботи із спів залежними жінками, які зазнають насилля в сім'ї / О. М. Савчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 51-60.
11. Савчук О. М. Об'єктивізація впливу тренінгу асертивності на психологічний стан жінок, які зазнали насильства / О. М. Савчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 6. – С. 74-76.
12. Сафонова Т. Я. Жесткое обращение с детьми / Т. Я. Сафонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 2. – С. 17-29.
13. Семешна Н. Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н. Ю. Семешна. – М. : Издат. Центр Вмедос, 2001. – 96 с.
14. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник / В. М. Шахрай. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.
15. Шуст Н. Б. Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції / Н. Б. Шуст. – Вінниця, 2012. – 141 с.

**АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНІ ТЕХНІКИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ,
ЯКІ ЗАЗНАЛИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА**

В сучасних умовах динамічного розвитку українського суспільства особливої актуальності набуває збереження та зміцнення фізичного, психічного та духовного здоров'я молодого покоління. Формування готовності майбутніх учителів початкової школи до застосовування у власній професійній діяльності нетрадиційних підходів, що підвищують резервні можливості організму дитини, пошук ефективних методів реабілітації та профілактики, набуває першорядного значення.

Арт-терапія є найбільш давньою та природною формою корекції емоційного стану, яку майбутній вчитель початкової школи може використовувати для зняття накопиченої психічної напруги, для того, щоб заспокоїти учня, до якого вчинили насильство. Творчість дитини, реалізована у процесі арт-терапії, дає можливість висловити та відтворити внутрішні почуття, переживання, сумніви, конфлікти та сподівання, у символічній формі переживши ще раз важливі події, адже спонтанна образотворча діяльність здатна виражати неусвідомлюваний зміст психічного життя.

Серед них варто застосовувати арт-терапію, що насамперед необхідна дітям, котрі не можуть без зусиль висловити свої думки, переживання, емоції, адже виразити їх засобами творчості легше, ніж розповісти про них.

Основні завдання арт-терапії – самовираження, розширення особистого досвіду, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості (різних її аспектів та компонентів) та інтеграція з зовнішньою реальністю (соціальної, етнічної, культурної).

Переваги методу арт-терапії в тому, що він:

1) надає можливість для вираження агресивних почуттів у соціально прийнятній манері. Малювання, живопис фарбами або ліплення є безпечними способами розрядки напруги;

2) прискорює прогрес терапії. Підсвідомі конфлікти і внутрішні переживання легше виражаються за допомогою зорових образів, ніж у розмові під час вербальної психотерапії;

3) дає підстави для інтерпретацій та діагностичної роботи в процесі терапії. Творча продукція з огляду на її реальність не може заперечуватися. Зміст і стиль художньої роботи надають терапевту неоціненну інформацію, крім того, сам автор може внести зміни в інтерпретацію власних творінь;

4) дозволяє працювати з думками і почуттями, які здаються неперборними. Іноді невербальний спосіб виявляється єдиним

інструментом, що розкриває і проясняє інтенсивні почуття і переконання;

5) допомагає зміцнити терапевтичні взаємини;

6) сприяє виникненню почуття внутрішнього контролю і порядку;

7) розвиває і посилює увагу до почуттів;

8) підсилює відчуття власної особистісної цінності, підвищує художню компетентність. Побічним продуктом терапії мистецтвом є задоволення, що виникає в результаті виявлення прихованих умінь та їх розвитку.

Види та техніки арт-терапії.

Види арт-терапії, представлені у психології, педагогіці та медицині, відповідають існуючим видам мистецтв. Серед них, найпоширенішими є:

Малювання – одна з основних технік арт-терапії. Діти, які пережили насильство, важко ідуть на контакт і розповідають про свої потаємні переживання і страхи, але зобразивши їх на папері, вони звільняються від свого тягаря. До того ж, ніхто не спонукає говорити про свій малюнок, а отже, і розповідати про свою проблему вербально. Малювати можна чим завгодно, але слід пам'ятати, що нервовій дитині краще використовувати крейду, тому що акварель, яка розтікається, може спровокувати тривогу. А якщо дитина закомплексована, то краще малювати аквареллю – це допоможе їй відчувати себе розкутою. Для проведення арт-терапевтичної роботи важливе місце займає обладнання. Необхідно мати широкий вибір різних матеріалів: поряд з фарбами, олівцями, восковою крейдою або пастеллю часто використовуються також журнали, кольоровий папір, фольга, текстиль, глина, пластилін, спеціальне тісто – для ліплення, пісок з мініатюрними фігурками – для “гри з пісочницею”, дерево та інші матеріали. Папір для малювання повинна бути різних форматів і відтінків. Необхідно також мати кисті різних розмірів, губки для зафарбовування великих просторів, ножиці, нитки, різні типи клеїв, скотч тощо.

Спонтанне малювання і ліплення є різновидом діяльності уяви, а не проявом художнього таланту. Образотворче мистецтво є мостом між світом фантазії та реальністю. Воно включає в себе елементи того й іншого, дозволяючи створити синтез, який ні дитина, ні дорослий не можуть створити без допомоги художніх засобів.

Для **ліплення** використовуються пластилін, глина, тісто. Учні можуть виліпити свій страх, подивитись і поламати, а потім створити протилежний стан – радості, щастя.

Колаж виконується з газетних і журнальних вирізок, природних матеріалів, фотографій, кольорового паперу. При виготовленні колажу не виникає напруги, пов'язаної з відсутністю художніх здібностей, саме тому він дозволяє кожному одержати успішний результат.

Бібліотерапія. Вибір книг, орієнтованих на коло проблем окремого учня чи класу. Після прочитання відбувається спільний аналіз змісту. Зокрема, **казкотерапія**, в основі якої лежить психокорекція засобами літературного твору – казки, прийнятний для роботи зі старшими дошкільниками та молодшими школярами, які мають проблеми у розвитку.

Музикотерапія – це вид арт-терапії, де музика використовується в лікувальних або корекційних цілях. В даний час музикотерапія є психокорекційним напрямом, що має в своїй основі два аспекти впливу: психосоматичний (лікувальний вплив на функції організму) і психотерапевтичний (корекція відхилень в особистісному розвитку, психоемоційному стані). Музикотерапія є складовою арт-терапії як одного з видів немедичної терапії, що займається профілактикою та лікуванням психологічних розладів та недугів засобами музичного мистецтва, а не через медикаментозний вплив. Музикотерапія – один із засобів корекції емоційних відхилень, страхів, рухових та мозкових розладів, відхилень в поведінці.

Танцювальна арт-терапія. Тіло є ніби екраном, на якому відображаються всі емоційні переживання, страхи, невдоволення. Вони фіксуються у вигляді відповідних м'язових напружень, затискачів. Впливаючи на тіло, можна впливати на емоційний стан. Тому так важливо, щоб тіло мало можливість на “самовираження”.

Драматерапія. Театральні постановки на різну тематику сприятливо впливають на пам'ять, волю, уяву, почуття, увагу та мислення. У спектаклі можуть обіграватися ситуації з життя молодших школярів, їх взаємини та конфлікти з іншими людьми.

Лялькотерапія, як метод арт-терапії, дуже популярна серед фахівців з дитячої психології. Застосування лялькотерапії на практиці дозволяє допомогти дитині з різноманітними психологічними труднощами. Особливо ефективно використання методів і технік лялькотерапії в роботі зі страхами у дітей. Улюблена лялька важлива і дуже багато що означає для малюка, а тому її використання може істотно допомогти дитині впоратися зі страхом. Улюблену ляльку дитини можна використовувати в невеликій виставі, сценарій якого безпосередньо пов'язаний з проблемою дитини і завершується добре.

Фототерапія – це метод використання фотографій для надання психологічної допомоги. Фотографія дає можливість попрацювати з спогадами, різними переживаннями, дозволяє людині краще зрозуміти себе, навчитися самовиражатися у творчості.

Кольоротерапія заснована на дії кольору на нервову систему дитини. Існує два напрямки кольоротерапії: безпосередній вплив на мозок людини та створення необхідного кольорового лікувального середовища навколо особистості.

Пісочна терапія включає створення різноманітних форм з піску, вибір і аранжування мініатюрних предметів і фігурок, що нагадує одну з форм сучасного мистецтва – предметну скульптуру. Створення композицій із піску не вимагає особливих умінь. Роботи можуть бути як дуже простими, так і дуже складними, єдиний критерій успішної роботи – її аутентичність – неповторність, динаміка, тобто все те, що викликає в глядача емпатійні відгуки.

Маскотерапія. Маска ліпиться на обличчі. Спочатку на шкіру наноситься крем, на який викладається перший шар паперу, а зверху приклеюється другий. Потім вона знімається й висушується, а далі розмальовується.

Ебру – техніка малювання на рідкій поверхні або воді, це спосіб самовираження, який ніколи не втрачає свого містичного чарівності з моменту виникнення задуму і до появи зображення на папері. Ебру – це малюнок однією рідиною на поверхні іншої. Це можливо тільки, якщо у цих рідин різний поверхневий натяг. Зображення, створене на воді, можна переводити на папір, тканину, дерево, скло і кераміку. Так неповторний малюнок стає прикрасою інтер'єру, одягу і аксесуарів.

Лайф-коучинг – це мистецтво створення середовища за допомогою бесіди й поведінки, яке полегшує рух людини до бажаної мети, так, щоб цей рух приносив задоволення. Коучинг – це процес створення вчителем початкової школи умов для всебічного розвитку особистості школяра. Лайф-коучинг не вчить, а допомагає вчитися, активізує внутрішній потенціал дитини. Незалежний коуч допомагає розвинути ідеї (бачення, стратегії), вибрати оптимальне рішення і зреалізувати їх.

Бодіарт-терапія – метод психотерапії, який з'явився на світ у результаті синтезу психології, філософії, етнографії та мистецтва. Тонка робота з тілом під час малювання м'яко змінює стан в душі та тіла, знімаючи накопичений негатив. Повертає в ресурсний стан легкості й радості. Приводить в рух життєву енергію в зонах застою.

Таким чином, майбутнім учителям початкової школи важливо звертатися до різноманітних інноваційних методик роботи із дітьми, до яких вчинили насильство. Застосування арт-терапії підвищує пізнавальну активність дітей, сприяє сенсорному та руховому розвитку, концентрує увагу. Крім того, арт-терапія дозволяє здійснювати більш ефективний вплив на формування емоційної сфери, спонукає до подальшого розвитку компенсаторних властивостей збереження функціональних систем організму. Арт-терапія може стати дієвою допомогою вчителю початкової школи у процесі оптимізації навчально-виховної роботи з молодшими школярами.